

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

Випуск 28

ЛУГАНСЬК – 2010

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 28

Засновано у 2004 році
Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11 2009 р.), в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Бодрухин В.М., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., канд. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : збірник наукових праць / гол. ред. В. П. Михайлюк. – Луганськ, 2010. – Вип. 28. – 144 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 10 від “25” червня 2010 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2010
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2010

СТАТТІ

УДК: 63.3(4Укр)634

Абакумова В.І.

**ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТОРІВ ЗА СВІДОМІСТЬ СУСПІЛЬСТВА
НА РУБЕЖІ 80-90-х рр. ХХ ст.**

Виокремлюються інструменти впливу творчої інтелігенції на суспільство. Досліджуються питання, які стали предметом актуалізації суспільного дискурсу. Дається оцінка діяльності неформальних об'єднань в контексті проблеми. Заповнюються фактологічні прогалини питання.

Ключові слова: письменники, свідомість суспільства, неформальні об'єднання.

Оцінюючи період, що передував набуттю Україною незалежності, можна відмітити два важливих моменти в контексті нашої теми: по-перше, ця подія була історично передбачена; по-друге, вражаюче швидким було розгортання подій, які, у підсумку, й уможливили самостійність. Передусім стрімкою була політизація свідомості населення – на зламі 80–90-х рр. майже не залишилось особи, яка б не зазнала трансформації свідомості: «кожний член суспільства ... повинен був особисто вистраждати злам стереотипів» [1,14]. Логічно, що цей історичний період став надзвичайно популярним серед дослідників, а творча інтелігенція, як рушійна сила суспільно-політичних процесів доби перебудови і фігурант боротьби за незалежність України на останньому етапі національно-визвольної боротьби українського народу, часто включається в орбіту наукових пошуків [2]. Втім опрацювання наявних наукових розвідок показує, що факти та підсумки щодо її участі у суспільно-політичних трансформаційних процесах даються телеграфним стилем, носять епізодичний характер. Тому вважаємо доцільним вибір предметом даної статті питання участі творчої інтелігенції у змаганнях за свідомість українського суспільства на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. Задля розв'язання мети у ході дослідження спробуємо виокремити інструменти впливу творчої інтелігенції на суспільство; дослідити питання, які стали предметом актуалізації суспільного дискурсу; дати оцінку діяльності неформальних об'єднань в контексті проблеми; заповнити фактологічні прогалини питання.

Декларування гласності, демократії неминуче призвело до виринання на поверхню глибинних проблем українського народу, як то: обмежене вживання української мови, штучне зволікання доступу до інформації стосовно минулого й сучасного країни, втаємничення чорнобильського лиха, необхідність реабілітації безвинно репресованих співгромадян тощо. Суспільна актуалізація цих проблем за умов лібералізації інформаційного режиму стала першою, залишаючись чи майже не єдиною в період між 1986-1987 рр. доступною політизованою формою громадсько-культурної діяльності інтелігенції, задля чого активно використовувалось усне та друковане слово. У другій половині 80-х рр. імена українських романістів, поетів, критиків, драматургів зустрічаються не в звичному для них контексті – вони виступали як автори публіцистичних статей, як доповідачі й промовці. Можливо, у їх виступах не

завжди вистачало вираженості, емоційної стриманості, але голос літераторів звучав відчутно.

Згодом, неформальні об'єднання, в рамках яких відбувалась радикалізація просвітницької діяльності української інтелігенції, відіграли значну історичну роль у національно-культурному відродженні народу України. По-перше, важливою їх заслугою стало розширення соціальної бази суспільного руху. Наприклад, після установчих зборів всеукраїнського «Меморіалу» в товариство вступило близько 360 тис. осіб із числа репресованих, їхніх нащадків та членів їхніх родин. Кількість членів ТУМ, яка на початку 1989 р. не перевищувала 10 тис. осіб, у жовтні наступного року зросла до 150 тис.[3; 4,341]. По-друге, суспільно-резонансного ефекту набули самі факти утворення нових громадських об'єднань. Поява неформальних установ розсіяла монополію влади на об'єднування громадян, адже пропонувалася інша, ніж ідейно-комуністична, платформа для їх гуртування. По-третє, із започаткуванням громадсько-орієнтованих неформальних об'єднань зміцнилися позиції суспільного плюралізму, посилилася суспільна роль просвітницької діяльності української інтелігенції в процесі піднесення національної свідомості українців.

Першим на початку нової хвилі національно-культурного відродження в Україні було порушене письменниками в 1986-87 роках питання щодо статусу української мови. Дослідження доводить, що боротьба ж за національну пам'ять велась переважно силами письменників, через що Іван Дзюба справедливо переймався питанням: чому ні мовознавець, ні філософ, ні наукова установа – Інститут мовознавства АН УРСР, а лише письменники піднесли мовне питання на державно-політичний рівень? [5,325]. Піднесли на свій розсуд, адже документальним є факт негативного оцінювання владою їх діяльності як такої, що йшла врозріз із офіційною лінією партії [6,арк.7-10]. Вже протягом першого етапу культурно-просвітницької діяльності творчої інтелігенції, що спрямовувалася на суспільну актуалізацію насущної проблеми корінної нації – питання мови, були отримані певні здобутки. По-перше, відбулося започаткування суспільного дискурсу з проблеми. По-друге, з'явився прецедент відкритої критики державної політики. По-третє, відбулося примушення влади до пошуків законодавчого врегулювання проблеми. Погоджуємось з оцінкою Олесь Гончара, що Спілка письменників стала «найбільшою національною силою, духовним лідером нації» [7,227].

Невдовзі суспільний дискурс навколо мовного питання вийшов на новий рівень: теоретичне обґрунтування питань впровадження української мови в життя, відновлення українського правопису, створення Закону про мови, – це неповний перелік проблем, якими активно опікувались члени Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Факти широкого обговорення проекту закону «Про мови в Українській РСР» у пресі, діяльність мовних товариств, виступи письменників, журналістів, педагогічних колективів за надання державного статусу українській мові політизували суспільство, а мовні товариства перетворювали на осередки, опозиційні до правлячого режиму.

На вістрі суспільного дискурсу в другій половині 80-х рр. перебувала проблема екології. Радіаційне лихо, яке накрило Україну в 1986 р., відродило в

багатьох почуття громадянського обов'язку, спорідненого із захистом батьківщини. Але особливості періоду зумовили, що основним інструментом суспільної актуалізації правди про Чорнобиль стала публіцистика. Як і в питаннях щодо мови, на шляху актуалізації проблеми прислужилося українське письменство, яке стало на захист народу від смертоносною таємниці. Юрій Щербак, розмірковуючи щодо причин свого громадського розслідування чорнобильської трагедії, зауважив, що Чорнобиль у його житті з'явився із неприйняття дефіциту інформації: «коли б одразу після катастрофи була відповідна інформація на телебаченні, радіо, то, можливо, я б у Прип'ять не поїхав» [8,98-99].

Пробудження громадської думки втілювалось в широку кампанію проти будівництва на Україні нових атомних станцій, де українська інтелігенція вже в 1987 р. здобула першу перемогу – рішенням союзного уряду припинилося спорудження Чигиринської атомної станції. Жданий результат, за думкою письменства, здебільшого став заслугою громадської діяльності Олеса Гончара [7,171], людини, яка втілювала совість народу, совість нації, яка все життя виступала на захист природи, на захист мови, на захист особистостей. Справедливо відмітив в інтерв'ю лікар за фахом, письменник за сферою діяльності, громадських діяч за покликанням Ю. Щербак, чия життєва позиція вимірюється висловом «Якщо не сьогодні, то коли ж, якщо не я, то хто ж?», що саме письменники найбільше робили для захисту природи [9,6].

3 грудня 1987 р. екологічна асоціація «Зелений світ» (Ю. Щербак), яка згуртувала суспільно свідому інтелігенції задля наступу на монополію влади щодо володіння правдою про радіаційну катастрофу, перебрала на себе представницькі повноваження народу з екологічних питань. У 1991 р. Зелена рада української екологічної асоціації «Зелени світ» ухвалила рішення про проведення незалежного громадського розслідування обставин чорнобильської катастрофи та її наслідків. Мета – дати юридичну оцінку багатьом фактам пов'язаним з чорнобильською аварією [10]. Така радикалізація чорнобильської теми на зламі 80–90-х рр. перетворила її з суто екологічної проблеми на політичну, оскільки подальше дискутування відбувалося в площині пов'язування витоків трагедії із залежним становищем України. Усвідомлюючи пряму загрозу власному пануванню із такою постановкою питання, компартійна верхівка під час організації телерадіомарафону до п'ятої річниці трагедії Чорнобиля, відвернула спроби І. Драча, В. Яворівського та інших представників опозиції очолити захід, вважаючи, що ця «благодійна справа без сумніву буде використана для політики» [11,арк.72].

Просвітницька діяльність щодо історичного минулого українського народу, розпочата силами свідомої інтелігенції, відбувалася відвоюванням у влади узурпованого права на тлумачення історичних фактів, реабілітацією певних періодів й імен української історії, захистом історичних пам'яток. Ця діяльність здійснювалася, передусім, в засобах масової інформації, а одним з перших республіканських видань, шпальти якого перетворилися на публічну трибуну альтернативної історії, став тижневик «Літературна Україна». Автори його публікацій давали певну систему поглядів, що внаслідок руйнування

комуністичних ідеалів і стереотипів була необхідною для заповнення світоглядного вакууму масового читача. Так, чередою просвітницьких публікацій задовольнявся суспільний голод на історичну інформацію [12], оскільки тільки в 1990 р., після прийняття українським політбюро «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», історична наука почала дихати вільніше. Дописувачі тижневика поставили питання про повну реабілітацію імен і творів М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, Д. Загула, Г. Михайличенка та ін. У наступні роки публікації історичної тематики різноманітнішали. Саме в «Літературній Україні» з'явилися перші матеріали на захист національної символіки, статут і програма ТУМ і НРУ.

Одним із інструментів впливу на свідомість стала політизація художньої творчості: громадське розслідування масових репресій, сприяння розслідуванню фактів порушення законності; увічнення пам'яті жертв репресій, моральне оздоровлення суспільства відбувалися, зокрема, шляхом створення мистецьких творів політичного забарвлення. Певну підтримку в цьому надавали неформальні об'єднання. Так, Львівський культурно-просвітницький клуб «Меморіал» випустив альманах «Біль» із віршами і піснями політв'язнів Н. Мудрої, Н. Поповича, Я. Гасюка, В. Сеника, Г. Стецько, О. Матешука, створених у тюрмах і концтаборах. Оформлення альманаху виконав відомий художник Богдан Сорока, син політв'язня; художнє оформлення збагачено ілюстраціями Надії Мудрої. Альманах зразу дістав визнання широкої громадськості [13,178]. За підтримкою українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» наприкінці 1980-х рр. були зняті фільми й телевізійні передачі: про голод 1933 р. – кінофільм з 6 ч. «33-й, свідчення очевидців» (реж. М. Лактіонов-Стецько), кінофільм з 3 ч. «Крик» (реж. О. Криварчук), «Ой, горе, горе...» та «Я єсть народ...» (реж. П. Фаринюк), «Голод-33» (реж. О. Янчук); про події репресій – «Батальйони НКВС» та «Любитель» (фільм про Биківню) (реж. Л. Букін), цикл фільмів про Соловки; про українських літераторів – «Доля поета» про Івана Світличного, цикл з 12 телефільмів про репресованих письменників (реж. Інна Страшко), а також фільм Р. і Б. Корогодських про українських дисидентів, фільм про УПА, кінофільм «Зона» (реж. М. Мащенко за однойменною п'єсою М. Куліша) [14]. Такі твори з гострополітичних тем посіяли певні паростки в свідомості мас. Так, екранізація роману Василя Барки «Жовтий князь» – фільм Олесь Янчука «Голод-33», який перед референдумом 1991 р. пройшов на українському телебаченні, у великій мірі, за свідченнями глядачів, спричинився в справі незалежності України [15].

Конкретні заходи, спрямовані на подолання прогалин у пам'яті народу щодо голодомору, були запропоновані Ухвалою Міжнародного симпозиуму «Голодомор-33», який пройшов 5-7 вересня 1990 р. за ініціативою трьох творчих спілок, Руху, «Меморіалу», на чолі із О. Гончаром та І. Драчем. В низці пропозицій передбачалося створення Міжнародного центру по вивченню історії України із з'ясування злочинів проти народу України ХХ ст., включаючи чорнобильське лихо; відображення у підручниках з історії фактів, пов'язаних із голодомором; створення Музею народної скорботи, у якому б збиралися

матеріали і свідчення про голод [16]. Отже, голодомор, навіть згадка про який у радянський час була заборонена, входив у свідомість населення завдяки культурно-просвітницьким заходам творчої інтелігенції. Так, у серпні 1990 р. силами письменників, художників, архітекторів було обрано і освячено місце на горі Зажури біля м. Лубен Полтавської області, на якому через три роки, за козацьким звичаєм, було насипано Курган Скорботи на вічну пам'ять жертв голодомору 1932-33 рр. [17].

Підсумовуючи вищевикладене відмітимо, що творча інтелігенція, яка розпочала процес суспільної актуалізації доленосних для України питань в той політичний момент, коли ніяка інша соціальна верства не мала, ані можливості виходу на суспільну трибуну, ані впливу на широку громаду, виконала свою велику місію пробудження національної свідомості українського суспільства. Втім апогей цієї хвилі національно-культурного відродження – виборення незалежної України – вирішався у боротьбі антагоністичних політичних сил: на фоні загальної політизації суспільства, підвищену політичну активність виявили партократи, що було логічним, оскільки виникла пряма загроза їх пануванню і дисиденти, які нещодавно повернулися із ув'язнення, і прагнули політичного реваншу. Віднині місце в авангарді процесу розвитку національної самосвідомості належало силі, здатній по-перше, поставити на порядок денний мету набуття суверенізації України, по-друге, очолити цей процес. З'ясування місця і ролі творчої інтелігенції в цьому процесі має стати предметом наступного дослідження.

Джерела та література

1. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.): Навч. посібник. – К.: «ЕксОб», 2000. – 296с.
2. Див наприклад, Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. – К., 1996; Бойко О. Україна у 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002 та ін.
3. Офіційний сайт Всеукраїнського «Меморіалу» ім. В.Стуса [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://memorial.org.ua/persons/6.htm>
4. Литвин В.М. Історія України: У 3 т. Т.3 Новітній час (1914-2004). Кн. 2 / В.М.Литвин; Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2005.
5. Наука і культура. Україна. Щорічник / АН УРСР. – К.: Знання, 1988. – Вип.22.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). - Ф.1. - Оп. 32. - Спр. 2557.
7. Гончар О. Щоденники: У 3 т. Т.3 1984-1995. – К.: Веселка, 2004.
8. «Я б відкрив другий бік Місяця...»: Розмова з Юрієм Щербаком // Таран Л. Гороскоп на вчора і на завтра: Інтерв'ю з відомими українськими письменниками, діячами культури, істориками, політиками протягом 1989-1994 рр. – К.: Рада, 1995.
9. «Якщо не сьогодні, то коли?...»: діалог з письменником Ю. Щербаком // Ранок. – 1989. – № 8.
10. Культура і життя. – 1991. – 26 січн.
11. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2920.
12. Див., наприклад, статті у «Літературній Україні» за 1988 р: «Михайло Драгоманов» Р.Іванченка (30.03), «Микола Хвильовий» М.Жулинського (6.04), «Юрій Коцюбинський» І.Цюпи (20.04), «Михайло Грушевський» С.Білоконя (20.07), «Створимо книгу народної пам'яті» (про голодомор 1932-1933 рр.) Є.Гуцала та В.Пахаренка (12.11), «Борис Грінченко» А.Погрібного (16.11).

13. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – 680 с.: іл.

14. Музей дисидентського руху [Електронний ресурс] //Режим доступу: <http://khp.org/archive/index.php?id=1162805152>

15. Клуб поезії. Барка Василь Костянтинович: Критика [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.poetryclub.com.ua/metrs.php?id=209&type=critiques>

16. Ухвала Міжнародного симпозиуму «Голодомор-33» // Літературна Україна. – 1990. – 11 жовт.

17. Виросте курган скорботи. Репортаж про освячення місця кургану вічної скорботи жертвам голодомору на Україні в 1932-33 рр. // Літературна Україна. – 1990. – 16 серп.

Абакумова В.И. Борьба украинских литераторов за сознание общественности на рубеже 80-90-х гг. XX ст.

Выделяются инструменты влияния творческой интеллигенции на общество. Исследуются вопросы, которые стали предметом актуализации в ходе общественной дискуссии. Дается оценка деятельности неформальных объединений в контексте проблемы. Заполняются фактологические пробелы вопроса.

Ключевые слова: писатели, общественное сознание, неформальные объединения.

Abakumova V. Participating of the Ukrainian literati in a fight for consciousness of public on a border 80-90th XX century.

The instruments of influence of creative intelligentsia are selected on society. Questions, which became the article of actualization of public discussion, are investigated. The estimation of activity of informal associations is given in the context of problem. The fact blanks of question are filled.

Key words: writer, consciousness of public, informal associations.

УДК 94 (47) 084

Бодрухина І.М.

**ВИРІШЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ПРОБЛЕМИ У ДОНБАСІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХХ СТ.**

Розглядається питання забезпечення населення житлом у другій половині ХХ століття в Донбасі. Досліджуються різні моделі цієї проблеми в історичному й соціальному контексті.

Ключові слова: Донбас, будівництво житла, житлові умови.

Післявоєнний розвиток країни характеризувався швидкими темпами відбудови народного господарства. Однак слід зазначити, що головна увага приділялася переважно важкій промисловості, а на поліпшення вирішення питання житла для працівників не вистачало ні часу, ні коштів. Переміщення великих мас населення також складало додаткові труднощі з житлом як у містах, так і в сільській місцевості. За післявоєнну п'ятирічку план розбудови житла для населення так і не був виконаний. Це відноситься і до Донецького басейну – головного індустріального регіону України.

Сучасні вчені все більш уваги приділяють історії вирішення найбільш гострих проблем соціально-побутового характеру, що має велике значення і для сьогодення. Будівля житла була саме таким питанням. Воно розглядається як у працях загального характеру [1, с. 118], так і в спеціальних.

Ще в радянські часи розглядалися засоби розв'язання житлової проблеми. Е.В.Клопов досліджував житлове питання разом з історією розвитку робітничого класу [2]. Я.Г.Олейніченко розглядає історію будівництва [3]. Праця Л.Д.Вітрук безпосередньо присвячена питанням поліпшення соціально-побутових умов життя трудівників [4].

Зміни у соціально-побутових умовах життя населення Донбасу розглядає А.О.Саржан [5]. Цієї тематиці присвячена кандидатська дисертація О.Ісайкіної [6]. Г.Борисовський розглядав зміни в архітектурі будівель, плюси й мінуси переходу на типові проекти забудови [7]. Проте, слід зазначити, що не всі питання вирішення житлового питання хрущовського періоду ще вивчені.

У післявоєнний період владою вжито значних зусиль задля термінового розв'язання житлового питання [1, с. 118]. Методом народного будівництва відроджувалися лікарні, школи, кінотеатри, гуртожитки і навчальні корпуси інститутів. Подібним чином відновлювали своє житло більшість селян. Майже половину житла, введеного в дію у 1950 р., у містах і міських поселеннях регіону було споруджено громадянами індивідуально, без допомоги держави [5, с. 3]. Однак, незважаючи на високі темпи відновлення і облаштування міст, житлова проблема на початку 50-х років залишалася надзвичайно гострою. Немало людей продовжували тулитися в бараках, гуртожитках, у непристосованих для житла приміщеннях. На 1 січня 1959 р. на одну людину в УРСР припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, причому в містах – усього лише 5,8 кв. м [5, с. 4].

За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, у повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9%, дві – 20,3% , три і більше – 3,2%. Під житло було використано 2% дворових будівель, 32% підвалів, 28,9% кухонь, велика кількість дахів і землянок [3, с. 12]. За десять післявоєнних років ситуація значно не покращилася, і в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [3, с. 17]. Як зазначалося в одній із публікацій того часу, мати окреме житло було так важливо для громадян, що вони були раді обміняти комунальну квартиру зі всіма зручностями на ізольовану квартиру без зручностей [2, с. 227].

Отже, реформаторська діяльність М.Хрущова та обережна й неповна відмова від жорстких політичних схем та ідеологічного тиску мали безперечно позитивний вплив на рівень життя населення і моральну атмосферу в суспільстві, хоча тоталітарна система давалася взнаки зі всіма своїми негативними проявами. Зростання чисельності громадян у державі, що мало місце у цей час, свідчило про суспільну стабілізацію та підвищення рівня життя громадян у порівнянні з попереднім десятиліттям. Проте одночасно існувала проблема неможливості задовольнити у повній мірі зростаючі потреби населення, хоча швидкими темпами розбудовувалася соціальна інфраструктура міст (менш повільно – сіл), розширювалася мережа підприємств побутових послуг, культурних та освітніх установ тощо. Помітно покращилися умови проживання громадян у силу отримання багатьма з них окремих квартир,

проведення газифікації, електрифікації, налагодження водопостачання та каналізації.

Протягом досліджуваного періоду спостерігалася тенденція зростання міського населення та зменшення відповідно кількості сільських жителів з причини значного розриву матеріального й духовного рівня села і міста, більших можливостей для здобуття освіти та працевлаштування у місті, нерозвиненості сільської інфраструктури та занедбаності соціальної та духовної сфери. Ці причини зумовлювали відтік населення із села та прискорення процесів урбанізації суспільства.

Незважаючи на гучні заяви керівництва КПРС та радянського уряду щодо того, що в країні вже розгорнуте будівництво комунізму і радянські громадяни вже на 1980-й рік будуть при ньому жити, як також про те, що в країні будується загальнонародна держава, в якій кожен громадянин бере участь у її управлінні, а керівництво країни щоденно проявляє сердечну турботу насамперед про добробут громадян та їхнє благополуччя, рівень життя пересічних громадян був відверто низьким, що не могло не викликати невдоволення серед населення.

Житлова проблема в містах Донбасу завжди стояла гостро. До того ж її значно ускладнювала посилена урбанізація, що спостерігалась унаслідок реформ М.С.Хрущова. Отримавши паспорти вчорашні сільські мешканці почали мігрувати до міст у пошуках більш забезпеченого життя. Так, якщо в 1959 р. міське населення становило 46%, то в 1970 вже 55%. Таке швидке зростання урбаністичного населення не могло відбутися лише за рахунок тільки природного приросту, бо рівень народжуваності в містах був низьким. Фактично головну роль у зростанні населення відіграли саме селяни-переселенці. Частка вихідців із сіл у прирості міського населення складала в 1959-1960 рр. майже 60% [6, с. 231; 7, с. 58].

Владні органи намагались пом'якшити житлову проблему, споруджуючи нові будинки та ремонтуючи ті, що вже експлуатувалися. У другій половині 1950-х рр. з'явилися постанови партійних та радянських органів влади, які визначали політику забезпечення житлом міських українців на декілька десятиліть наперед: «Про розвиток житлового будівництва» та «Про застосування типових проектів у будівництві». Згідно з цими постановами передбачалось за 10-12 років забезпечити населення житлом, переселити громадян з бараків та комуналок у квартири сімейного типу, переробити проекти майбутніх будівель з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 метра, розробити проекти жител для одиноких та малосімейних мешканців, а також відмовитись від т.з. «надмірностей у будівництві». Під «надмірностями» розуміли поширену до прийняття вищеназваних постанов, пристрасть архітекторів до зовнішнього оздоблення будівель. Причиною відмови від «надмірностей» було те, що радянське керівництво намагалося зекономити частину фінансів, виділених для потреб спорудження житла, щоб витратити їх на будівництво додаткової кількості будинків. Дійсно, відмова від «надмірностей» сприяла значній економії грошей, адже в багатьох містах на

прикрашання фасадів витрачалось до 35% всіх коштів, виділених на будівництво [9, с. 601].

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. держава, як правило, споруджувала в невеликих і середніх містах будинки на 2-3 поверхи, у великих містах – на 4-5. Економлячи кошти, їх будували за типовими проектами без ліфтів та сміттєпроводів, зі сполученими кімнатами, невеликими коридорчиками, тісними кухоньками й одним балконом. Держбуд надавав перевагу кількості квартир над їх якістю, щоправда існував і позитивний момент: було припинено будівництво жилих будинків з «коридорною системою». Так, згідно вказівки ЦК КПРС і Радянського уряду в УРСР стали споруджувати лише будинки з квартирами, розрахованими на одну сім'ю (1958 р.) [10, с. 33; 11, с. 481; 12, с. 12 – 16].

Архівні дані свідчать, що «середня кошторисна вартість 1 кв. м. жилої площі в цілому по Луганській області досягла в 1960 р. 152 крб. і вище планової на 4,1%, у той час, коли в цілому по УРСР вона становила 134 крб., а в сусідній Сталінській області, де умови будівництва майже однакові з умовами в Луганській області (наявність гірничих виробок, розкиданість будівництва по багатьох шахтних селищах, преїскурантні ціни за 1 кв. м. жилої площі), вартість житлового будівництва становила 130 крб., тобто на 22 крб. нижче, ніж у Луганській області.

На перевищення планової вартості будівництва житлових будинків у Луганській області, перш за все, впливає спорудження значної кількості одне-двоповерхових будинків, вартість яких на 10-15% вище 4-5 поверхових. Наявність у більшості цих будинків підвалів ще більше підвищує їхню вартість. Зі зданих у 1960 р. 1354 будинків, одне- і двоповерхових споруджено більше 1000 [13, с.126].

Заохочувалося також будівництво приватних будинків силами самих громадян. Такі приватні будинки, що їх споруджували трудящі міст і робітничих шахтарських селищ Донбасу за зовнішнім виглядом нагадували багато в чому традиційні українські житла за винятком того, що фасади були орієнтовані на вулицю (а не на сонце, як це мало б бути за національною традицією), що було жорсткою умовою державних архітектурних служб, і практично не відрізнялись від хат сільського населення. Більшість жител, як правило, мали 3-4 кімнати загальною площею 50-60 кв. м, а об'єм їх становив понад 150 куб. м. Вони склалися з кухні, двох спалень (дитячої і для дорослих) та зали (або вітальні). Остання традиційно була найбільшою кімнатою в будинку, призначеною для проведення сімейних урочистостей та ігор дітей. В окремих житлах існувала також «прихожа», яка служила для зберігання робочого одягу, там часто будували грубу. Головне її призначення – відокремити кухонне і опалювальне вогнище від жилих приміщень, забезпечити чистоту кімнат – щоб у них не проникали газу, запахи, водяна пара тощо. У будинках окремих робітників, які мешкали в невеличких містечках, були також печі.

Завдяки наполегливій позиції радянського уряду у розв'язанні житлової проблеми площа введених у дію житлових будинків різко зросла, і тисячі

людей залишили бараки й комуналки, переселились у нові квартири сімейного типу. Воно й не дивно, адже, починаючи з 1957 і до другої половини 1960-х рр., Радянський Союз посідав перше місце у світі за кількістю збудованих жител на 1000 чол. населення. Окрім крайньої економії коштів, що проявилась у відмові від «надмірностей», будівельному буму цих років сприяли: покращена організація будівельних робіт та їх комплексна механізація, збільшення питомої ваги залізобетонних конструкцій і крупнопанельного житлобудівництва, які не лише значно скорочували строки будівництва, а й сприяли його черговому здешевленню на 10-12% [14, с. 92].

Саме в ці роки почалося відчутне нарощення потужностей будівельних організацій, збільшення капіталовкладень на дані цілі. Саме тоді площа введених в дію житлових споруд різко зросла, тисячі людей переселилися з бараків і комуналок в нові квартири сімейного типу. Так, якщо в 1918-1940 рр. у республіці введено в дію 78,5 тис. кв. м, то тільки в 1956-1965 рр. – біля 182 тис. кв. м. Отримали або побудували собі житло майже 18 млн чол. Квартплата була невисокою, у 1958 р. вона становила 1 крб. 32 коп. за квадратний метр [1, с. 126]. Цитата зі статті журналу «Знамя» за 1959 рік зазначала: «Новосел – це мабуть сама розповсюджена у наші дні спеціальність» [15, с. 163]. Отримавши власне житло і переселившись у так звану «хрущовку» з підвалу, напівпідвалу або комуналки, сім'я, мабуть, згодна була пробачити владі такі прорахунки як невеликий розмір хрущовських квартир, суміжність кімнат, крихтіть кухні та ванної кімнати, низькість стелі тощо.

Інтенсивне житлове будівництво відбувалося і в Донбасі. За десять років (1961-1970) у Донецькій області державними й кооперативними організаціями побудовано житлових будинків загальною площею 14457 кв. м, крім того, робітниками і службовцями за рахунок власних коштів побудовано житла загальною площею 7393 тис. кв. м [16, с. 111]. Від повоєнних років і до кінця 60-х років тривав перший період розвитку шахтарських міст. У цей час зростали обсяги капіталовкладень Міністерства вугільної промисловості СРСР у розвиток соціальної галузі. Міста розвивалися. Міграція молоді до шахтарських міст з аграрних областей була показником їхньої привабливості, відповідності їхньої соціальної галузі запитам людей, що приїжджали. За ступенем розвитку спортивної бази вугільна промисловість мала провідні позиції порівняно з іншими галузями народного господарства.

Разом із тим прискорені темпи будівництва житла негативно позначилися на архітектурних вимогах, якості житла, саме в ці роки покладено початок типовій одноманітності наших міст і сіл. У травні 1958 р. Рада Міністрів України ухвалила постанову, яка визначала порядок застосування типових проектів у житловому будівництві. Відповідно до нього, необхідно було переробити проекти з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 метра, розробити проекти будинків для малосімейних і самотніх жителів. У невеликих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки у 2-3 поверхи, у великих – до 5 поверхів.

Отже, за новими нормативами знижувалася мінімальна житлова площа квартир з відповідним зменшенням площі кімнат; знижувалася мінімальна

площа підсобних приміщень, зокрема кухонь; дозволялося планування спільних санітарних вузлів тощо. Усе це, звичайно ж, дозволило істотно зменшити витрати на будівництво житла, однак, природно, його комфортабельність, зручності значно програли. Про якість об'єктів, які будувалися, ніхто особливо не дбав. Доволі часто вони будувалися нашвидкуруч за тимчасовими схемами. Тим не менш, у 1960-ті рр. побут шахтарських міст вважався взірцем міського побуту.

Дана проблема має перспективи подальшого дослідження, передусім що стосується житлової проблеми у сільській місцевості.

Література

1. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / П.П.Панченко [та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 432 с.
2. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР: Тенденции развития в 60-70-е годы /Э.В.Клопов. – М.: Мысль, 1985. – 230 с.
3. Олейниченко Я. Г. Дом, в котором мы живем / Я.Г.Олейниченко. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 120 с.
4. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР Л.Д.Витрук. – К.: Наукова думка, 1986. – 180 с.
5. Саржан А.О. Зміни в соціально-побутових умовах життя населення Донбасу у другій половині 40-60-х рр. ХХ ст. / А.О.Саржан, С.Е.Саржан // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdnuet/gum/2009_2/18.pdf. Дата доступу до ресурсу: 15.07.2010. 17 год. 11 хв.
6. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.) / О.Ісайкіна: [автореф. дис. ...канд. іст. наук. 07.00.01. Історія України]. – К., 2006. – 18 с.
7. Борисовский Г. Архитектура и быт /Г.Борисовский.// Новый мир. – 1957. – №5. – С.227-233.
8. Підвищення добробуту трудящих за 50 років Радянської влади. Відп. редактори: чл. кор. АН УРСР О.С.Короїд і доц. Р.С.Костюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967 р. – 247 с.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.2 / Ред. кол. В.И. Юрчук (предс.) и др.– К.: Госполитиздат, 1977. – 1083 с.
10. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К.Баран. – Львів: Свобода, 1992. – 123 с.
11. Історія робітничого класу Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.
12. Олейниченко Я. Г. Дом в котором мы живем / Я.Г.Олейниченко. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 120 с.
13. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп.5. – Спр.875.
14. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. – К.:Альтернативи, 1999. – 304 с.
15. Лиходеев Л. Сундуки со звоном. Фельетон / Л.Лиходеев // Знамя. – 1959. – №4. – С.163-165.
16. Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сб. – Донецк: Донбасс, 1981. – 248 с.

Бодрухина И.Н. Решение жилищной проблемы в Донбассе во второй половине 50-х – начале 60-х гг. ХХ в.

Рассматривается проблема обеспечения населения жильем во второй половине 50-х годов 20-го века в Донбасском регионе. Исследуются различные модели этой проблемы в историческом и социальном контексте.

Ключевые слова: *Донбасс, строительство жилья, жилищные условия.*

Bodruhina I. N. The decision of the housing problematic in the second half of 50-th – 60-th years of XX century in Donbass region.

The article deals with the problems of the providing the population with dwelling in the second half of 50-th years of XX century in Donbass region. It is investigated several models of decision of this problem in historical social context.

Key words: *the Donbas region, house building, the living conditions.*

ББК 4Г(4 Укр): 63.3 (2) 61Гг

Вергунов В.А.

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНУ ДОБУ
1917-1920 РР.: ІСТОРИКО - АРХІВНИЙ НАРИС**

Розкрито загальні проблеми ведення сільського господарства України в переломну добу 1917-1920 рр. на підставі вивчення широкого кола архівних документів ЦДАВО України, Держкомархіву України.

Ключові слова: *сільське господарство, переломна доба, архівні документи, ЦДАВО України, Держкомархів України.*

Багатовікова історія українського народу, значна частина якої зазначена як минувшина селянства, земельний дух зберегли чимало цікавого, історично-наукового, повчального. Привертає увагу сучасної суспільної думки трансформація суспільних і господарських процесів в добу українських революційних змагань 1917-1920 років. Доводять згадану обставину чимало праць дослідників, аналітиків, публіцистів тощо, щоправда, впродовж часів радянської історії їх було менше. Проте в роки незалежності України названа проблема щодо історичної основи нації знаходиться в центрі політичних, історичних, наукових, навіть, громадських суперечок. Чи є яке-небудь інше питання, до якого в справах української історії виявляється наскрізно-підвищений пошуковий інтерес? Науковці доводять, що події Української революції мали не випадковий характер, вони спиралися на глибоке національне коріння, зумовлене історичними закономірностями. Тому й не дивно, що вони посідають знане місце серед визвольних змагань народів Європейської частини світу. Вулканічні явища українських змагань відзначилися як подія значущого масштабу. На цій підставі вони відображені у величезній кількості архівних документів та публікаціях тогочасної преси.

Фахівці Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук на замовлення Міністерства агрополітики України здійснили актуальне історичне опрацювання - до цього не досліджених, проблем загального розвитку сільського господарства України в переломну добу 1917-1920 рр. Спираючись на фонди ЦДАВО України, констатувалися питання розгляду земельної реформи доби УНР, аграрної політики національних урядів, організаційних засад функціонування одного із перших в історії країни профільних міністерств з персоніфікованим внеском його керівників. Зауважимо, що використані джерела інформації, здебільшого опираються на архівні документи. Особливо автори вдячні посадовцям архіву,

які сприяли пошуку свідчень щодо кількості й біографічних матеріалів про тогочасних міністрів землеробства [1].

...Поступовий світовий розвиток людства на рубежі XIX - XX століття, як відомо, зумовив інтенсифікацію ринкових відносин. Загалом це зініціювало рішучий розвиток промислового виробництва. Міцні господарства виробили чимало захисних можливостей щодо користування різними складовими чинної імперії (певна державна підтримка, кредити, шляхи сполучення, громадські товариства тощо). Як наслідок розвитку аграрного ринку Російської імперії, склалося так, що доля та інтереси чималої частини великих земельних власників опинилися туго пов'язаними з приреченнями дрібних господарів. Узвичаєний еволюційний розвиток сільського господарства відчував вирішальні зміни: екстенсивний розвиток сільського хазяйнування поступово примірявся до інтенсивного. Обставини військового порядку Першої Світової війни лише порушили техніко-економічну усталеність, а відсутність стабільності виявилася найбільш слабким місцем для сільського господарства екстенсивного характеру. Закоренілий аграрний характер країни, більше ніж три чверті населення – селяни з усталеним жаданням власної землі, несформована культура населення з відповідною освіченістю, національною свідомістю, ідейно-політичним світоглядом, естетичним, духовним вихованням тощо давали взнаки.

Україна, яка в той час на 85 відсотків сьогоденної території перебувала у складі імперської Росії, являла собою на вагу золота регіон з високим рівнем родючості земель. Проте до революційних явищ країна мала надзвичайно низьку землезабезпеченість селянства, бо велика частина землі перебувала, за тогочасними переконаннями, в нетрудових руках. Напередодні Лютневої революції 1917 року із 44,1 млн. десятин загальної земельної площі сільськогосподарського призначення близько 40 відсотків становила власність поміщицьких, удільних, казенних, монастирських і церковних господарств. Решта розподілялася понад 4 млн. селянських господарств. Різниця була визначною: у середньому одне неселянське господарство мало 476 десятин землі, а одне селянське - 6,6 десятин. Таким же контрастним було й володіння поміщицькими й селянськими господарствами живого реманенту [2].

Історичні дослідження довели про віковичну мрію селян про землю, соціальне визволення. Напередодні революційних подій зазначена боротьба з року в рік, з місяця в місяць посилювалася, загострювалася. Безвихідне становище селянства, розорення його й дедалі більша залежність породжували протести з боку селян, викликали зворушення та повстання, відчутним ставав селянський рух. Земельне питання поставало вирішальним для основи нації (курсив наш. - Авт.).

Земельна справа в Україні у добу національно-визвольних змагань виявила свою найвищу загостреність, сконцентрувала в собі чимало елементів владного пошуку, нагромаджених історією тогочасних проблем із прагненням щодо майбутності політичного, соціального ладу країни, її народного господарства. Загалом аграрна проблема в українській революції 1917 - 1920 рр. сконцентрувалася в комплексі питань, насамперед, про власність на землю

сільськогосподарського призначення на теренах України. Специфіка селянської праці полягала у прив'язаності до землі. Проте минуле селянства як верстви населення, пов'язаної із сільськогосподарською працею, історично розпочиналася з формування державного ладу [3].

На цій підставі події двох революцій 1917 року в Росії, зокрема, щодо питання про власність на землю, започаткували докорінні трансформації усіх державно-правових, політичних, національних, суспільних відносин у державному організмі. Розпочався процес руйнування імперської влади. Лютневі події 1917 року сприяли переходу політичній партій від нелегальної діяльності до легального їх існування та призвели до умов багатопартійності. Загалом, повалення царського режиму зумовило поживлення на теренах України кипучої організаційної роботи партій. На базі зазначеного, Українська Центральна Рада виявилася витвором революційних подій, хоч і на партійних засадах, втім і яскравим свідченням вогняного зростання національної свідомості українського народу, визначною частиною якого було, нагадаємо, селянство.

Перший національний уряд мав назву Генеральний секретаріат. Питання про створення Генерального Секретаріату як виконавчого органу за умови розмежування державних функцій – законодавчих і виконавчих обговорювалося на п'ятій сесії УЦР, що проходила влітку 1917 року. Есер М.М. Ковалевський назвав Генеральний секретаріат "дитиною революції". Проте він міркував, що не можна якимось чином назвати його "круг компетенції", бо в часи революції відзначити його точно "дуже трудно". Напевно, казав він, "саме життя определить його". 16 липня 1917 року Статут Генерального секретаріату був затверджений Малою радою УЦР [4]. Генеральний секретаріат створили "коаліційним". В січні 1918 року уряд отримав назву Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.

В неминучих заходах державотворення національної влади вирішальне місце відводилося земельному питанню. Заступник Генерального секретаря земельних справ Б. Мартос на УІІ сесії УЦР (12 по 17 грудня 1917 р.) виклав "план земельної реформи" який, за його думкою, "треба конче" в інтересах хліборобського господарювання на Україні "зберегти цілими великі зразкові маєтки, в яких виховувалася породиста худоба та насіння". Що стосувалося реманенту, то його було мало й намічалось купувати його за кордоном. УЦР збагнула піклування секретаріату земельних справ щодо земельної реформи і наступного дня перейшла до розгляду "Тимчасового земельного питання". Представлений проект попередньо урядом "не розглядався", а доповідався як документ, підготовлений Генеральним секретаріатом землеробства. Деякі доповнення давав Б. Мартос, хоч і пояснював, що він не згодний з деякими питаннями, але пропонував прийняти закон, який, за його думкою, допомагав в першу чергу "забрати землю у панів" та розпорядитися інвентарем, щоб "заспокоїти хліборобів". З питаннями і певними промовама в той день виступили з десятків членів УЦР. Дехто з виступаючих, наприклад, Б.-О. Зарудний з лівої течії УПСР радив "задовольнити потреби селян". Проте їх особисте голосування гальмував партійний підхід.

Назавтра продовжилися дискусії щодо запропонованого земельного закону. Виступило 14 членів Центральної Ради, до того ж 11 з них – селяни. Спробуємо зробити акцент на найважчих аргументах у промовах членів найвищого владного національного органу. Селянин з Роменського повіту на Полтавщині, член УЦР та Всеукраїнської ради селянських депутатів Д. Манько, заявив, що поїхати йому з таким законом додому означало б "отримати там дрючка". Селянин Панько доводив, якщо залишимо цей закон, то "народ не визнає ні Раду й нікого". Селянин Пригода говорив, що якби селяни знали, який ви даєте закон про землю "не обирали б вас у ЦР, а самі склали той закон". Член УЦР та Всеукраїнської ради селянських депутатів, селянин з Брацлавського повіту на Поділлі І. Боб ділився думками, що селяни відправили його в Київ, щоб він пошукав лікаря, який спромігся б полікувати селянина, який під вагою багатющих проблем "гнітив землю". Знаний селянин з Богодухівського повіту на Харківщині З. Хвиленко заявив, якщо закон залишиться, то, звертаючись до зібрання, твердив: ви не діячі від народу, бо із-за ваших 40 десятин й "розпалиться анархія". Звісний селянин у величезному кожусі К. Гуленко з трибуни жваво ділився з парламентарями про те, як живуть і працюють мужики, навіть як краще побудувати життя на селі. Він попереджав, що не буде життя і нам, і тим, "хто писав той закон про 40 дес.". За словами селянина з Холмщини Павлюка, коли чуєш партійні закиди, то здається, що ти присутній на мітингу, а між тим треба "приватну власність зліквідувати", бо народ кінець кінцем сам може "підступитися до вирішення цього питання". Молодий селянин Медвідь зауважував, що то "не народний закон", бо в ньому немає питань про землю, стосовно переселенців тощо. Селянин з Катеринославщини Ф. Сторубель вважав, якщо підтримаємо закон, то маємо тоді "відректися від підтримки Ради". Селянин Мицкевич вимагав, якщо земля піде селянам, то треба "ліквідувати власника на землю з корінням". Знаному селянину з Хорольського повіту на Полтавщині Х. Романенко здавалося, що писали той закон "не ті, що мали 10 дес., а ті у кого по 4 тис. дес."

Словом, майже всі промовці були проти запропонованого закону. Насамперед вони упиралися в ті 40 десятин земельної норми. Власність на землю запропонований закон таким чином фактично не ліквідував. Він давав право господарствам володіти 40 десятинами землі. А на підставі інших вимог того ж закону згаданий земельний ліміт сприймався наскрізною "трудовою нормою".

Спираючись на наведені зауваження остаточного рішення сесія того дня не прийняла, оголосила перерву. В останній день сесійної роботи, 17 грудня 1917 року - збори розглянула подану фракцією УПСР постанову щодо земельної справи. Після остаточного голосування запропонована есерами "формула переходу" виглядала наступним чином: заслухавши земельний законопроект, УЦР постановила: 1) законопроекту цього "не приймати", а виділити зі свого складу комісію пропорційно кількості членів фракції, і цій комісії доручити вироблення нового законопроекту, прийнявши за головну засаду цього законопроекту повне скасування власності на землю та соціалізацію її, згідно з

постановами сьомої сесії УЦР; 2) новий законопроект повинен бути поданим на затвердження Малої ради в одному з найближчих її засідань; 3) обрана комісія "не повинна роз'їжджатися, доки не буде затверджено виробленого нею законопроекту". Внаслідок голосування за підтримку формули есерів подано було 131 голос, проти було 10, утрималось – 13. За формулу соціал-демократів, яка набрала трохи менше голосів, йшлося також про переробку земельного закону, але його затвердження відводилося українським Установчим зборам, що намічалися на 9 січня майбутнього року.

В комісію, яка мала за ухвалою УЦР займатися переробкою закону про землю, було обрано 10 українських та 2 – російських есерів, 6 – від українських соціал-демократів та по одному від єврейської об'єднаної соціалістичної партії, меншовиків, Бунду, самостійників тощо. На засіданні Малої ради 19 грудня 1917 року уряд повідомляв стосовно земельного питання. На останній сесії УЦР обрано парламентську комісію з 23 членів, яка мала виробити і подати на затвердження Малої ради земельний законопроект. Робота комісії відбувалася "безперестанно", кожного дня – з 11 до 15 та з 19 до 24 години. До цих пір обговорювали "основні засади тимчасового земельного закону". Зasad було шість: скасування приватної власності на землю; право кожного громадянина на землю; органи порядкування землею; форми користування; правила користування; обов'язки держави щодо забезпечення права на землю [5].

Дев'ята сесія УЦР розпочалася 15 січня 1918 року. У зв'язку з наступом більшовицьких військ, бойові дії відбувалися під стінами Педагогічного музею, в якому працював національний парламент. Відкривши засідання УЦР, М. Грушевський порадив зборам затвердити внесений напередодні проект земельного закону в цілому, без обговорення з тим, щоб потрібні дрібні поправки до закону потім зробила Мала рада. Члени Центральної ради одноголосно підтримали земельний закон, ніхто "проти" не визначився, від голосування утрималася тільки одна особа [5, С. 113-115].

Таким чином, Тимчасовий земельний закон УНР зазнав чинності. У зв'язку з прийняттям зазначеного земельного закону 18 січня 1918 року на Міністерство земельних справ покладалося "величезне завдання": задовольнити сподівання "безземельного і малоземельного селянства щодо отримання землі" (курсив наш. - Авт.). Міністерство невідступно зазнавало, що воно стояло на принципах прийнятого земельного закону, керуючись вимогами Третього і Четвертого Універсалів УЦР, мало намір «твердо» триматися цих актів і переводити їх в життя [6].

Зазначимо, що Українська Центральна Рада оголосила про свою владу в листопаді 1917 року, а на початку лютого УЦР відбула до Житомира, втім за підтримки німецького окупаційного війська повернулася до Києва 1 березня 1918 року. Загально УЦР діяла з березня 1917 по квітень 1918 рр. Зазначене з'ясування земельного питання фахівці ДНСГБ критично вивчали в 47 фондах ЦДАВО України із загальною кількістю справ більше 1,7 тис. [7]. Звісну підмогу зробив збірник "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали", який також створений на підставі архівних документів [4,5].

Українська Держава на чолі з Гетьманом П. Скоропадським утворилася в результаті перевороту 29 квітня 1918 року. Гетьман відновив загальне приватне володіння й відмінив ультиматуми III Універсалу УЦР стосовно приватної власності на землю. Зосталося чимало свідчень, в яких позначається, що державний провідник добре розумів національну аграрну проблему, проте мало чого зробив для вирішення доленосної справи. Такий висновок зроблений на підставі ознайомлення з матеріалами стосовно земельних питань з більше ніж 10 тис. справ 88 фондів Української держави гетьмана П. Скоропадського ЦДАВО України [7]. Певною мірою спиралися й на мемуарні спогади колишнього керівника Другого Гетьманату П.П. Скоропадського [8]. Не без підстав зазначений український гетьман здобувся наступного: українське селянство у спілці з робітництвом і демократичною інтелігенцією склало ту переважно-абсолютну більшість нації, народу, чії інтереси й теоретично і практично "розійшлися" з варіантом суспільного устрою, який силоміць накидався Україні наприкінці квітня 1918 року.

Директорія УНР здобула владу в результаті перемоги над гетьманською державою в листопаді 1918 року на більшій частині території України. Однак національна влада стосовно земельного питання також не виявила усталеної упорядкованості. Узагальненою причиною зазначеного стала та обставина, що терени України познали сталих бойових дій під наступом більшовицьких військ і створеного на зазначених підставах двовладдя. Директорія УНР мала національний ряд - Раду міністрів, а на місцях діяли комісари, як цивільне кермо та коменданти, як військова влада. Починаючи з лютого 1919 року Директорія поступово залишала Київ, а наприкінці року опинилася за межами країни.

Висновки стосовно розгляду земельного питання, практичних дій урядових структур дослідники ДНСГБ робили на підставі майже 3,5 тисяч одиниць зберігання 110 фондів Директорії УНР, що зберігаються в ЦДАВО України [7, С. 573-575]. Сприяв також збірник "Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали", також створений на підставі архівних свідчень доби 1918-1920 рр. [9].

Загалом, погляд з української державної височини виявився невтішним: за революційні роки сталося шість складів національного уряду, але ні один із них не довів до кінця справу земельних очікувань селян, не закарбував практичних шляхів щодо втілення в життя земельної проблеми. Чи не на цій підставі влада остаточно втратила загальну довіру широких селянських верств? Криваве військове протистояння, революційні рухи на сході, на заході, як і у середині країни, виявили чимало соціально-економічних подразників. Та історія залишила багато свідчень того, що не вирішуючи таку болючу соціальну проблему як земельна реформа, національний уряд позбувся масової підтримки українського населення, здебільшого селянства, чим і скористалися більшовицькі теоретики.

Після остаточного встановлення радянської влади на Україні, Всеукраїнським 5 лютого 1920 року прийняв новий земельний закон. Законом передбачався зрівняльний поділ земель, добровільність у створенні комун і

артілей, скорочення земельної площі радгоспів. Зазначений земельний акт дістав підтримку і схвалення селянства, оскільки в основному відповідав його віковичним сподіванням на землю. Однак впровадження законодавчих вимог затягувалося, здійснювалося непослідовно, з порушеннями чималих інтересів частини селянства, що нерідко призводило до загострення громадянської війни. В майбутньому відбулися суттєві трансформації усіх сфер життя країни, зокрема, в економічній сфері: одержавлення земельного фонду, у всякому разі, проведення аграрної реформи геть-чисто виявилось не в інтересах значної частини селян [10]. Сутність земельної проблеми початкової ери радянської влади полягала у відмові від одноосібного господарювання, яке розглядалося як тимчасове, навіть відживаюче, до колективного. А поклавши край питанню приватної власності, влада наголошувала на державному хазяйнуванні. Аналізуючи трансформаційні процеси 1917-1920 рр., зазначимо, що під час проведення аграрної реформи своєрідна роль належала комітетам бідноти. Перебираючи на себе функції рад, їх земельних відділів зазначені "надзвичайні" органи революційними методами спробували здійснити перерозподіл землі. Одним із наслідків такої діяльності стало загострення протистояння між напівпролетарськими і заможними верствами населення. Однак усі перелічені наслідки виявилися малоефективними, оскільки селянство не бажало за безцінь, а здебільшого – за дарма, віддавати продукцією своєї праці й чинило на цій підставі опір владній політиці...

...В революційний 1917 рік всі міністерства в Україні створювалися вперше. Урядові структури ще сталого правового статусу не мали. У зв'язку з розбудовою нової національної держави почалося утворення системи центральних органів державного управління з функціями, притаманними міністерствам. Генеральні секретарі фактично виконували функції міністрів, проте реальним раціональним зерном їхня діяльність наповнилася пізніше, за часів утворення Української Народної Республіки [11].

Земельними питаннями займалося Генеральне секретарство земельних справ. Після того, як УЦР проголосила про узяття влади на українських теренах в листопаді 1917 року, а особливо після прийняття Тимчасового земельного закону земельне секретарство почало реально здійснювати правове керування земельною справою країни. Циркуляр № 1 секретарства з постановою від 10 листопада 1917 року "Про агрономічну допомогу селянству" був розісланий всім губерніальним, повітовим земським управам країни. Ставилось завдання довести його зміст майже до кожного селянина. Від розвитку агрономічної допомоги населенню, належної її організації, відзначалося в ухвалі, залежав "добробут людності, багатство України та розвиток її торговельного балансу". З приводу багатьох "негайних справ", якими займалася офіційна установа землеробства, майже щодня збиралася Рада, яка виконувала функції колегіального органу державного управління і розглядала стратегічні питання роботи землеробської установи урядової сходинок. 27 листопада 1917 року секретарство землеробства звернулося до всіх губерніальних і повітових Народних (Земських) управ, сільськогосподарських товариств та кооперативних організацій України із закликом до спільної праці.

Стверджувалося, що секретарство "досить молода установа", проте чим тісніші будуть стосунки названих інституцій, тим має бути "повніша, своєчасна та більш планомірна" діяльність землеробського секретарства. У зв'язку з проведенням земельної реформи "суспільній агрономії", за поглядами офіційної держпобудови, належало майбутнє.

До кінця квітня 1918 року міністерство землеробства оголосило й надіслало майже два десятка управлінських обіжників губерніальним та повітовим комітетам. За дбайливістю видання Народного Міністерства Земельних Справ УЦР місцеві органи управління, в першу чергу земельні комітети, вчували про поступове, але наполегливе впорядкування національною владою земельної справи на українських теренах. Їх магістральні завдання міністерство визначало довести до пересічного українського селянина [12].

В обіжнику Інформаційного відділу Міністерства землеробства від 8 квітня 1918 року "для відома" повідомлялася "схема" Народного міністерства землеробства, яке розміщалося в будинку № 19 по вулиці Володимирській м. Києва у колишній будівлі Всеросійського Земського Союзу. Загалом міністерство розподілялося на нижчеперелічені структури: Загальна канцелярія; Департаменти – Земельний; Лісовий; Сільськогосподарський та окремі відділи – сільськогосподарської кооперації; статистики; економіки. Перелічені департаменти поділялися на "Віділи" (за тепер такі структури називають управліннями -Авт.). Кожний департамент і окремі відділи в межах своєї компетенції вели справу автономно. Наводився й більш дрібний розпис посадових структур за тогочасними назвами [13]. Таким чином землеробське міністерство переходило до практичного існування.

Віддаючи шану національним ознакам держави - прапору, гімну, ідеї, віддамо належне й їх історичним виразникам, зокрема з аграрного сектору країни. Протягом пори національних сподівань - 1917-1920 рр., на посаді Міністра земельних справ України за підтвердженими архівними документами перебували зазначені постаті.

В добу Української Центральної Ради (березень 1917 року - квітень 1918 року): в червні - серпні 1917 року на посаді першого Міністра землеробства України пекельну національну земельну справу започатковував Борис Миколайович Мартос (1879-1977); з вересня по листопад 1917 року справу продовжував Михайло Олександрович Савченко-Більський (рік народження та смерті невідомі); в грудні 1917 року – січні 1918 року енергійно взявся правити галуззю Богдан-Олександр Сергійович Зарудний (1890-1918) ; січень - лютий 1918 року, в складний період тимчасових переїздів національної влади - Аристарх Григорович Терниченко (1882-1927); з березня по квітень 1918 року жваво розгортав роботу міністерства землеробства відомий Микола Миколайович Ковалевський (1892-1957).

В період Української Держави (квітень-листопад 1918 року): в травні - жовтні 1918 року спирався на свій аграрний досвід міністр землеробства Василь Григорович Колокольцов (1867-1934); у жовтні - листопаді 1918 року запропоновані аграрні заходи певним чином провадив міністр - Володимир

Миколайович Леонтович (1866-1933); в листопаді 1918 року - Сергій Миколайович Гербель (1856-рік смерті невідомий).

В часи Директорії УНР (грудень 1918-1920 рр.): в грудні 1918 року – лютому 1919 року міністром землеробства України був видатний державотворець, дока лісової справи, аграрно-правовий ерудит Микита Юхимович Шаповал (1882-1932); його змінив фахівець-аграрій Євген Порфірович Архипенко (1884-після 1955); за ним на посаду міністра повернувся М.М. Ковалевський; в 1920 році посаду міністра землеробства займав Станіслав Губертович Стемпковський (1870-1952); в травні – червні 1920 року міністром був призначений Ісаак Прохорович Мазепа (1884-1952); в грудні 1920 року Директорія призначила в. о. міністра землеробства Бориса Георгійовича Іваницького (1878-1953); деякий час на посаді міністра землеробства перебував Олександр Олександрович Ковалевський (1890-після 1939); в квітні 1922 року Директорією останнім міністром землеробства УНР був призначений Степан Онисимович Сірополко (1872-1959).

Кожний з названих осіб і є чимало для цього виразних архівних свідчень, мав свій аграрний досвід, політичні світогляди, особисті методи управління, як колективом міністерства, так і аграрною галуззю країни. Деякі з них були знаними діячами, для прикладу, Б.М. Мартос, М.Ю. Шаповал, М.М. Ковалевський – визначними державотворцями, деякі інші – досвідченими фахівцями-аграріями. Науковці ДНСГБ досліджують діяльність управлінців-землеробів, їх долю, наукову творчість, зокрема, Б.-О.С. Зарудного, К.А. Мацієвича, О.О. Мицюка, В.М. Качинського, Г.М. Клунного тощо. За історичними дослідженнями відкривається чимало цікавого.

Борис Мартос – перший міністр землеробства України. Знаний як кооперативний діяч. Вірив і покладався на тогочасні національні перетворення. Щиро турбувався про скрутне становище селянства, особисто брав участь у розробці відповідних державних аграрних заходів, зокрема першого земельного закону. Урядовий посадовець пропонував колективістські форми праці на селі засобом масового утворення хліборобських спілок, про діяльність яких опублікував окрему наукову працю. Розповідаючи про організацію спілок, автор закликав до створення "скрізь" хліборобських товариств, визнаючи, що "наші люди" не звикли до "хліборобських товариств", не звикли й до "товариського господарювання". Бо ця справа для них "нова". Селяни будуть боятися новин, тому треба з цим страхом "боротися". За словами автора, селяни колись боялися кредитних організацій, потім споживчих спілок, але вони ж прижилися. Так і тепер, вважав автор, спочатку боятимуться, не будуть вірити, що з того вийде користь, а потім скрізь почнуть заводити хліборобські товариства, щоб "гуртом обробляти землю" [14].

Богдан–Олександр Зарудний перебував міністром землеробства в грудні 1917 - січні 1918 рр. Незважаючи на молодий, якщо для міністра вік, він встиг розрізнити кореневі проблеми кооперації, в ряді його публікацій визначені ґрунтовні інтереси і загальне значення кооперативної справи. В УПСР він належав до лівого крила, тому в період партійних потрясінь, що трапилися на рубежі 1917-1918 рр., був заарештований в приміщенні УЦР. Деякий час його

утримували у в'язниці, після чого звільнили, але звинувачення так і не висунули. Невдовзі він був знов арештований більшовицькими бійцями та розстріляний 27 січня 1918 року разом з іншими членами УЦР.

Уродженець польських земель Микола Ковалевський на час призначення міністром землеробства України йому виповнилося 26 років. Він знаний як засновник і голова УПСР, керівник ЦК Селянської спілки. За матеріалами дослідження можна вважати, що він спирався на партійні вимоги в оцінці багатьох подій свого життя. Він поділяв українську визвольну добу на три етапи. За його словами, перша - мобілізаційна і організаційна, друга – нейтралізація російських політичних впливів. Та лише після того наступив третій етап – формування умов української державності революційним шляхом. Молода людина з академічною освітою, увійшла до складу національного уряду й поринула у вирішення колосально складних завдань аграрної революції, керуючись світоглядом поміркованого кооперативного соціаліста у демократичній політичній формі. Міністр землеробства революційного часу, якщо не попереду інших, то у будь-якому разі найпершим усвідомив, що аграрне питання було основною соціальною проблемою політичного існування його нації.

Директорія довірила посаду першого Народного міністра землеробства УНР Микиті Шаповалу, який народився в донецьких краях. Він обійняв посаду міністра 26 грудня 1918 року у віці 36 років. Втім встиг до того часу випромєнити себе активним українським державотворцем, знаним лісівником, вченим, талановитим поетом. За окремим дорученням Директорії, міністр доопрацював колишній земельний закон УЦР. Після заслуховування доповіді міністра на засіданні уряду 6 січня 1919 року проект був прийнятий з деякими поправками, а наступного дня остаточно. Земельний закон 8 січня та 10 січня Закон про ліси - були схвалені і підписані членами Директорії. Наприкінці січня 1919 року - затверджені Трудовим конгресом України. Під керівництвом міністра вперше був розроблений "Загальний план проведення земельної реформи". За розпорядженням міністра цей документ роздрукували і надіслали в губернії, повіти, волості, сільським радам для виконання в означені терміни. Маючи попередній досвід майже двох десятків років "служіння лісові", М.Ю. Шаповал видав книгу "Лісова справа на Україні", яка становить і сьогодні історичний науково-управлінський інтерес.

Дослідження, які дбайливо проводять науковці ДНСГБ за люб'язною допомогою архівістів, повертають багато незаслужено забутих, а то й викреслених за політичними мотивами з національного життя постатей славетних учених-аграріїв, знаних освітян, землеробських посадовців тощо. За рішеннями Вченої ради ДНСГБ доля і наукова спадщина В.Г. Іваницького, А.Г. Терниченко предметно вивчалися за тематикою дисертаційних досліджень. В них окремо з'ясовувалися їх посадова діяльність в той час, коли вони перебували на міністерських посадах. Вивчення дає чіткі підстави для загального висновку: спираючись на матеріали досліджень кожний керівний посадовець Міністерства землеробства України чимало зробив для підйому українського землеробства в той проблематичний, не в міру заплутаний час.

У роки незалежності України, за загальними стараннями дослідників і подвижників ДНСГБ та при підтримці УААН, здійснюється науковий процес вивчення й поступового повернення незаслужено замовчуваних славнозвісних учених вітчизняного, а то й світового формату, найвищих урядових посадовців-аграріїв, міністрів землеробства, які й не завжди за власної вини вимушені були працювати за межами нашої країни. Саме такі публікації біографічних матеріалів дають підставу говорити про історичну цінність виконаних наукових досліджень, по новому подивитися на долю окремих науковців, не заангажовано оцінити їхні праці, непересічний внесок у скарбницю української сільськогосподарської науки і культури. Українська аграрна наука, як бачимо з матеріалів зазначеного дослідження, багата іменами і в галузі сільськогосподарської державно-управлінської сфери. Хоча радянська влада аграрними перетвореннями в 1920-1930 рр. спричинила чимало позитивних передумов, але й заподіяла хтозна-скільки негативу. Однак про останнє - окремих нарис...

Література

1. Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А., Глазунов Г.О. Сільське господарство України 1917-1920 років: реалії та пошуки. – К., 2008. – 275 с.
2. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917-1920 гг. – К., 1990. – 239 с.
3. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – 632 с.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996-1997. – Т. 1. – С. 180-182.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 2. – С. 16-38.
6. ЦДАВО України. - Ф. 1061. - Оп. 1. - Спр. 419. - Арк. 4-7 зв.
7. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. – Х., 1960. – С. 567-569.
8. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – 496 с.
9. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали. – Ч. 3. – К., 2006.
10. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалії. – К., 2009. – 536 с.
11. Вергунов В.А. Віхи державотворення: на шляху до національної ідеї / В. А.Вергунов // Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки.. – К., 2008. – Ч. II. – С. 511-517.
12. Збірник законів, обіжних та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці. – К., 1918.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 73. Бюлетені лісового департаменту.
14. Хліборобські спілки (Що нам робити з землею). – К., 1918. – 14 с.

Вергунов В.А. Сельское хозяйство Украины в трансформационный период 1917-1920 гг.: историко-архивный очерк.

В статье раскрыты общие проблемы ведения сельского хозяйства в Украине в переломные года: 1917-1920 гг. на основании изучения широкого круга архивных документов ЦДАВО Украины, Держкомархиву Украины.

Ключевые слова: сельское хозяйство, переломная эпоха, архивные документы, ЦДАВО Украины, Держкомархив Украины.

Vergunov V.A. Agriculture of Ukraine in a transformation period of 1917-1920 years: historical- archival essay.

In the article the general issues of conduct of agriculture to Ukraine are exposed in critical days 1917-1920 on the basis of study of wide circle of the archived documents of TSDAVO of Ukraine, Derzhkomarkhivu of Ukraine.

Key words: *agriculture, critical days, archived documents, TSDAVO of Ukraine, Derzhkomarkhiv of Ukraine.*

ББК 63.3(4Укр)533

Гаухман М. В.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ЖОВТНІ 1905 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ ПРЕСИ)

Аналізуються репортажі київських газет, "Киевлянина" і "Киевских откликов", присвячені єврейським погромам на Правобережній Україні в жовтні 1905 р. Доводиться, що погроми були стихійним антиєврейським міським рухом, спровокованим бездіяльністю місцевої влади, представники якої ототожнювали євреїв і революціонерів.

Ключові слова: *Перша Російська революція єврейське питання, єврейські погроми, Правобережна Україна.*

Поліетнічний характер української держави робить необхідним досягнення толерантності в міжетнічних відносинах. Вивчення історичного досвіду міжетнічних відносин на українських землях є передумовою гармонізації українського суспільства. Прикладом етнічних конфліктів в українській історії були єврейські погроми під час Першої російської революції (1905–1907 рр.). Тогочасні погроми не були новим явищем в історії євреїв. Проте саме російське слово "погром" увійшло в інші мови світу для позначення стихійного насильства над євреями. У Росії відбулися дві хвилі погромів – у 1881–1882 рр. і 1903–1906 рр. Виникнення кризових ситуацій, як-от убивство Олександра II в 1881 р. або революційні події 1905 р., звертало увагу населення на винуватців кризи, всюдисущих чужинців, тобто євреїв. Беручи участь у погромах, християнське населення отримувало змогу, так би мовити, випустити "пару" невдоволення кризовою ситуацією. Найбільш жорстокими й масовими були погроми жовтня 1905 р., викликані появою Маніфесту 17 жовтня, що являв собою вимушену поступку влади опозиційній громадськості. Позаяк Правобережна Україна була одним із центрів російського єврейства, погромницький рух у регіоні в жовтні 1905 р. вартий окремого розгляду.

Сучасна історіографія єврейських погромів жовтня 1905 р., доступна авторові, не є достатньо широкою. Українська історіографія представлена оглядами погромницького руху на Наддніпрянській Україні, включно з Правобережжям, що міститься в синтетичних працях О. Наймана та статті В. Хітерер [14, 270-274; 19]. Найбільша увага в названих працях присвячена київському погрому 18-20 жовтня 1905 р., що пояснюється наявністю офіційного звіту щодо розслідування причин, перебігу і наслідків погрому [16]. Жовтневі погроми в інших, окрім Києва, містах Правобережної України не знайшли повного відображення в працях О. Наймана і В. Хітерер. В обох працях описуються погроми в декількох подільських містах і містечках, які відбувалися 20-23 жовтня 1905 р. [14, 273; 19]. Жовтневі погроми в подільських

містечках описуються в колективних працях російських авторів, що складають історико-краєзнавчу серію "Сто єврейських містечок України" [16, 153, 182; 17, 192, 236]. Російська історіографія другої хвилі погромів (1903–1906 рр.) представлена також монографією С. Степанова, у якій окремий розділ відведений аналізу рушійних сил погромів 1905 р. в Російській імперії [15, 49–85]. Однак події в українських губерніях залишилися без спеціального розгляду. Київський погром також детально розглядається в монографії американського історика М. Гемма про міжнаціональні відносини в Києві [20, 189–208]. Друга хвиля погромів загалом, географічне поширення та наслідки безпорядків, була охарактеризована в статті ізраїльського історика Ш. Ламброза [22].

Позаяк погромницький рух у містах Правобережної України в жовтні 1905 р., окрім Києва, залишився не розглянутим, завданням нашої статті є, по-перше, висвітлити перебіг жовтневих погромів у найбільших містах Правобережної України, по-друге, створити модель типового єврейського погрому на Правобережжі, по-третє, проаналізувати роль місцевої влади в погромницькому русі.

Жовтневі погроми 1905 р. прокотилися смугою осілості, поширившись і на Правобережну Україну. Хоча не в усіх населених пунктах Правобережжя відбулися погроми, але загрозу погромів відчувало місцеве населення всіх міст і містечок, у яких євреї становили значну частку містян. Офіційною причиною другої хвилі погромів (1903–1906 рр.) була названа революційність єврейства: представники влади ототожнювали революціонерів і єврейську молодь. Опозиційна громадськість закидала владі організацію погромів для здобуття підтримки населення. Підставою для обвинувачень влади були не тільки бездіяльність солдат і поліціантів під час погромів, а й однаковий сценарій погромів: погроми розпочиналися після проведення маніфестацій на підтримку царя; погроми тривали три дні; на третій день солдати й поліціанти припиняли безлад [13, LXXVI].

Газетні репортажі про події жовтня 1905 р. відобразили атмосферу революційних днів, роль місцевої, військової й поліційної, влади та місце різних прошарків міського населення в безладі напередодні й після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Позаяк в перші дні після проголошення Маніфесту революційна анархія паралізувала роботу преси, відомості про погроми містилися телеграми Російського та Петербурзького телеграфних агенцій. Репортажі по "гарячих слідах" погромів з'явилися на шпальтах київської преси з 24 жовтня та друкувалися до першої декади листопада включно. Джерелами для розгляду погромів у містах Правобережжя в нашій роботі є репортажі київської преси, ліберальної газети "Киевские отклики" (головний редактор професор І. Лучицький, історик-медієвіст, відомий кадет) і правомонархічної газети "Киевлянин" (головний редактор професор Д. Піхно, економіст, після Першої російської революції – представник правомонархічної партії "Всеросійський національний союз", т. зв. "націоналістів"), про погроми в інших містах Правобережної України. Якщо ліберальна преса вбачала в погромах антиєврейську провокацію влади, то монархічна преса вважала за

винуватців погромів самих євреїв. Зазначимо, що газета "Киевлянин" мала на меті сприяти русифікації Південно-Західного краю, тобто Правобережної України. Адже "Киевлянин" був заснований за підтримки місцевої влади в 1864 р., коли після Січневого повстання поляків проти Росії (1863–1864 рр.) розпочалася адміністративна і культурна русифікація регіону, та мав девіз: "Киев был, есть и останется русским" [21, 85-86]. Відтак від консервативного "Киевлянина" неможливо було очікувати закликів до захисту євреїв, незважаючи на засудження газетою погромів.

Один із повітових центрів Київської губернії, Черкаси перебували під загрозою погрому 19 жовтня 1905 р. За день до того, 18 жовтня, коли поширилися чутки про Маніфест, були проведені перші революційні маніфестації. Наступного дня опублікований Маніфест став відомий містянам. На вулицях Черкас назустріч маніфестантам вийшли з одного боку площі війська і поліція, а з іншого боку – натовп міської голоти. Тільки-но натовп вирушив на маніфестантів, війська розсіяли погромників, завчасно зупинивши безлад [2, 3; 6, 4; 8, 5].

Єврейський погром в Умані відбувався 21-22 жовтня 1905 р. Погрому передувало поширення 20 жовтня чуток про майбутній погром. Того ж дня, 20 жовтня, місцева інтелігенція зібралася в клубі та викликала справника. Останній запевнив зібрання, що погрому не станеться, бо в місті знаходиться достатня кількість військ для відвернення безпорядків. Справник також погодився, на вимогу зібрання, заборонити заплановану на 21 жовтня хресну ходу. 21 жовтня після богослужіння група молодиків почала громити єврейські будинки й магазини. Поліціанти перебували на вулицях міста, але не намагалися припинити погром. Безпорядки охопили стару частину міста, населену переважно єврейською біднотою. Наступного дня, 22 жовтня, уманські євреї, за порадою місцевої влади, влаштували патріотичну маніфестацію з портретами Миколи II та сувоями Тори. Того часу з околиць Умані в місто направлявся натовп селян. Селяни були зупинені військами на мосту на в'їзді до Умані. Коли єврейська маніфестація підійшла до мосту, селяни прорвали поліційну варту та ввірвалися в місто. Селяни розгромили нову частину міста. Війська і поліція не перешкождали погромникам [4, 3; 12, 5].

Повторення квітневого погрому загрожувало Житомиру [1]. 18 жовтня, після звістки про Маніфест, в місті відбулися революційні мітинги. Для того, щоб запобігти погрому, Волинський губернатор видав спеціальне оголошення про недопущення безладу. Незважаючи на це, 19 жовтня відбулися сутички між міськими хуліганами ("кацапами") та єврейською самообороною. Однак до погрому не дійшло. У відповідь на революційні мітинги, 21 і 22 жовтня в Житомирі відбулися "патріотичні" маніфестації. Відзначимо, що під час маніфестацій 22 жовтня оратори приділили велику увагу заспокоєнню православного населення, аби не стався погром. Як бачимо, у Житомирі ані можновладці, ані представники правої громадськості не бажали повторення погрому в жовтні 1905 р. та доклали зусиль для заспокоєння містян [2, 3].

Єврейський погром відбувся в Кам'янці-Подільському 19 жовтня. Після появи звістки про Маніфест, 18 жовтня, у місті відбулася маніфестація, ініціаторами якої були гімназисти. Газета "Киевлянин" вказувала, що маніфестанти були євреями, які під загрозою насильства припинили заняття в чоловічій і жіночій гімназіях. Коли маніфестанти дісталися губернаторської площі та почали вимагати звільнення політичних в'язнів, учасників демонстрації розігнала поліція. Наступного дня маніфестанти знову зібралися на губернаторській площі, а слідом з'явився озброєний натовп. Хулігани, витіснивши маніфестантів з площі, почали погром. Після розгрому єврейських лавок і будинків у різних частинах міста на вулиці вийшли військові патрулі та зупинили погром. 20 жовтня погром продовжився, але, зрештою, був зупинений військами. Погром був основним питанням на порядку денному екстрених засідань міської думи Кам'янця-Подільського, які відбулися ввечері 20 і зранку 21 жовтня. Гласні думи обвинуватили представників поліції в сприянні погрому. Однак ніхто з поліціантів не був покараний. Розслідування обставин погрому проводилася групою адвокатів Кам'янця-Подільського, які зібрали свідчення очевидців, що місцеві поліціанти роздавали гроші та зброю хуліганам, а козаки, викликані для припинення погрому, самі нападали на євреїв і грабували їх [3, 4; 7, 4; 9, 7; 11, 3].

У Вінниці єврейський погром відбувся 21 жовтня. Зранку 18 жовтня в місті почалася забастовка учнів реального училища. Учні висунули політичні вимоги перед керівництвом училища, включно з вимогами скасувати обмеження для євреїв і поляків на вступ до гімназії та право займатися репетиторством. Увечері, коли в місті з'явилися київські газети з новиною про Маніфест 17 жовтня, відбулася маніфестація. Перед демонстрантами виступали оратори з промовами російською та єврейською мовами. Наступного дня, 19 жовтня, маніфестації продовжилися. Під час проведення маніфестацій поліція була відсутня на вулицях Вінниці. 20 жовтня, як писали "Киевские отклики", міські чиновники та "патріоти" вирішили влаштувати 21 жовтня патріотичну маніфестацію у відповідь на революційну маніфестацію. Для цього ініціатори патріотичної маніфестації агітували серед міської бідноти та селян з околиць сіл. Міська біднота і селяни, які зазнали впливу "патріотичної" пропаганди, ввійшли в місто вже ввечері 20 жовтня, що викликало паніку серед міських євреїв. Патріотична маніфестація 21 жовтня почалася з молебна в соборі. Маніфестація, учасниками якої були місцеві чиновники, військові та духівництво, перейшла в єврейський погром. Війська, які перебували в місті, спрямували свої зусилля проти єврейської самооборони, а не проти погромників. Газета "Киевлянин" писала, що саме єврейська самооборона першою напала на російське населення міста і викликала втручання військ [5, 4; 8, 4; 10, 4].

Перебіг подій жовтня 1905 р. в містах Правобережжя дозволяє створити модель типового погрому. Напередодні появи Маніфесту 17 жовтня в найбільших містах відбувалися революційні заворушення, а в менших населених пунктах зберігався громадський порядок. 18 жовтня з'являлися чутки про Маніфест, як тоді казали – "конституцію". Поява звістки про Маніфест

призводила до збору маніфестацій, у яких вели перед представники місцевої інтелігенції та учнівська молодь. Позаяк серед цих верств значну частку складали євреї, послідовники правих поглядів убачали в революційних маніфестаціях, так би мовити, єврейський характер. 19 жовтня, коли телеграми про появу Маніфесту були надруковані на перших шпальтах газет, революційні маніфестації ставали масовими та охоплювали центральні райони міст. Відповіддю на маніфестації революційні ставали "патріотичні" маніфестації, які висували гасла єдності царя з народом. Ініціаторами монархічних маніфестацій були представники чиновництва, духівництва і правої громадськості. "Патріотичні" маніфестації сприймалися міською біднотою, іноді селянами з міських околиць, як противага революційним, "єврейським", маніфестаціям, переходили в напади на маніфестантів-"революціонерів", а далі – в єврейські погроми.

Обвинувачення влади в сприянні погромникам, висловлені опозиційною громадськістю, мали підстави. Погроми можливо було попередити або припинити на самому початку безладів, якби представники місцевої, військової й поліційної, влади прагнули охороняти громадський порядок. Натомість місцеві чиновники, як правило, не перешкоджали погромникам, бо вважали погроми за спосіб боротьби з революцією та шлях виходу невдоволення кризовою ситуацією з боку християнського населення. Представники влади не були ініціаторами єврейських погромів, але погроми були вигідні російській бюрократії, бо дозволяли показати, нібито революційних рух у Російській імперії був спричинений "інородцями", а погроми були відповіддю вірнопідданого "російського" народу на "єврейську" Революцію.

Позаяк російська бюрократія та права громадськість ототожнювали маніфестантів і революціонерів з євреями, постає питання про дійсну питому вагу євреїв серед тих містян Правобережжя, які брали участь у демонстраціях, приурочених до появи Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Більшість містян регіону, а тому природно, що серед маніфестантів переважали євреї. Так, про перевагу євреїв серед маніфестантів писала газета "Киевские отклики", говорячи про жовтневі події в місті Таращі, Київської губернії, де погром не стався: "Уся маса [маніфестантів. – М. Г.] складалася переважно з євреїв, – зазначалося в репортажі. – Причиною цього явища служить та обставина, що *головне російське населення* в центрі міста – *чиновники*, які ніякої радості [від появи Маніфесту 17 жовтня] не виявляли, *міщани* [тобто православні городяни. – М. Г.] *ж мешкають на окраїнах*, – і звістка про конституцію до них іще не встигла дійти [курсив наш. – М. Г.]" [10, 5]. Відтак саме від місцевих чиновників залежало, чи відбудеться в місті єврейський погром, чи безлад відразу буде припинений.

Підбиваючи підсумки, вкажемо, що погроми супроводжували життя російського єврейства наприкінці XIX – на початку XX ст. та були виявом антисемітських настроїв російської бюрократії, правої громадськості та маргінальних прошарків християнського населення смуги осілости. Російська влада, як центральна, так і місцева, не будучи призвідником погромів, використовувала їх для тиску на єврейське населення: по-перше, євреї

представлялися владою та правою громадськістю як винуватці кризових ситуацій, по-друге, розпалюючи антисемітські настрої в місцевого населення, бюрократія виправдовувала збереження виключного законодавства щодо євреїв створеним самою ж владою міжетнічним протистоянням.

Подальшими напрямками дослідження російської політики щодо єврейського питання на Правобережній Україні є висвітлення оцінки погромницького руху різними групами російської громадськості – опозиційною громадськістю, правомонархічною громадськістю та російсько-єврейською інтелігенцією.

Література

1. Галант І. Житомирський погром 1905 року / Ілля Галант // Україна. – 1925. – № 4. – С. 88-102.
2. Киевлянин. – 1905. – № 296 (26 октября). – 6 с.
3. Киевлянин. – 1905. – № 298 (28 октября). – 6 с.
4. Киевлянин. – 1905. – № 300 (30 октября). – 6 с.
5. Киевлянин. – 1905. – № 304 (3 ноября). – 6 с.
6. Киевлянин. – 1905. – № 306 (5 ноября). – 6 с.
7. Киевские отклики. – 1905. – № 285 (24 октября). – 4 с.
8. Киевские отклики. – 1905. – № 286 (25 октября). – 6 с.
9. Киевские отклики. – 1905. – № 291 (30 октября). – 8 с.
10. Киевские отклики. – 1905. – № 293 (1 ноября). – 6 с.
11. Киевские отклики. – 1905. – № 294 (2 ноября). – 4 с.
12. Киевские отклики. – 1905. – № 295 (3 ноября). – 6 с.
13. [Лопухин А. А.]. Правительство и контр-Революция / [А. А. Лопухин] // Материалы по истории русской контр-революции. – СПб.: Б. и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. I-LXXXVII.
14. Найман О. Я. Історія євреїв України / Олександр Якович Найман. – К.: Концерн "Ін Юре", 2002. – 496 с.
15. Степанов С. А. Черная сотня в России, 1905-1914 гг. / Сергей Александрович Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, АО "Росвузнаука", 1992. – 330 с.
16. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / [авт.-сост. В. Лукин, Б. Хаймович]. – СПб.-Иерусалим: Издатель А. Гершт, 1998. – Вып. 1: Подолия. – Изд-ие 2-ое, перероб. и доп. – 320 с.
17. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / [авт.-сост. В. Лукин, А. Соклова, Б. Хаймович]. – СПб.-Иерусалим: Издатель А. Гершт, 2000. – Вып. 2: Подолия. – 704 с.
18. [Турау Е. Ф.] Всеподданнейший отчёт о произведённом сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве / [Е. Ф. Турау] // Материалы по истории русской контр-революции. – СПб.: Б. и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. 204-296.
19. Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Электронный ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступа: <http://www.jewish-heritage.org>.
20. Hamm M. Kiev: A Portrait, 1800–1917 / Michael F. Hamm. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 304 p.
21. Klier J. D. *Kievlianin and the Jews: A Decade of Disillusionment, 1864-1873* / John D. Klier // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1981. – Volume 5. – Number 1. – P. 83-103.
22. Lambroza Sh. *The Pogroms of 1903–1906* // *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* / Ed. by J. D. Clier and Sh. Lambroza. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 191-247.

Гаухман М. В. Еврейские погромы на Правобережной Украине в октябре 1905 г. (по материалам киевской прессы).

Анализируются репортажи киевских газет, "Киевлянина" и "Киевских откликов", посвященные еврейским погромам на Правобережной Украине в октябре 1905 г. Доказывается, что погромы были стихийным антиеврейским городским движением, спровоцированным бездейтельностью местной власти, представители которой отождествляли евреев и революционеров.

Ключевые слова: Первая Русская революция, еврейские погромы, Правобережная Украина.

Gaukhman M. V. Jewish pogroms in Right-bank Ukraine in the October of 1905 (according to materials of Kiev's press).

Reportages of Kiev's newspapers, "Kievljanin" and "Kievskie otkliki", about Jewish pogroms on Rightbank Ukraine are analyzed. The author asserts that pogroms were spontaneous anti-Jewish town's movement, which was provoked by local authority, representatives of which identified Jews and revolutionists.

Key words: The First Russian revolution Jewish question, Jewish pogroms, Right-bank Ukraine.

УДК 930+94

Даниленко О.В.

“ІМПОРТ ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІВ”: ВИКОРИСТАННЯ ЗАХІДНОГО ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УСРР (1920-ті рр.)

Розкриваються форми і методи використання досягнень західної науки і техніки в УСРР в 1920-ті роки.

Ключові слова: УСРР, західні спеціалісти, нові технології, радянська економіка.

Використання інтелектуального потенціалу західноєвропейських країн радянськими промисловими трестами, науково-дослідними інститутами у 1920-х рр. частково висвітлювалося партійно-радянською пресою тих років, хоча цензура відстежувала інформацію, яка стосувалася зовнішньоекономічних відносин. Ліквідація більшовиками капіталістичного ладу у 1917 р. суперечила активізації радянської торгово-промислової дипломатії на Заході у пошуках форм співробітництва з “акулами імперіалізму”, тобто з провідними міжнародними концернами, іноземними фірмами, науковими центрами. Ідеологічні гасла про перевагу соціалізму над капіталізмом, соціалістичної економіки над капіталістичною, радянської індустріалізації над капіталістичною модернізацією промисловості, крім класичного марксистського тлумачення експлуатації робітничого класу, не додавали оптимізму щодо конструктивного налагодження зовнішніх економічних контактів більшовицької Росії з країнами Заходу та Сходу також.

Проголошення непу, яке було сприйнято на Заході з певним полегшенням, особливо емігрантськими колами, що вбачали в ньому початок можливого “буржуазного переродження” радянського суспільства, позначилося на лібералізації економічних та загалом дипломатичних стосунків. Для багатьох європейських держав, які відчували катастрофічні соціально-економічні наслідки Першої світової війни, постала необхідність їх найшвидшого

подолання шляхом нарощування промислового виробництва. Війна виснажила економіку країн, а з іншого боку заклала відповідну динаміку випуску військової продукції, яка втратила попит на початку 1920-х рр., а промислові підприємства потребували модернізації, технічного переоснащення на “мирні рейки”.

Промисловість радянської країни, яка втратила не лише власників фабрик і заводів, а також економічний потенціал, оскільки вони не діяли, – зіткнулася з проблемою негайного кредитування вугільної та металургійної галузі, відновлення виробництва на підприємствах, хоча в урядових колах точилися дискусії про шляхи їх розвитку. Висловлювалися різні думки стосовно джерел фінансування, але ніхто не заперечував доцільності використання модерних досягнень західної технічної науки і практики, нових технологій промислового будівництва та машинобудування. Фраза “Захід нам допоможе”, яка належить відомому персонажу твору Ільфа і Петрова, певною мірою віддзеркалювала настрої, які проникли до номенклатурних кабінетів Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР та СРСР. В офіційних документах тих років існували подібні висловлювання, але в дещо іншій редакції: “імпорт іноземних спеців”, “технічне сприяння”, “використання іноспеців”, “запрошення спеців”. І господарські і радянські органи УСРР сподівалися на їхню технічну допомогу, отже, факт і саме явище існували.

В історичній науковій літературі цей аспект міжнародних зв'язків, а насправді економічного співробітництва радянської влади з іноземними фірмами, висвітлювався побіжно. Радянські історики, перебуваючи під впливом політичної установки – “наздогнати і перегнати капіталістичні країни”, намагалися показати досягнення радянської промисловості, уникаючи дослідження та оприлюднення технічної і технологічної залежності від західних країн. Сучасна українська історіографія історії міжнародних відносин, яка звільнилася від марксистської парадигми, декларує економічну проблематику [10], але не торкається проблеми використання іноземних учених, інженерів, техніків в Україні 20-х рр. ХХ ст. Джерела для її вивчення є, однак їхня праця на радянських підприємствах, повсякденне життя, їх побут, функції та повноваження, кількість, галузевий розподіл – залишаються “білою плямою”. Для російських дослідників, судячи з праць С.В.Журавльова [5; 6], вона стає актуальною і перспективною темою наукових студій.

Системне вивчення цієї проблеми передбачає з'ясування декількох головних її аспектів: виявлення радянськими експертами необхідного устаткування та його завезення в Україну, закупівля новітньої технічної літератури, стаціонарні консультації з іноземними інженерами та ученими за кордоном, науково-службові відрядження до європейських країн з метою ознайомлення з технологічними процесами на промислових підприємствах, запрошення іноземних спеців для роботи на радянських фабриках і заводах. Кожен з них має власний предмет дослідження, а разом розкриває економічні зв'язки радянської України з світовими індустріальними лідерами. Малодослідженим залишається порядок та умови використання західних

інженерів, учених-консультантів, техніків, а також запозичення промислових технологій на Заході під час службових відряджень радянських інженерів.

На початку 1920-х рр. провідні західні фірми намагалися поновити ринки збуту, втрачені за роки війни та революційних перетворень. Зокрема, за даними С.В.Журавльова, відомий німецький концерн “Сіменс”, котрий мав три базових фірми (“Сіменс-Шуккерт”, “Сіменс-Гальске”, “Сіменс-Баууніон”), активно налагоджував “співробітництво з Росією”, використовуючи власний інтелектуальний потенціал та особисті зв’язки з більшовицьким дипломатичним корпусом і керівниками радянських господарських установ. До революції на заводах фірми “Сіменс” працювали Л.Б.Красін, Г.М.Кржижановський, Б.С.Стомоняков, Р.Е.Классон. Між Карлом Фрідріхом фон Сіменсом та Б.С.Стомоняковим відбувалося особисте листування [6, с. 241]. У 1920-х рр. торговим представником в Англії та наркомом зовнішньої торгівлі СРСР був Л.Б.Красін, а торгпредство в Німеччині (серед працівників якого, між іншим, не було жодного українця [12, ф. 423, оп. 3, спр. 242, арк. 23]), очолював Б.С.Стомоняков.

Німецька фірма пропонувала створення спільних акціонерних товариств на території радянської Росії, відкриття концесій, надання технічної допомоги для відновлення роботи тих промислових підприємств, які до 1917 р. належали концерну, особливо в галузі електротехніки, медичного приладдя. Його провідні фахівці приїздили в Москву, Петроград для вивчення питання про співпрацю. Перемовини розпочалися з 1920 р., до яких долучився навіть В.І.Ленін, хоча основну роль виконував дипломат Б.С.Стомоняков.

Діяльність фірми “Сіменс” мала безпосереднє відношення і до української промисловості, особливо під час будівництва Дніпрогесу. Українські республіканські та союзні трести, які діяли на території УСРР, імпортували сільськогосподарську техніку, промислове устаткування, купуючи його в Німеччині, Чехословаччині. Сільськогосподарські фірми Чехословаччини, починаючи з 1921 р., пропонували Україні широкий асортимент відповідної техніки, але протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. переважали експортно-імпортні зв’язки, а не обмін фахівцями.

Радянську країну відвідували окремі представники західних фірм, концесіонери, яких в Україні було зовсім обмаль, місіонери з соціально-гуманітарними функціями у роки голодного лихоліття 1921-1922 рр. На радянському ринку послуг були представлені спільні міжнародні транспортні об’єднання: російсько-німецьке складське і транспортне товариство “Дерутра”, засноване 13 травня 1921 р. [9, с. 17]; авіаційне товариство для пасажирських перевезень “Дерулюфта”, створене у травні 1922 р. [8, с. 12] Упродовж березня 1922 р. – травня 1923 р. велися переговори між урядом УСРР та представниками навігаційних фірм Англії, Німеччини, Франції про створення автотранспортних змішаних товариств. Зокрема, у жовтні-листопаді 1922 р. у Парижі відбувалися перемовини стосовно створення спільного франко-українського навігаційного об’єднання, яке б налагоджувало морське сполучення вантажних та пасажирських суден [12, ф. 423, оп. 3, спр. 70, арк. 132].

24 червня 1924 р. на ринки радянської Росії та УСРР було допущено американське акціонерне товариство “Амторг” [2, с. 18-19]. Крім нього, діяло 8 змішаних торгових міжнародних товариств, які налагодили тісні економічні зв'язки з європейськими країнами, Туреччиною та США [4, с. 16-18]. Вони свідчили про те, що Україна, яка мала до середини 1923 р. власний Наркомат зовнішніх справ, виступала суб'єктом міжнародних відносин. Однак, враховуючи специфіку економічних зв'язків, які стосувалися зовнішньої торгівлі, пасажирських і вантажних транспортних перевезень, можна констатувати факт міждержавних стосунків шляхом створення спільних компаній для пільгової взаємної торгівлі.

Офіційне запрошення в Україну іноземних інженерів, науковців, техніків свідчило про використання західноєвропейського інтелектуального потенціалу радянськими органами влади. 28 квітня 1925 р. ВРНГ УСРР розглянуло питання про порядок залучення іноземних спеціалістів для роботи на промислових підприємствах в УСРР, визнавши принциповим пунктом наступне: усі підприємства та установи надсилають до ВРНГ заявки на використання спеців, які після обговорення направляли до іноземного відділу ВРНГ СРСР на затвердження [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1283, арк. 6]. Від радянських структур вимагалось забезпечення спеців житлом, зарплатою, добовими і транспортними витратами на час приїзду, а від запрошеного відповідний стаж роботи, високий рівень кваліфікації в конкретній галузі діяльності, результат роботи.

Запрошення іноземних фахівців здійснювалися планово. 15 травня 1925 р. відбулося чергове засідання президії ВРНГ УСРР, членом якої був відомий український радянський дипломат В.Х.Ауссем. Мотивація запрошення іноземців була цілком обґрунтованою: “пришвидшення процесу удосконалення і раціоналізації української промислової техніки” [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1283, арк. 27]. Критикуючи царську Росію, яка гальмувала технічний розвиток країни, учасники засідання постановили наступне: “Для країн з відсталою промисловою технікою, якою поки що на даний момент є СРСР, ця необхідність є найбільш актуальною, оскільки подібні країни лише шляхом обміну технічними досягненнями, а, де потрібно, шляхом запозичення, – можуть підняти і підтримати власне господарство до рівня сучасних промислових досягнень” [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1283, арк. 27].

Негативним явищем було визнано “відірваність та ізоляцію від Заходу” української промисловості, тому ефективною формою їх подолання визнали саме запрошення іноземних інженерів, а з іншого боку – відрядження радянських учених і спеціалістів до європейських країн. Запрошували тих фахівців, яких справді не було в СРСР, тому розглядалися персонально їхні справи, уникаючи масового залучення. Зверталася увага на “...відмінність соціально-політичних умов СРСР від буржуазно-капіталістичних країн і технічну відсталість наших підприємств”, тому від претендента вимагали виявлення готовності працювати за відповідних побутових і технічних умов, “...відповідати елементарним вимогам радянської громадськості” [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1283, арк. 29]. Необхідність і доцільність запрошення іноземних спеців

мала технічну і політично-економічну складову: керівництво СРСР обрало курс на індустріалізацію в умовах технологічної залежності від Заходу, тому співпраця з іноземними фірмами зумовлювалася самим життям.

Перші заявки на імпортерів інженерів і техніків надіслали до ВРНГ УСРР республіканські та союзні трести і підприємства: Південмаштрест, Коксобензол, Спиртотрест, Укртекстильтрест, Харківський державний місцепром, Бердичівський шкірзавод. Їхні заявки стосувалися виробництва якісного чавуну і виготовлення шкіри, лікерів та асфальту, модерного устаткування печей для скловиробництва тощо. Зокрема, 5 травня 1925 р. правління тресту “Коксобензол” просило ВРНГ УСРР запросити німецького фахівця для толевої фабрики у Києві, щоб налагодити виробництво відповідної продукції з кам'яновугільної смоли [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1283, арк. 9]. Уповноважені ВРНГ СРСР в Німеччині, Англії, Італії, Греції, Латвії протягом жовтня 1925 р. “розглядали пропозиції, що надходили від іноземних спеціалістів”, але перевіряли відповідність їх “інструкції тов. Дзержинського” [12, ф. 34, оп. 10, спр. 1263, арк. 9], який очолював цей господарський орган радянської держави.

Освоєння радянської промисловості західними фірмами відбувалося по лінії концесій та укладення договорів на “технічне сприяння”. Розглядом справ по концесіях займався Головний концесійний комітет при ВРНГ СРСР. У 1925 р. від західних країн надійшло 253 пропозиції, а наступного 1926 р. – 506, які зосереджувалися переважно в радянській Росії. Іноземні фірми виявляли жваве зацікавлення у розробці родовищ марганцевих руд (Чіатурське марганцеве родовище у Грузії) та золото-видобувної промисловості в Сибіру [7, с. 98-99].

Діяли також концесії в галузі промислового будівництва, але також переважно на території РСФРР. Зокрема, змішане акціонерне товариство з житлового будівництва “Русгерстрой”, засновником якого у вересні 1926 р. стали німецька фірма “І.Коссель і К” та Центрожитлоспілка [7, с. 106]. Вони займалися спорудженням житла у Москві, Ростові-на-Дону та в Донбасі, виконуючи підрядні замовлення. Технічну допомогу надавали фірми “Неймайер” для виготовлення водяних турбін, уклавши 6 грудня 1924 р. угоду на 5 років, “МАН” для виробництва дизельних двигунів, “Л.М.Еріксон” для технічного сприяння Тресту державних заводів слабого струму з метою будівництва автоматичних телефонних станцій в Харкові, Києві та інших містах, “Тіссен” на здійснення підрядних робіт по проходженню в шахтах Донбасу. Станом на 1 жовтня 1926 р. діяло 10 міжнародних угод “технічного сприяння” іноземних фірм (8 з них належало Німеччині) конкретним радянським державним промисловим підприємствам.

Організаційно-технічне забезпечення реалізації угод свідчило про результативне співробітництво між іноземними фірмами та радянськими промисловими підприємствами, оскільки західні партнери надавали робочі креслення, моделі агрегатів, патенти і технічні характеристики, а також здійснення двосторонніх зарубіжних відряджень на конкретні заводи: до західних країн – радянських інженерів, в УСРР – німецьких, американських,

британських тощо. Подібні форми взаємин свідчили про співробітництво, а не про формальні міжнародні зв'язки.

Індивідуальні запрошення іноземних фахівців супроводжувалися значними бюрократичними колізіями між республіканськими та союзними органами, які перешкоджали швидкому використанню інтелектуального потенціалу західних учених та інженерів. Наприклад, ВРНГ УСРР запевнило 6 листопада 1926 р. правління тресту “Хімвугілля” про те, що “...не буде ніяких суперечок проти закликання фахівця Бравінгтона до праці на Вашому скляному виробництві на підставі спеціальної умови, з тим, одначе, щоб цією умовою передбачалася повна відповідальність гр.Бравінгтона за якість скляних виробів і послідні ні в якій мірі не відрізнялись би по своїй якості від скляних виробів лучших закордонних заводів” [12, ф. 34, оп. 11, спр. 3213, арк. 9]. Інженер С.Бравінгтон з Англії працював в скляному синдикаті, володіючи передовою технологією виготовлення пляшок, мав досвід роботи на підприємствах Шотландії, знав технічні недоліки західних машин у цій галузі. Його запрошували в Україну на три роки з місячним окладом 50 ф. стерлінгів, але ВРНГ СРСР вимагав ширшої інформації про його професійні здібності. Бюрократична тяганина затягнулася до березня 1927 р. Українська промисловість, яка виготовила протягом 1926 р. 1 млн. пляшок з високим відсотком браку, наполягала на підписанні угоди з британцем, однак справа завершилась нічим. ВРНГ СРСР скасувало заявки тресту “Хімвугілля”.

У зв'язку з цим суто формальним виглядає циркуляр ВРНГ УСРР від 7 січня 1927 р. про подання заявок українськими трестами та заводами: “Відділ чужоземної політики ВРНГ прохає Вас повідомити 10 січня, які Вам потрібні чужоземні фахівці і з яких країн. Не одержання від Вас відомостей ВРНГ УСРР буде рахувати як відсутність потреби” [12, ф. 34, оп. 11, спр. 3290, арк. 10].

Готовність до співпраці виявляли німецькі, чехословацькі, австрійські інженери, пропонуючи торгпредствам СРСР власні технічні послуги. Так, правління тресту “Хімвугілля”, яке знаходилося в Харкові, запросило німецького інженера Ю.Кірхнера на три роки консультантом по виготовленню аміачної соди. Він був німцем угорського походження, здобув вищу освіту у Політехнічному інституті Будапешта, працював в Угорщині, Австрії, Німеччині, Боснії, тому заперечення проти його візиту до Харкова з боку союзного відомства не було [12, ф. 34, оп. 11, спр. 3213, арк. 12]. 22 червня 1927 р. секретаріат голови ВУЦВКу інформував голову ВРНГ УСРР К.В.Сухомлина про те, що Г.І.Петровський дозволив 13 інженерам-галичанам, які закінчили Празький університет, приїхати на роботу в Україну [12, ф. 1, оп. 2, спр. 107, арк. 130].

Кожна персональна справа розглядалася на засіданні президії ВРНГ УСРР з подальшим затвердженням у Москві. Так, Південний рудний трест просив дозволу Валютної наради при Наркомфіні СРСР на витрату 5000 валютних карбованців для оплати консультацій німецьких спеціалістів по спорудженню Березнянської електростанції. У травні-червні 1927 р. були запрошені фахівці німецької фірми “Еміль Шмідт” для обладнання пралень, англійської “Брантос” – для виправлення браку дроту на виробничій лінії Укртекстильтресту,

австрійської “Шеллер Блекман” – для виготовлення напилків на Луганському пилорізному заводі, німецької “Дреслер – Офенбау” – для пуску печі у Дніпропетровську [12, ф. 34, оп. 11, спр. 3271, арк. 41].

Спорудження Дніпрогесу також відбувалося за технічного сприяння іноземних інженерів. Починаючи з липня 1926 р., американський інженер Х.Купер та двоє його колег вивчали документацію і технологію спорудження електростанції, запропоновану радянськими інженерами. 9 вересня 1926 р. Х.Купер приїхав до Москви та виголосив на засіданні ВРНГ СРСР доповідь, а точніше – низку пропозицій і професійних висновків. “Ми оглянули Дніпро від Запоріжжя до першого порогу. Ми всі хотіли визначити, – говорив він, – чи нема кращого місця для розташування греблі. Ми дійшли висновку, що місце для греблі обрано абсолютно правильно” [12, ф. 1, оп. 3, спр. 57, арк. 68]. Американські інженери пропонували звернути увагу на спорудження міцного фундаменту, розділити шлюз на три камери, а не чотири, (щоб використати греблю в якості залізничного мосту, не вимагаючи розвідної частини). Вони вважали недоцільним руйнувати річку Самару і підкреслювали, що в разі врахування їхніх пропозицій, загальна економія становитиме понад 10 млн. крб. Суперечки виникали довкола оплати праці робітників та застосування великої кількості ручної праці. Радянська сторона пропонувала обмежитися платою в три карбованці на день, американські інженери пропонували підняти її до 5 крб. “Я вважаю, – наголошував Х.Купер, – що робота по здійсненню такого проекту ніколи не може бути виконана задовільно, базуючись винятково на ручній праці” [12, ф. 1, оп. 3, спр. 57, арк. 68].

Грандіозність проекту, на думку американських фахівців, які мали досвід спорудження подібних гребель та електростанцій, вимагала використання наймодернішого будівельного устаткування, і робота мала відбуватися безперервно. Вони радили для уникнення льодових заторів збудувати льодопротисні камери, споруджувати греблю з бетону, а не шляхом її бутування, висловили сумнів стосовно доцільності камінної кладки та покриття бетону облицювальним каменем, оскільки це призведе до здорожчання споруди та збільшення часу на її завершення. Дискусії, обговорення доповіді Х.Купера та його колег – інженерів Томсона і Файфера завершилися 10 вересня. Радянське керівництво подякувало інженерам “...за допомогу, яку ви нам надали у цьому грандіозному проекті і за теплий прийом нашої делегації в Америці” та висловило сподівання на подальшу співпрацю [12, ф. 1, оп. 3, спр. 57, арк. 78].

28 травня 1928 р. планово-економічне управління ВРНГ УСРР отримало доповідну записку від німецького інженера Ф.Фобба про раціоналізацію будівництва коксових установок, а також застосування газу в промисловості, коксування кам'яного вугілля з подальшим використанням в домнах, виготовлення з газових елементів бензолу, смол тощо. Він пропонував споруджувати коксові установки замість будівництва газових заводів, використовувати кокс не лише для промисловості, а також для побутових справ, раціонально розташовувати промислові заводи, уникаючи їх скупчення довкола великих міст. Стратегічні об'єкти мали бути збудовані подалі від

кордонів на випадок війни, а для раціоналізації водного транспорту рекомендував з'єднати суміжні річки спеціальними каналами. Спалювання хорошого коксуючого вугілля на рудниках вважав помилковим, пропонуючи менш якісне для виготовлення газу.

Вражає повний і вичерпний виклад технології коксування вугілля на відповідних заводах у Німеччині, а також раціональні пропозиції. Німецького інженера важко було запідозрити у симпатіях до СРСР, тому що прагматизм, оплачуваний належним чином, був вищим від ідеологічних уподобань. Пропозиції були частково враховані. “Нові коксові печі, – зазначалося в аналітичних оглядах ВРНГ СРСР у серпні 1928 р., – будуються за проектами німецьких фірм: в Рутченково – “Отто”, в Горловці – “Копперс”, установки яких користуються світовою славою як в Європі, так і в Америці. Будівництво здійснюється нашими робітниками і технічним персоналом, але під наглядом та інструктажем німецьких інженерів і декількох майстрів” [7, с. 155]. Спорудження у Горлівці установок для мийки вугілля за проектами німецької фірми “Греппель” виявилось однією з найбільших у Європі, а ця ідея належала німецькому інженерові Ф.Фоббу, яку він обґрунтував у доповідній записці до ВРНГ СРСР.

Політичний курс на прискорений промисловий розвиток, визначений ВКП(б) протягом другої половини 20-х рр. ХХ ст., вимагав від відповідних органів максимального залучення іноземних консультантів, інженерів для спорудження нових промислових об'єктів та устаткування імпортного обладнання. Так, 13 жовтня 1928 р. правління Укртютюнтресту просило ВРНГ УСРР запросити спеціаліста з Швеції для устаткування цигарково-комплектуючої машини. “На нашій Першій Держтютюнафабриці в Одесі, – зазначалося в листі правління, – одержано з Швеції від фірми “Арен” машину для автоматичного укладання та пакування цигарок, яка, з приводу великої складності конструкції, вимагає викликати з закордону монтера – фахівця від фірми-постачальника для влаштування та пуску в хід машини” [12, ф. 34, оп. 13, спр. 3593, арк. 42]. Союзне відомство погодилося із запрошенням, не заперечувало також проти поїздки монтера німецької фірми “Мессер і К” до м.Слав'янська для монтажу купленої у фірми кисневої установки, яку розміщували на заводі “Червоний Хімік”. 8 квітня 1928 р. науково-технічне управління ВРНГ УСРР отримало від Українського інституту металу листа з проханням запросити німецьких інженерів Еверті і Дальхера для використання їх “досвіду і знання” у галузі електрозварювання мостових з'єднань, але не в якості консультантів, а штатних працівників [12, ф. 34, оп. 13, спр. 3593, арк. 19].

Обґрунтовуючи необхідність запрошення іноземних інженерів, трести, підприємства, наукові установи підкреслювали початок реконструкції промисловості і водночас брак “кваліфікованих технічних сил”. Наприклад, Комітет шкіряної промисловості України, звертаючись до ВРНГ УСРР 20 квітня 1928 р. з відповідною заявкою на використання західних спеціалістів, зазначав відсутність власних кадрів: “За браком їх усередині країни, питання про необхідність залучення іноземних спеціалістів може і повинно мати

особливу гостроту. Крім залучення іноземних спеціалістів, як таких, захід цей набуває тепер і особливого характеру – максимального використання через цих фахівців наукових досягнень закордону з метою найшвидшого переведення нашої, поки що відсталого промисловості на вищу технічну базу” [12, ф. 34, оп. 13, спр. 3593, арк. 27]. Зазначалося також, що залучення іноземних фахівців “до цього часу” мало “випадковий характер”. Це стосувалося конкретної галузі. А загалом планове і системне використання зарубіжних фахівців розпочалося з 1925 р. Восени 1928 – на початку 1929 р. лише з Чехословаччини надійшли заявки до Торгпредства СРСР від інженерів, техніків, monterів І.Турковського, О.Краузе, А.Вальтера, Р.Боффре, Ф.Копельовича, які мали вищу освіту, здобуту у європейських вишах, досвід роботи на підприємствах Нобеля в Баку, на підприємствах Чехословаччини, Німеччини.

Іноземне інженерно-технічне представництво на радянських промислових підприємствах мало кількісний вимір, який дає підстави твердити, що без західного інтелектуального потенціалу багато галузей не досягли б належного оснащення та розвитку. На середину 1928 р., за даними М.Я.Айнгорна, в СРСР працювало 350-360 іноземних спеців, які представляли 321 іноземну фірму, з них лише німецьких 18, американських – 4, британських – 3, шведських – 3, французьких – 2, італійських – 1. За галузевим принципом вони розподілялися таким чином: на металопромисловість припадало 36%, хімічну – 29%, електротехнічну – 23% [1, с. 71-86]. Саме на ці галузі припадало 87% усіх договорів з іноземними фірмами на використання західних фахівців. Станом на 25 липня 1928 р. в СРСР працювало 296 іноземних інженерів та 358 робітників, а з фірмами було укладено 37 договорів про технічне сприяння [11, с. 447-449].

Кількість концесій в СРСР постійно зменшувалася. Якщо у 1926 р. їх було 82, у 1927 р. – 74, то у вересні 1928 р. – 68. З них підданим Німеччини належало 13, США – 9, Японії – 7, Австрії – 5, Великобританії – 7, Франції – 3, Польщі – 6, Швеції – 3, Норвегії – 2, решта – іншим країнам. Вони зосереджувалися у гірничій, переробній, лісовій та будівельній галузях промисловості [7, с. 495].

Іноземні вклади в промисловість СРСР становили тоді 0,5%, а вироблена іноземними робітниками та фахівцями продукція складала 1% валової продукції [3, с. 348]. Однак, варто зазначити, що, незважаючи на зменшення концесій та відносно незначний кадровий корпус, внесок західних інженерів у зміцнення радянської економіки був вагомий. Маючи високий інтелектуальний потенціал, вони навчали радянських інженерів, передавали знання і досвід. 19 квітня 1929 р. Постпредство УСРР у Москві передало до ВРНГ СРСР план запрошення 109 іноземних спеціалістів [12, ф. 34, оп. 13, спр. 3593, арк. 267]. В об'їзниках ВРНГ УСРР зустрічався термін “імпорт закордонних фахівців”, але з планом його виконання було дуже складно. Наприклад, у 1928 р. планували через Торгпредства СРСР запросити 60 спеців, але заявки надходили повільно. У липні 1929 р. відділ економіки праці просив 10 іноземних інженерів для машинобудівної та електротехнічної промисловості.

Ефективною формою залучення інтелектуального потенціалу західних фірм та наукових установ були відрядження радянських інженерів. Вони їхали на Захід у пошуках необхідного обладнання для фабрик і заводів, які поступово

відновлювали виробництво. Так, у жовтні-грудні 1925 р. ВРНГ УСРР дозволило відрядження за кордон тим радянським спецам, які мали дореволюційну вищу освіту: управляючому Полтавським текстильпромом Т.М.Мюллеру та полтавському інженеру П.В.Александрову до Німеччини для закупівлі устаткування для панчішної фабрики [12, ф. 34, оп. 10, спр. 20, арк. 4]; інженеру М.М.Вороніну до Німеччини і Чехословаччини терміном на два місяці з метою вивчення справи і документації для проектування Слав'янської олівцевої фабрики; інженеру Харківського паровозоремонтного заводу В.Т.Цветкову до Німеччини, Швеції, Данії, Італії від Південмаштресту для ознайомлення з дизельними двигунами, газовими двигунами і модерними газовими котлами [12, ф. 34, оп. 10, спр. 21, арк. 5]; групі інженерів: А.В.Терещенку, С.Г.Мещерякову, М.В.Євсєєву, Ю.С.Гроссеру, Т.Л.Крутьку, І.Х.Лубяжу до Німеччини для вивчення силікатної справи, методів апробації сировини та продукції [12, ф. 34, оп. 13, спр. 32, арк. 12]; інженеру-технологу Київського кабельного заводу М.Е.Ойслендеру до Німеччини для придбання обладнання, а також для ознайомлення з новими технологіями виробництва кабеля [12, ф. 34, оп. 13, спр. 32, арк. 12]. Подібні заявки надходили постійно, а загальна кількість відряджуваних зростала. Так, у 1925/26 р. відбулося 328, у 1926/27 р. – 418, у 1927/28 р. – 528 закордонних відряджень радянських спеціалістів [7, с. 498]. Майже третина з них припадала на Україну, хоча багатьом відмовляли, мотивуючи відсутністю коштів або технологічною недоцільністю. У 1928/29 р. ВРНГ УСРР затвердив 50 закордонних відряджень, але реалізував на червень 1929 р. лише 7 поїздок [12, ф. 34, оп. 13, спр. 3593, арк. 267].

В архівах збереглися звіти інженерів про перебування на промислових підприємствах європейських країн. Зокрема, у травні-червні 1928 р. Німеччину відвідали голова будівельного комітету Шахтинської ГРЕС Г.В.Шаблієвський та начальник технічного відділу М.М.Леонт'єв. Вони знайомилися з роботою німецьких електростанцій, з устаткуванням для здрібнення вугілля та приготування вугільного пилу, відвідавши заводи “Рема” на Рейні і Несе. “Під час переговорів, – зазначали вони, – що мали місце на заводі, було з'ясовано, що розміщення обладнання дійсно не має ніяких перешкод, крім того фірма Рема підтвердила це на словах та письмово і зобов'язалась у відповідні терміни надати усі необхідні креслення для розрахунків перекриття фундаментів” [12, ф. 34, оп. 13, спр. 1664, арк. 1].

Для будівництва районної електростанції торгове представництво в Німеччині замовило дві парових турбіни потужністю 22000 квт. кожна у фірми “Сіменс-Шуккерт”. Це замовлення виконував машинобудівний завод у Гьорлітцу, який свого часу забезпечував турбінами електростанцію в Гіршфельде (Саксонія). Українська делегація відвідала цей завод, пересвідчилася у виконанні замовлення, оглянула турбіну, яка знаходилася на випробувальному стенді. Завод отримував сталь від концерну Круппа для виготовлення турбінних лопаток, валів, дисків тощо. Радянським інженерам показали роботу електростанцій “Клінгенбергверк”, “Руммельсбург”, до яких обережно допускали екскурсії, тому що там було нове обладнання, відтак

додаткової технічної інформації, показників експлуатації не представляли. Електростанція “Руммельсбург” виявилася першою в Німеччині, яка працювала на спалюванні вугільного пилу. Представники фірми “Сіменс-Шуккерт” ознайомили українських інженерів з роботою електростанції Моабіт біля Берліна, яка працювала переважно на Сілезькому вугіллі. Фахівців з України цікавила технологія просушування вугілля, його здрібнення та приготування вугільного пилу високої якості. “З допомогою представника фірми “Броун-Бовери”, – зазначав у звіті інженер Г.Шаблієвський, – нам вдалося (з великими труднощами) отримати перепустку на відвідування відкритої підстанції у Штраусберзі під Берліном” [12, ф. 34, оп. 13, спр. 1664, арк. 2].

Радянська інженерно-технічна делегація до Німеччини, Швейцарії, Чехословаччини, яку очолював інженер В.К.Васильєв, відвідала у 1928 р. 25 промислових заводів Берліна, Ельбінга, Шаффгаузена, Аугсбурга, Цюріха, Дюссельдорфа, Ерфурта, Пільзена, Бадена, Ессена, Мюнхена, Бремена, Гамбурга та інших європейських міст. Об’єктом зацікавлення були турбінні заводи, виготовлення електрообладнання, шестерень, технологія зварювання нержавіючої сталі з допомогою срібла, літакобудування. Технічних радянських “шпигунів” пустили на заводи “МААГ” у Цюріху, котрий виготовляв спеціальні фрези, заводи “Везер” в Бремені, “Вулкан” в Гамбурзі, “Текленберг” у Везерлінде, які займалися виготовленням інструментів для зубопротезної промисловості, шліфовкою турбінних лопаток, на три авіаційні заводи “Юнкерса” в Дессау. Не заборонили відвідування металургійних, автомобільних та інших заводів концерну Круппа. “На завод, – зазначав у звіті Г.Шаблієвський, – складно потрапити. Намагаються будь-якими способами не пускати, багато з наших відряджуваних інженерів, які приїздили в Ессен, поверталися ні з чим. Я знав про це і тому дочекався, коли у них стосовно мене виникне потреба і мене покликали” [12, ф. 34, оп. 13, спр. 1672, арк. 62]. Зустрічі відбувалися на рівні директорів заводів, які супроводжували делегацію на підприємствах, що займалися виготовленням турбін для міноносців, лінійних кораблів (фірма “Броун-Бовари”), оптичної техніки (заводи Цейса в Йені), станкобудування (“Шухардт і Шютте”). Візит завершився відвідуванням Лейпцігської промислової ярмарки і був загалом корисним для збагачення досвідом інженерних рішень та освоєння західних технологій.

Таким чином, використання західного інженерно-технічного потенціалу радянськими промисловими підприємствами та науковими установами відбувалося протягом 1920-х рр. різними шляхами: через закупівлю готової продукції торговими представництвами трестів, імпорт, надання наукових консультацій, запрошення іноземних спеців, вивчення технічної літератури, здійснення наукових відряджень радянських інженерів на Захід. Перелічені форми співробітництва між іноземними фірмами та радянськими господарськими органами і конкретними підприємствами відбувалися постійно, змінюючи пріоритети. Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. відрядження радянських спеців за кордон виконували функцію технічної розвідки з метою придбання необхідного устаткування, а візити іноземних спеціалістів були поодинокими для проведення консультацій, вивчення економічно-технічних

обставин концесій. Системне і планове запрошення західних інженерів і висококваліфікованих робітників в Україні розпочалося у 1925 р., коли ВРНГ УСРР розробив та затвердив порядок їх використання в різних галузях української промисловості. Наступні роки вирізнялися збільшенням кількості іноземних інженерів і техніків на заводах, фабриках і новобудовах України. Вони консультували здійснення робіт по спорудженню Шахтинської електростанції, Дніпрогесу, налагоджували роботу агрегатів, виробничих ліній, починаючи від цигаркової фабрики в Одесі і до металургійних заводів в Донбасі. Їхня допомога була конструктивною і своєчасною, але недостатньою тривалістю та обсягами.

Зарубіжні відрядження українських інженерів до західних фірм, знайомство з їх роботою, технічними характеристиками свідчили про співробітництво в галузі промисловості та модерних технологій, хоча іноземні фірми уникали вичерпного надання інформації про власні об'єкти і перспективи розвитку. Технологічна залежність радянської України, як і загалом СРСР, від Заходу була основним стимулом подібних науково-технічних контактів.

Література

1. Айнгорн М.Я. Вопросы привлечения иностранной технической помощи // Хозяйство Украины. – 1928. – №5. – С. 71-86.
2. В акционерных Обществах // Внешняя торговля. – 1925. – №41. – С. 18-19.
3. Год работы правительства. Материалы к отчету за 1927/28 г. – М., 1929.
4. Жуковский Е. Смешанные общества во внешне-торговом обороте 1924-25 года // Внешняя торговля. – 1925. – №47-48. – С. 16-18.
5. Журавлев С.В. “Маленькие люди” и “большая история”: Иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920-х – 1930-х гг. / С.В.Журавлев – М.: РОССПЭН, 2000. – 287 с.
6. Журавлев С.В. Фирма “Сименс” на советском рынке 1921-1923 гг. // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 240-279.
7. Индустриализация СССР. Документы и материалы. 1926-1928 гг. – М., 1969.
8. К деятельности “Дерулюфта” // Внешняя торговля. – 1925. – №39.
9. К деятельности “Дерутра” // Внешняя торговля. – 1925. – №40.
10. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. / Н.В.Кривець. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 322 с.
11. Рационализация промышленности СССР. – М., 1928.
12. ЦДАВО України.

Даниленко А.В. “Импорт иностранных спецов”: использование западного инженерно-технического потенциала в СССР (1920-е гг.).

В статье раскрываются формы и методы использования достижений западной науки и техники в СССР в 1920-е годы.

Ключевые слова: СССР, западные специалисты, новые технологии, советская экономика.

Danylenko Oleksandr. “Import of foreign specialists”: using of western engineering-technical potential in USSR (1920-th).

The article deals with the forms and methods of using achievements of Western science and techniques in USSR in 1920th.

Key words: USSR, Western specialists, new technologies, Soviet economics.

УДК: 94(476)«18-19»

Константінова В.М.

РОЗБУДОВА МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНИХ УСТАНОВ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (1861-1904 РР.)

В статті з'ясовано, що впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. міста Південної України виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість закладів культури.

Ключові слова: *урбанізація, місто, Південна Україна.*

В урбаністиці доволі поширеним є погляд на місто як на систему, що формується з двох основних складових: території з «фізичним оточенням» («міського простору») і громади (мешканців, що заселяють цей простір). Культура ж є тією «зв'язкою», яка об'єднує зазначені дві складові [1, с. 18]. Разом (паралельно) із тим, місто розглядається як культурна константа, об'єктивована в соціальному просторі та одночасно представлена в духовній культурі, ментальності людей.

Тож актуальною складовою вивчення урбанізаційних процесів на півдні України має бути звернення до ролі міст як центрів культури, в рамках якого доцільно зосередитися на специфіці розбудови у міських поселеннях регіону мережі культурних установ, які, за Лінднером Райнером, можна розглядати і як заклади міжособистісної комунікації, що формували символічний простір міст.

Ще на початку ХХ ст. М.Ф. Страдомський визначив, що «розвиток сучасного міського устрою зробив можливим розквіт наук, просвіти, мистецтв. Містам належить тепер першість у розвитку країни: вони є розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу. Тільки в містах можливі університети, театри, музеї, бібліотеки...». Тут же Страдомським цитується Вандервельде, за яким вихід із села є не тільки економічною необхідністю для сільського населення, але і (за умови утримання в певних рамках) «необхідністю для поширення цивілізації» [2, с. 26-27].

Втім, подібні узагальнення не беруть до уваги те, що міста мали вельми неоднаковий рівень розвитку культурної сфери, і якщо одні з них були дійсно місцями зосередження розумового життя, «розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу», то інші в цікавому нам аспекті мало відрізнялися від сільської місцевості. До того ж, треба мати на увазі, що впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. «культурне обличчя» міських поселень зазнало суттєвих змін, а отже, при оцінці їхнього місця в культурному розвитку регіону варто зважати і на час, про який іде мова. Тож вкрай важливо простежити зміни мережі культурних установ міських поселень регіону, що і є метою нашої статті.

На початок 1860-х рр. ця мережа залишалася доволі нерозгалуженою. Згідно з «Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії на 1864 рік» основним місцем зосередження відповідних установ був саме губернський Катеринослав, де діяли публічна бібліотека, театр (для якого був

прилаштований приватний будинок, де час від часу грали актори харківської трупи і місцеві аматори), 3 типографії, 2 літографії, 3 фотографії. При цьому не наводяться дані щодо наявності хоча б однієї з таких установ у Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді, Олександрівську, Бахмуті, Слов'яносербську, Маріуполі [3, с. 160-183, 186-188].

Певною мірою про культурний рівень населення свідчила і кількість примірників періодичних видань, що передплачувалися городянами. За даними «Пам'ятної книжки Катеринославської губернії на 1867 рік», із списку в 47 періодичних видань у Катеринославі отримували 463 примірники, Бахмуті — 212, Верхньодніпровську — 151, Павлограді — 123, Олександрівську — 117, Новомосковську — 108, Нікополі — 78, Маріуполі — 70, Слов'яносербську — 64, на Луганському заводі — 37 [4, с. 293-294]. Таким чином, у Катеринославі один примірник газети припадав на 48 мешканців. У Верхньодніпровську цей показник становив 24, Олександрівську — 38, Бахмуті — 49, Слов'яносербську — 51, Павлограді — 69, Новомосковську — 95, Маріуполі — 109, Нікополі — 110, Луганському заводі — 277.

За даними «Матеріалів для географії і статистики Росії» по Херсонській губернії за 1863 р., тут видавались «Одеський Вісник», «Journal d'Odessa» (які тепер являли собою дві окремі газети, тоді як у минулому були одним виданням), «Новоросійський календар», «Херсонські губернські відомості» і періодичний листок, що публікувався німецькою мовою Комітетом про переселенців південної Росії, «Херсонські єпархіальні відомості», які почали виходити з друку в липні 1860 р. і були першим подібним виданням на території Російської імперії.

Згідно з «Матеріалами для географії і статистики Росії» у Херсонській губернії діяли такі бібліотечні установи: Одеська міська публічна бібліотека, бібліотека при Рішельєвському ліцеї, бібліотека ліквідованого інституту східних мов, кабінет для читання при ліцеї, бібліотека князя Воронцова в Одесі, бібліотека при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, дві казенні бібліотеки Чорноморського відомства в Миколаєві, Севастопольська офіцерська бібліотека, бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотека Товариства сільського господарства південної Росії. При цьому зазначено, що бібліотеки створені при всіх навчальних закладах, з яких найзначнішими є бібліотеки духовної семінарії та гімназії. У виданні наведено дані щодо наявності в губернії історичного архіву в Одесі, Запорозького січового архіву в Єлисаветграді (що являв собою «обтяжуючий склад у підвалі міської лікарні»), архіву Чорноморського відомства в Миколаєві, архіву Херсонської фортеці, архівів Новоросійського військового поселення кавалерії у Вознесенську, Новомиргороді та Новій Празі. Називається два музеї — Одеський музей Новоросійських старожитностей і музей Одеського товариства історії та старожитностей. Окремо перераховується 12 кабінетів при Рішельєвському ліцеї, в яких зберігалися колекції мінералів, монет, зразків дерев тощо, а також кабінети в міському саду Одеси, в будиночку Товариства сільського господарства південної Росії, де зібрано доволі велику колекцію землеробського реманенту, рослин, посівного

матеріалу, комах, зразків ґрунтів і мінералів тощо. При цьому зазначено, що всі ці кабінети рідко відвідуються «сільськими хазяями», хоча секретар товариства з готовністю не тільки демонструє ці кабінети, але і пояснює сільськогосподарське значення кожного предмета, який там зберігається.

До «допоміжних засобів просвіти» віднесено і ботанічний сад в Одесі, а також ботанічні сади, які свого часу повинні бути влаштовані в Новоросійському військовому поселенні при кожному шпиталі.

У губернії діяло 9 книжкових лавок: 7 в Одесі і по 1 — в Херсоні та Єлисаветграді. В Одесі налічувалось 4 типографії і 5 літографій, у Херсоні — казенна типографія, що перебувала у віданні губернського керівництва, в Миколаєві — типографія та літографія у віданні Чорноморського флоту, в Єлисаветграді — казенна типографія [5, с. 216-219].

За даними «Новоросійського календаря на 1873 рік», в Катеринославській губернії безпосередньо в Катеринославі значиться 1 кам'яний театр, 1 публічна і 1 приватна бібліотека, 3 типографії (одна з них — казенна), 2 літографії, 2 фотографії; в Маріуполі — 2 театри; Павлограді — публічна бібліотека; на Луганському заводі — гірничозаводський музей з бібліотекою. У Таврійській губернії в Сімферополі діяла публічна бібліотека; Бердянськ мав публічну бібліотеку і театр; Керч — 1 типографію і 2 бібліотеки; Севастополь — театр, бібліотеку, музей; Феодосія — музей старожитностей. На території Херсонської губернії в Одесі значаться 2 театри, цирк, музеї історії та старожитностей, сільського господарства, університетські, публічна бібліотека, 10 приватних книжкових магазинів, 13 періодичних видань; в Миколаєві значаться обсерваторія, Севастопольська офіцерська бібліотека.

Не наведено даних про наявність хоча б одного подібного закладу в Катеринославській губернії в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Новомосковську, Слово'яносербську, містечку Нікополі; в Таврійській губернії в Олешках, Вірменському Базарі, Бахчисараї, Балаклаві, Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі, Ногайську, Оріхові, Перекопі, Старому Криму, Ялті; в Херсонській губернії в Херсоні, Олександрії, Анан'єві, Бериславі, Бобринці, Вознесенську, Єлисаветграді, Маяках, Новогеоргіївську, Новомиргороді, Овідіополі, Ольвіополі, Очакові [6].

Втім, варто звернути увагу, що тут не враховані книгосховища, розташовані в навчальних закладах, так само як і низка інших культурних установ.

Одним із критеріїв культурного розвитку міст є відсоток мешканців, зайнятих у відповідній сфері. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на матеріалах перепису 1897 р., наука, література та мистецтво були названі заняттям 0,20 % городян і тільки 0,02 % мешканців повітів Катеринославської губернії. Ці ж показники по Таврійській губернії становили 0,33 % і 0,01 %, по Херсонській — 0,40 % і 0,01 %. При цьому і в губернських центрах відсоток зайнятих наукою, літературою та мистецтвом доволі різнився: у Катеринославі він дорівнював 0,23 %, Херсоні — 0,24 %, то в Сімферополі — 0,45 %. У середньому ж по імперії для міст цікавий нам показник становив 0,35 %, для повітів — 0,01 %.

Важливо простежити, з якими показниками міські поселення Південної України підійшли до 1905 року.

Зробимо це за матеріалами видання «Міста Росії в 1904 році», які, хоча і не є повними, все ж відображають основні тенденції в структурі культурних установ регіону.

За даними видання, в губернському Катеринославі нараховувалось 19 бібліотек, 8 читалень. Серед повітових міст губернії ні бібліотек, ні читалень не було лише в Луганську, натомість там була «бібліотека-читальня», а Павлоград мав тільки 2 бібліотеки і жодної читальні чи «бібліотеки-читальні». Гіршим було забезпечення відповідними закладами 13-ти внесених до видання населених пунктів, які не мали офіційного статусу міста. З них бібліотеки були наявні тільки в Нікополі (2), Кам'янському (2), Петриківці (1), Юзівці (4); читальня — в Петриківці (1); «бібліотеки-читальні» — Гуляйполі (1), Новоспасівці (1), Покровському (1), Саксагані (1), Софіївці (1). Періодика серед усіх населених пунктів губернії видавалася лише в Катеринославі (5 газет і 1 журнал). Типографії, літографії або типолітографії були наявні в усіх офіційних містах, крім Слов'яносербська, в інших же населених пунктах — тільки в Юзівці (4), Нікополі (2) і Кам'янському (1). Фотографії діяли в Катеринославі (20), Олександрівську, Юзівці (по 5), Луганську, Маріуполі (по 4), Бахмуті, Кам'янському (по 3), Новомосковську, Павлограді, Нікополі (по 2), Верхньодніпровську, Гуляйполі, Новоспасівці, Петриківці, Саксагані, Софіївці (по 1). На території губернії театри, народні будинки, музеї значаться: у Катеринославі (відповідно 6, 1, 1), Олександрівську (3, 0, 0), Маріуполі (3, 0, 0), Бахмуті (1, 1, 0), Луганську (1, 1, 0), Павлограді (1, 0, 0). Цирку не було в жодному офіційному місті губернії. Майже у жодному із перерахованих у виданні поселень без статусу міста не відзначена наявність театру, народного будинку, музею чи цирку. Єдиним винятком стала Юзівка, де діяли 1 театр і 1 цирк.

У Таврійській губернії губернське місто за чисельністю книгосховищ (1 бібліотека, 2 читальні, жодної «бібліотеки-читальні») поступалось Ялті (відповідно 4, 2 і 0), Керчі (0,4 і 7), Севастополі (3, 1 і 0), Ногайську (1, 3 і 0), Оріхову (4, 1 і 0), Бердянську (1, 3 і 0), Карасубазару (2, 2 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не було лише в Бахчисараї. Набагато краще, ніж у Катеринославській, були забезпечені книгосховищами населені пункти Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міст: із 13 таких поселень, інформація про які наведена у виданні, лише Чернігівка не мала ні бібліотек, ні читалень, ні «бібліотек-читалень». У губернії ширше були представлені і місцеві газети (інформації щодо наявності жодного журналу в «Містах Росії в 1904 році» не наведено): у Сімферополі їх виходило 5, Ялті — 3, Феодосії та Керчі — по 2, Севастополі, Бахчисараї — по 1. Типографії, літографії або типолітографії діяли в усіх офіційних містах, крім Балаклави, Єнікале, Карасубазара, Ногайська і Старого Криму (навпроти Бахчисарая поставлені знаки питання). Натомість серед інших, крім міст, населених пунктів єдину типографію мав лише Великий Токмак. У ньому ж діяли 2 фотографії (єдині, зазначені в немістах губернії). У той же час фотографії діяли майже у

всіх (крім Балаклави, Бахчисарая, Єнікале і Старого Криму) офіційних містах (у Сімферополі, Феодосії, Севастополі і Ялті — по 6, Керчі — 5, Бердянську і Мелітополі — по 3, Євпаторії, Алушті, Карасубазарі — по 2, Олешках, Перекопі, Ногайську та Оріхові — по 1). Серед усіх зазначених у виданні населених пунктів губернії єдиний народний будинок значиться у Севастополі, а єдиний цирк — у Феодосії. Наявність театрів зазначена щодо Сімферополя (2), Бердянська (2), Мелітополя (2), Феодосії (2), Керчі (2), Євпаторії (1), Ялти (1), Алушті (1), Балаклави (1), Бахчисарая (1), Ногайська (1), Севастополя (1), Старого Криму (1); музеїв — Сімферополя (2), Феодосії (1), Керчі (1), Севастополя (1). На території Херсонської губернії за кількістю книгосховищ губернський центр поступався (6 бібліотек, 4 читальні, 0 «бібліотек-читалень») лише Одесі (12, 11 і 0) та Миколаєву (3, 8 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не мали Маяки, Новомиргород, Овідіополь, Ольвіопіль. Натомість серед 11 населених пунктів без офіційного статусу міста книгосховища були лише в Новоукраїнці. При цьому в Одесі видавалось 22 газети і журнали, в Миколаєві — 1 газета і 2 журнали, Єлисаветграді — 2 газети і 1 журнал, Херсоні — по 1 газеті і журналу. Типографії, літографії або типолітографії представлені в усіх офіційних містах, крім Маяків, Новогеоргіївська та Овідіополя. Серед інших населених пунктів такі заклади мали лише Кривий Ріг, Новоукраїнка (по 2), Нова Прага і Новий Буг (по 1). Фотографій не мали серед південноукраїнських офіційних міст губернії лише Маяки, Новомиргород та Овідіополь. В Одесі їх зафіксовано 50, Миколаєві — 9, Херсоні та Єлисаветграді — по 6, Очакові — 4, Березівці, Бобринці, Вознесенську, Новогеоргіївську, Ольвіополі — по 2, Олександрії, Анан'єві та Бериславі — по 1. Серед неміст фотографії зафіксовані лише в Кривому Розі (3), Новоукраїнці та Новому Бузі (по 1). Наявність театрів зазначена щодо Одеси (10), Єлисаветграда і Херсона (по 4), Миколаєва, Вознесенська, Новогеоргіївська, Новомиргорода, Новоукраїнки (по 1). Музеї діяли в Одесі, Миколаєві та Херсоні (по 2). Єдиний на губернію цирк зафіксований в Одесі. Не подано даних щодо наявності в губернії жодного народного будинку [7, с. 299, 304, 309-310, 0125-0127].

Згідно з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським на основі матеріалів видання «Міста Росії в 1904 році» за розробленою ним класифікацією міських поселень, забезпеченість різних груп «істинних міст» Південної України виглядала таким чином.

У «крупних містах» «чисто долинного» підтипу «південного чорноземного типу заселення» на одне книгосховище припадало 10900 мешканців, на одне періодичне видання — 19900, на один поліграфічний заклад — 3100.

У «великих містах» цього підтипу зазначені показники становили відповідно 8200, 32000 і 4000; «великих містах» «південного садівницького типу» — 14900, 17000 і 3600; «великому місті» (Юзівці) «гірничозаводського типу» — 9400, 0 і 3800.

Для «середніх міст» «чисто долинного» підтипу цікаві нам показники дорівнювали 9800, 0, 4100; «південного садівницького типу» — 3700, 10000 і 2600; «гірничозаводського типу» — 9000, 72000 і 3100.

«Малі міста» «чисто долинного» підтипу характеризувалися показниками 3400, 0 і 2500; «південного садівницького типу» — 1400, 0 і 700. При цьому навпроти цих даних поставлені знаки питання, так само як вони стоять і на місці даних про кількість мешканців, що припадала на одне книгосховище та один поліграфічний заклад у «малих містах» «гірничозаводського типу»; періодичні ж видання у цих містах, згідно з В.П. Семеновим-Тян-Шанським, були відсутні.

Точно такі позначки, як і в графі про «малі міста» «гірничозаводського типу», присутні в графі про «городки» «чисто долинного» підтипу. У «городках» же «південного садівницького типу» на одне книгосховище припадало 500 осіб, один поліграфічний заклад — 400 осіб, хоча поруч із цими даними також стоять знаки запитання. Періодичні ж видання тут були відсутні. За даними Семенова-Тян-Шанського, вони, як і поліграфічні заклади, були відсутні і в «городках» «гірничозаводського типу»; замість же даних про книгосховища стоїть знак питання [8, с. 196-202].

Як впливає зі складених Семеновим-Тян-Шанським таблиць, рівень забезпечення південноукраїнського населення книгосховищами, періодичними виданнями та поліграфічними закладами в цілому був вищим ніж в інших регіонах, хоча така тенденція не простежувалася щодо кожної групи міст Півдня.

Таким чином, впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. міста Південної України виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв'язки з іншими регіонами України, в цілому Російської імперії та із закордоном. Роль міст як «центрів цивілізації» вкоренилась і в суспільній свідомості, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860 – 1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме в такій якості.

Література

- 1.Gavrilova Raina. Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. — Selingrove-London: Susquehanna University Press, Associated University Press, 1999. — 262 p.
- 2.Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). — К.: Тип. Петра Барского, 1905. — 64 с.
- 3.Описание городов Екатеринославской губернии // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 160-183, 186-188.
- 4.Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — 364 с., табл.
- 5.Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — V+878+XIII с.
- 6.Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.
- 7.Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — 805 с.

8.Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. — 212 с.

Константинова В.Н. Становление системы учреждений культуры городских поселений Южной Украины (1861-1904 гг.)

В статті определено, що в теченні другої половини ХІХ – в началі ХХ в. міста Южної України виступали культурними центрами, де було сосредоточено абсолютне більшість установ культури.

Ключевые слова: урбанізація, місто, Южна Україна.

Konstantinova V.M. The Building of the Network of Cultural Institutions of the Town Settlements of Southern Ukraine (1861-1904).

It was found in the article, that during the second half of the XIX – at the beginning XX century the cities of Southern Ukraine were cultural centers, where the vast majority of cultural institutions were concentrated.

Key words: urbanization, city, Southern Ukraine.

ББК 66.4(О)я73

Крапивин А.В.

К ВОПРОСУ О НОВОМ МИРОПОРЯДКЕ ПОСЛЕ СОБЫТИЙ В ГРУЗИИ 2008 ГОДА

В данной статье сделана попытка анализа новой ситуации в международных делах после конфликта между Российской Федерацией и Грузией в августе 2008 года.

Ключевые слова: новый миропорядок, Российская Федерация, Республика Грузия, Южная Осетия, Абхазия, перспектива новой «холодной войны».

Рассуждая о перспективах миропорядка, околоправительственные аналитики в США и России оперируют, по сути, идентичной терминологией. Но при этом умудряются придти к таким разным, если не сказать противоположным, выводам и вкладывать в интерпретацию понятий столь различные смыслы, что впору говорить не о «ценностном», а о «дискурсивном» разрыве между российской и американской политической элитами. «Да, США остаются единственной сверхдержавой, но далеко не единственной державой. Они не в состоянии справиться со всеми вызовами, а тем более со всеми вызовами сразу» [1] – утверждает В.Никонов, акцентируя крах западнцентризма и крушение однополярного мира. «Пока Соединенные Штаты остаются в центре мировой экономики и продолжают быть сильнейшей державой в военном отношении и первым из апостолов самой популярной политической философии в мире, пока американская общественность продолжает поддерживать идею американского доминирования – что она последовательно делает уже шесть десятилетий – и пока потенциальные соперники вызывают у своих соседей скорее страх, чем сочувствие, структура международной системы будет оставаться прежней: одна сверхдержава и ряд великих держав» [2] – отмечает Р.Кейган (Foreign Affairs), упирая на сохранение особой роли американской сверхдержавы в мире как «шерифа по приглашению».

Различия в восприятии ситуаций между российскими и американскими политиками, между представителями аналитического сообщества двух стран

существовали всегда [3]. Однако только развитие конфликта в Закавказье в августе 2008 г. выявило всю глубину существующих противоречий между Москвой и Вашингтоном.

И в Вашингтоне, и в Москве события в Закавказье большинством политического класса и аналитического сообщества были восприняты в качестве удара по существующей системе международной безопасности, своеобразного рубежа, создающего новую систему координат в региональной (на евразийском пространстве) и мировой политике. Однако на этом сходство в оценках, пожалуй, и заканчивается.

Для США закавказские события стали примером дестабилизации ситуации в одном из важных для них (с точки зрения обеспечения энергетической безопасности) регионов мира в результате непрогнозируемых внесистемных действий возрождающей свой военный потенциал и политическое влияние региональной державы (России). Отсюда однозначное осуждение американской элитой агрессивных действий России по изменению сложившегося баланса сил на Кавказе.

До кризиса в Закавказье позиция Москвы американским политическим классом вообще не принималась всерьез. «Оранжевый триумфализм» на Западе, последовавший за сменами режимов в Грузии и на Украине, рассматривал падение влияния России на постсоветском пространстве как необратимое. В сложившейся в 1990-х годах системе политических координат Россия лишь обозначала некие «красные линии», за которые ни при каких обстоятельствах не должны были заступать оппоненты, но не имела ни ресурсов, ни политической воли для реального противодействия не устраивавшим ее политическое руководство решениям. В самый критический момент, после лавины угроз и жестких заявлений, российское руководство действовало по хорошо просчитываемому алгоритму «ответственного поведения», т.е. не реагировало никак. Поэтому все «красные линии», которые Москва время от времени прочерчивала на политической карте мира, вашингтонскими стратегами попросту игнорировались. Имела место явная переоценка «эластичности» и уступчивости российской элиты, ее неспособности проявить политическую волю и действовать самостоятельно. Кроме того, в США полагали, что российское руководство последовательно проводит на постсоветском пространстве политику «поддержания статус кво», тем самым минимальными средствами добиваясь сохранения собственной территориальной целостности, а также доминирования над энергетическими ресурсами на территории бывшего СССР, но политическая инициатива в регионе прочно принадлежит Вашингтону.

В августе 2008 года по этим упрощенным представлениям был нанесен смертельный удар. И они сменились другими, не менее одномерными и упрощенными: аналитики хором заговорили о том, что Москва якобы выступает против складывающегося не в ее пользу статус кво, стремясь вернуть утерянные после распада Советского Союза геополитические позиции. Россия стала рассматриваться в качестве ревизионистской державы №1 в мире. Позиции авторов различаются в основном оценками степени «ревизионизма»

нового русского империализма. Будет ли он носить всеобъемлющий характер и выльется ли в стратегию восстановления прямого имперского контроля (отсюда – паника по поводу якобы грядущего сценария силового отторжения Россией Крыма, а возможно, и Восточной Украины), либо ограничится демонстрацией силы в Грузии и попытками использовать эффект от успешного применения вооруженных сил для мягкого восстановления своей сферы влияния в Центральной Азии, на Кавказе и в Восточной Европе. В любом случае действия России были восприняты как вызов и даже угроза, на которые Америка не может не дать ответа.

В преддверии выборов в США дебаты перешли из проторенного еще в предвыборные кампании 2000 и 2004 года русла обсуждения проблемы «кто потерял Россию» (т.е. как сделать Россию более управляемой) в новую плоскость и новое качество: как сдержать Россию в ее очевидно враждебных американским интересам намерениях.

Еще в августе госсекретарь США К.Райс утверждала, что Вашингтон не позволит России реализовать свои стратегические цели [4], а президент Дж.Буш заявил, что «Россия должна заплатить за свое ужасающее поведение». Позиция кандидата на президентское кресло от демократической партии не сулит существенного смягчения американской позиции и после смены караула в Белом доме. Представители американской политической элиты демонстрируют в отношении политики России на Кавказе бипартийную и практически консенсусную позицию. Ошибки, допущенные не только администрацией Буша-младшего, но и всем американским политическим классом при формировании российского вектора американской политики начиная с 1990-х годов, в общем, признаются. Только выводы вряд ли окажутся обнадеживающими для Москвы. По мнению ряда западных экспертов, в частности, известного американского аналитика М. Манделбаума, внешнеполитические ведомства Клинтона и Буша исходили из двух ложных предпосылок. Одна из них заключалась в том, что Россия по определению агрессивна и окончание «холодной войны» ничего в этом смысле не меняет, а потому следует продвинуть военный альянс до самых ее границ. «При всей ханжеской болтовне о роли НАТО в распространении демократии, единственная логическая основа для расширения блока – это тезис об извечной агрессивности России, особенно если учесть, что русским недвусмысленно дали понять: для них дверь в эту организацию закрыта». И вторая ложная предпосылка, по Манделбауму, – Россия никогда уже не усилится настолько, чтобы представлять угрозу для любой из стран НАТО. «Оба эти допущения оказались ошибочными».

По большому счету, сегодня американскую элиту заботят гораздо более чувствительные проблемы (мировой финансово-экономический кризис, грозящая выйти из под контроля ситуация на «Большом Ближнем Востоке»), нежели положение в Закавказье. Но в Вашингтоне явно хотят преподать урок Москве, заставить ее отступить от прочерченных «красных линий» – нерасширения НАТО на постсоветское пространство, признания за Россией

особых интересов и особой роли на этом пространстве и т.д. Подобные представления не вписываются в американское видение глобальных проблем.

Развитие ситуации 7-8 августа 2008 г. вокруг Южной Осетии привело к очевидному «кризису доверия» Москвы в отношении американской элиты. Как отметил в своем интервью CNN 28 августа глава правительства России В.Путин, после того как грузинское руководство развязало масштабные боевые действия в районе Цхинвали и по всей территории Южной Осетии, российские власти обратились к американской стороне с призывом унять распоясавшегося «клиента». В.Путин говорил об этом в Пекине при личной встрече с Дж.Бушем. Однако, несмотря на заверения последнего, что «война никому не нужна», реально ничего для предотвращения эскалации конфликта сделано не было. В международных организациях (в частности, ООН) попытки России инициировать быструю реакцию на события в Грузии также были заблокированы США и их западными союзниками. Действия США напоминали их поведение накануне и в ходе Шестидневной войны 1967 г. на Ближнем Востоке. Тогда Вашингтон также публично призывал к сдержанности и сохранению мира, но фактически дал «зеленый свет» Израилю на эскалацию конфликта.

У российского руководства сложилось неприятное впечатление, что его пытаются поставить перед свершившимся фактом. Это впечатление было вдвойне неприятным в связи с тем обстоятельством, что в Москве рассматривали подписанную в марте 2008 г. Сочинскую декларацию о принципах взаимоотношений с США как некую фиксацию существующего положения вещей в двусторонних отношениях, как документ, обеспечивающий преемственность партнерского курса и политическую паузу до смены власти в Белом доме. Уверения американских официальных лиц, что они были «не в курсе» происходящих событий, не вызвали особого доверия. И в самом деле – роль американцев в современной Грузии наводит на совершенно иные умозаключения. Прежде всего, на самом деле М. Саакашвили не является столь уж самостоятельным и «неуправляемым» националистом, как утверждает кое-кто на Западе. Соединенные Штаты на протяжении многих лет патронировали молодого грузинского лидера, вооружали и обучали его профессиональную армию, основали самое большое американское посольство в регионе с целью превращения его в центр американского влияния на Кавказе и т.д. Американские войска с июля 2008 года практически непрерывно проводили совместные маневры на территории Грузии. Поверить после этого в «непредсказуемость» и «неуправляемость» Саакашвили довольно сложно. Отсюда – ужесточение официальной риторики, инвективы в адрес американского экспансионизма и изжившей себя однополярности со стороны президента РФ Д. Медведева.

Возникла своего рода патовая ситуация. США не в состоянии в краткосрочной перспективе заставить Россию изменить политическую линию. Они не имеют для этого рычагов воздействия на российскую элиту и ситуацию в России (того самого leverage, который всегда ищут американцы), а с недавних

пор серьезно ограничены и в ресурсном плане. Но и Российская Федерация не может навязать другим участникам свои правила поведения.

На самом деле возникшее противостояние носит отнюдь не ситуативный, а системный характер. И может оказаться достаточно продолжительным по времени.

С момента окончания холодной войны и до сегодняшнего дня Соединенными Штатами формировались правила игры в мировой политике, определялись границы допустимого в международной практике, осуществлялись регулирующие действия в отношении стран, которые уклоняются от следования новым нормам и правилам поведения. Способность навязать другим комфортные для лидера правила игры и возможность по ходу дела поменять либо реинтерпретировать эти правила выступают функциональным эквивалентом «права сильного» и являются частью того, что принято ныне называть «программирующим лидерством» США в современном мире.

Любое публичное выступление, акцентирующее несостоятельность американского лидерства (речь Путина в Мюнхене – авт.) неизбежно воспринимается американской элитой как вызов. А независимая политика и тем более нанесение военного поражения проамериканскому режиму – как «оскорбление действием».

Ситуация в Вашингтоне на сегодняшний день не слишком благоприятствует независимой политике Москвы. Сторонники жесткой линии (и из лагеря республиканцев, вроде Р.Кейгана, Р.Краутхамера, и из стана демократов – З.Бжезинский, Р.Холбрук и др.) берут курс на «сдерживание» России, заявляя, что следует изменить прежнее отношение США к Москве, в рамках которого она рассматривалась в качестве союзника в вопросах глобальной безопасности. В их интерпретации Россию следует рассматривать как потенциального противника, не внушающего доверия. Одновременно они стараются преуменьшить значение нынешнего резкого похолодания в отношениях с Россией. С их точки зрения, Соединенные Штаты могут столкнуться с гораздо более серьезными вызовами, если не задумаются над тем, как «адекватно» ответить России, активно поддержав своих восточноевропейских союзников.

Сторонники возобновления политики «сдерживания» утверждают, что сегодняшняя Россия значительно слабее, чем Советский Союз в период «холодной войны». Американцы рассматривают Россию, несмотря на ее нефтяные доходы, как страну, по-прежнему находящуюся в упадке и одолеваемую множеством проблем. У Российской Федерации нет реальных союзников на международной арене. Москва не опирается на универсальную идеологию, которая помогла бы ей найти сторонников в разных странах мира. Российская армия не способна поддерживать паритет с США и их союзниками, в том числе из-за возросшего экономического и технологического отставания России от государств НАТО. Отсюда сторонники новой «холодной войны» делают вывод о неизбежности «победы» Запада в случае фронтального противостояния с Россией.

Ситуация кажется такой острой еще и потому, что возможности взаимного торга и компромиссов (то, на чем настаивают не только московские политики, но и американские сторонники классического реализма – Н.Гвоздев, Д.Саймс, Р.Блеквилл и другие далекие от принятия реальных политических решений аналитики) оказались крайне ограниченными в силу существующей разницы восприятия сторонами мировой политики в целом.

На протяжении последних 10 лет Россия постепенно наращивала экономические возможности и политическое влияние. Усилившаяся экономическая дееспособность страны предопределила возрождение ее политической самостоятельности. И это не могло не сказаться на представлениях отечественной элиты о месте России в мире. Российский политический класс неосознанно придерживался до последнего времени поведения, которое можно описать в терминах классического реализма или даже «оборонительного» варианта реалистской теории (defensive realism). РФ особенно не «высовывалась», но время от времени с несколько нарочитой многозначительностью давала понять, что обладает определенными рычагами влияния в разных частях мира (иногда она даже демонстративно акцентировала их наличие – например, поставляя оружие в Венесуэлу и другие проблемные, с точки зрения Вашингтона, страны). Однако с помощью подобных инструментов и посредством создания соответствующих информационных поводов Россия добивалась учета своих жизненных интересов в Евразии. Российское руководство ведет международные дела в стиле старой доброй *realpolitik* (той, что американцы устами уходящего госсекретаря К. Райс именуют «политикой XIX века») и, в сущности, всегда готово к торгу и разумным компромиссам, подразумевающим обмен периферийных интересов на жизненно важные. Нежелание США идти на какие-либо компромиссы, поступиться даже своими второстепенными, с точки зрения Москвы, интересами на постсоветском пространстве или игнорирование возможностей достижения поставленных целей с учетом «законных» интересов России выступает в этой связи острым раздражителем для российской элиты.

Кроме того, Россия стремится попасть в закрытый клуб мировых держав, вырабатывающих правила игры на международной арене, определяющих действия глобальных финансовых институтов и функционирование систем безопасности. Вашингтон же на протяжении последних 15 лет наглядно демонстрирует отсутствие внятной инклюзивной стратегии в отношении России, сопротивляется ее эффективному участию в подобных институтах или пытается девальвировать значение тех из них (ООН, например), где наша страна играет ведущую роль.

Из Вашингтона мир видится в совершенно иной системе координат. У Соединенных Штатов нет ни одного конкурента ни по одному из значимых параметров могущества. Никогда еще не существовала система суверенных государств, в которой одна страна располагала бы такой степенью превосходства. США, с их точки зрения, являются естественным лидером и единственной доминирующей сверхдержавой современного мира. Их интересы глобальны. Те регионы и страны, которые кажутся Москве глубоко

периферийными и абсолютно второстепенными для Соединенных Штатов, с точки зрения Вашингтона выступают необходимым элементом «глобального управления» и «американского лидерства». В результате в геополитическом плане вся планета становится зоной жизненных интересов Америки. А попытка России сыграть «несистемно», навязать свои правила игры хотя бы на постсоветском пространстве, расшатывает американское глобальное доминирование и автоматически вызывает противодействие. Россия воспринимается на данном этапе не как партнер в решении проблемы международной безопасности, а как часть этой проблемы.

Пока западные аналитики бьются над вопросами, насколько сильна Россия и каковы ее цели, предполагает ли стратегия российского руководства конфронтацию с Западом и есть ли у него вообще стратегия, политики начинают действовать. В последнее время в политических и экспертных кругах все популярнее становится точка зрения, согласно которой август 2008 г. и события на Кавказе могут стать новым поворотным моментом в истории взаимоотношений России со странами Запада. Идея «стратегического партнерства» с США провалилась. Помимо тактических разногласий и ценностных различий (на это традиционно накипают западные наблюдатели и политики) есть стратегическая проблема, которая жестко нас разделяет: будущее «постсоветского пространства». США будут делать все возможное для поддержания его в «разрыхленном» состоянии – состоянии «геополитического плюрализма», либо даже (в варианте игры на обострение) вовлекать его в собственную сферу влияния (через подключение соответствующих стран к НАТО). Россия будет пытаться его консолидировать под своим контролем. Хотя бы потому, что это является одним из условий ее успешной модернизации и развития.

Понимают это и в Вашингтоне. Неотъемлемой частью современной американской стратегии является установка на недопущение формирования в мире peer power (равной силы). Имеется в виду прежде всего военная сила, способная сравниться с американской. Но не только. Очевидно, что именно эта установка определяет многие шаги Вашингтона в военной и военно-политической области.

Поскольку активность России не только не содействовала американским планам, но и существенно подорвала позиции Вашингтона на Кавказе, в число «избранных» ни наша мотивация, ни действия российского руководства не попадали по определению.

Стремление части российского экспертного сообщества и политической элиты поскорее преодолеть последствия кризиса. Полный разрыв со странами Запада или даже серьезное осложнение отношений с ними совершенно не входит в их планы. Отсюда избыточный алармизм ряда российских экспертов по поводу кризиса августа 2008 года: «останется ли он изолированным эпизодом на постсоветском пространстве и в отношениях России и Запада? Это возможно, если их удастся достаточно быстро «отремонтировать» на новой основе более уважительного отношения НАТО к заявленным российским интересам – и более конкретного и реалистического формулирования таких

интересов с российской стороны. Или же события вокруг Южной Осетии – это первая ласточка новой фазы распада советской империи – отныне по югославской модели» [5]. Но события в Южной Осетии очевидно продемонстрировали и новое качество американской политики на постсоветском пространстве. Если ранее можно было говорить о благотворном, стабилизирующем влиянии Вашингтона на развитие ситуации на Кавказе, то теперь даже для проамерикански настроенных сил стало очевидно, что не все здесь так однозначно. «Вашингтон активно вмешался в здешние события, сделав ставку на лояльные режимы. Но у США нет возможностей ни держать их на «коротком поводке», ни полноценно выступить в их защиту при обострении. Соединенные Штаты не могут и устраниваться – слишком много роздано авансов». Все это «впервые столь откровенно делает американское присутствие дестабилизирующим фактором» [6]. И это дает России политические козыри. Важно их правильно разыграть.

На самом деле кризис лишь обнажил давно копившиеся серьезные противоречия во взаимоотношениях России со странами Запада, вскрыл глубокое недоверие сторон, обнаружил очевидное непонимание мотивов поведения и действий друг друга. Он действительно поставил в повестку дня вопрос о, мягко говоря, несовершенстве современной архитектуры безопасности на европейском континенте.

Москва высоко подняла ставки. Конфликт в Закавказье видится из России как рубеж, за которым необходим поиск новых ответов на вызовы безопасности. Еще до кризиса на Кавказе, во время визита в Германию президент Д.Медведев предложил разработать и заключить юридически обязывающий Договор о европейской безопасности. Понимание глубоких причин нынешнего кризиса, а также необходимости поиска взаимных компромиссов могут привлечь к российской идее общеевропейской системы безопасности новых сторонников.

Кризис августа 2008 года выявил на Западе две полярные точки зрения. Одна из них состоит в том, что расширение НАТО на постсоветское пространство вопреки позиции России порождает опасные конфликты и должно быть отложено, а сотрудничество должно развиваться. Другая – что такое расширение необходимо ускорить, чтобы помешать Москве силой подчинять соседние страны и возродить традиционную стратегию «российского империализма». Если в Европе по этому поводу разворачиваются острые дебаты, то в Вашингтоне явно превалирует последняя точка зрения. Кое-кто уверен даже, что именно НАТО оказалось настоящим победителем кавказской войны: после двух десятилетий без сколько-нибудь ясной миссии организации удалось вернуться к прежней цели, состоящей в защите своих членов от потенциальных агрессоров.

Российско-американские отношения вступили в один из самых сложных периодов за всю их историю. Август 2008 г. стал в определенном смысле водоразделом, четко обозначившим объективные ограничения в развитии сотрудничества между странами и различия в подходах к восприятию и интерпретации тех или иных конфликтных ситуаций на международной арене. Москва намерена закрепиться на завоеванных в ходе конфликта позициях, а

Вашингтон – дезавуировать военный успех России. Пока полемика носит символический характер и стороны воздерживаются от реальных «ударов» по позициям друг друга. Но вечно так продолжаться не может. В Вашингтоне идут разговоры о нескольких возможных сценариях развития взаимоотношений с Россией: об «избирательном взаимодействии» (пока что сосредоточиться на тех областях, где США действительно могут сотрудничать с Россией, но при этом неуклонно продвигать свои интересы во всех прочих сферах), о «сдерживании» Москвы или даже ее «изоляции» на мировой арене. Среди этих сценариев нет лишь варианта углубления сотрудничества. Приход к власти Б.Обамы ничего принципиально не меняет в этом раскладе.

После восьми лет пребывания у власти Дж.Буша (и очевидно провального его второго президентского срока) Америку, конечно, ждет период существенной корректировки внешнеполитического курса. Изменение ситуации в мире не может не оказать влияния на развитие американского политического мышления и стиля американского лидерства. С высокой степенью вероятности можно прогнозировать большую прагматичность действий администрации, большую склонность к кооперации с союзниками. Но на российском направлении изменения могут коснуться лишь контроля над вооружениями (демократы не так привержены идее строительства ПРО и более склонны на данном этапе вести диалог с Россией по проблемам ядерного оружия). В главном – противоречиях на постсоветском пространстве, расширении НАТО и т.д. – Обама, даже при желании поиска компромисса, не сможет «поступиться принципами». Наоборот, он вынужден будет (в том числе по внутривнутриполитическим причинам) демонстрировать жесткость в отстаивании американского видения будущего Евразии.

Учитывая настоящую «обамоманию» на европейском континенте и стремление американского политического истеблишмента восстановить пошатнувшуюся было во время второго срока президентства Дж.Буша трансатлантическую солидарность, делать это американцы будут с активным вовлечением в свои планы европейских союзников.

Кризис, способствовавший обвалу на российском фондовом рынке и резкому ухудшению финансовых и экономических показателей страны, может осложнить работу по формированию и осуществлению внешнеполитической стратегии. Как ни парадоксально, в сложившейся ситуации мировой турбулентности, роста глобальных рисков и общей неопределенности у России как государства и у российской политической и интеллектуальной элиты возникают дополнительные шансы позитивного глобального позиционирования. Место страны в формирующемся миропорядке во многом будет зависеть от того, насколько успешно Россия преодолет последствия мирового финансового и экономического кризиса, насколько активно и продуктивно сможет наша элита включиться в назревшую дискуссию о новых международных режимах и вообще об универсальных правилах игры в мировой политике, реалистичски отдавая себе отчет в том, что международное право – это не свод несокрушимых догм, а эволюционирующий набор конвенциональных норм и принципов, и наша задача не в сохранении их музейной неприкосновенности, а в недопущении модификации в неприемлемом для России духе.

Література

1. Никонов В. Западноцентризм подошел к концу // Известия. – 2008. – 15 октября.
2. Kagan R. The September 12 Paradigm // Foreign Affairs. – 2008. – №5. – September-October. – P.47.
3. Зевелев И.А., Троицкий М.А. Сила и влияние в американо-российских отношениях // Семиотический анализ. – М., 2006.
4. См.: Райс К. в «НГ-Дипкурьер» от 13 октября 2008 г.: «Вторжение России в Грузию не достигло и не достигнет никаких долговечных стратегических целей. А наша стратегическая цель сейчас – объяснить российским руководителям, что их выбор ставит Россию на путь в одном направлении – к добровольной изоляции и отрыву от международного сообщества».
5. Арбатов А.Г. Международная безопасность после Кавказского кризиса. Режим доступа: <http://www.polit.ru/institutes/2008/10/15/caucasus.html>
6. Лукьянов Ф. После Цхинвали. Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/redcol/10096.html>

Крапівін О.В. До питання про новий світовий порядок після подій в Грузії 2008 року.

Зроблена спроба аналізу нової ситуації в міжнародних справах після конфлікту між Російською Федерацією і Грузією в серпні 2008 року.

Ключові слова: *новий світопорядок, Російська Федерація, Республіка Грузія, Південна Осетія, Абхазія, перспектива нової «холодної війни».*

Krapivin A.V. The issue of the new world order after the events in Georgia in 2008.

This article attempts to analyze the new situation in international affairs after the conflict between Russia and Georgia in August 2008.

Key words: *new world order, Russian Federation, Republic of Georgia, South Ossetia, Abkhazia, the prospect of a new «Cold War».*

УДК 930+94

Кривуля О.О.

**СТВОРЕННЯ МІФІВ ПРО ЖІНОК В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
У 20-30-і роки ХХ ст.**

Аналізуються радянські міфи про жінок, за допомогою яких створювалися необхідні для влади жіночі образи і які мали за мету змінити світогляд жінок, їх соціальні ролі, соціальну поведінку і, відповідно, відношення їх до влади в Україні протягом 20-30-х років ХХ ст.

Ключові слова: *міфи, жінки, жіночі образи, світогляд, соціальні ролі, соціальна поведінка.*

Радянська дійсність на практиці довела утопічність багатьох комуністичних ідей, що впроваджувалися у життя за допомогою різних міфів. Взагалі міфотворчість властива будь-яким режимам, навіть більше того, режими не можуть виживати без міфів. Інше питання, – несли вони позитивні чи негативні установки для суспільства, корисні чи шкідливі образи життя і діяльності громадян країни.

Безумовно, що позитивні міфічні образи є корисними для розвитку суспільства, у тому числі демократичного. У сучасному українському суспільстві теж існують міфічні образи, але реалії життя показують, що часто успішно діють і впливають на людей негативні зразки поведінки. Для нас

цікавими виступають радянські образи життя жінок в радянській Україні, нав'язані політикою правлячої партії протягом 20-30-х років ХХ ст., оскільки вони зумовили зміну свідомості жінок, а, відтак, і зміну їх соціальних ролей, соціальної поведінки тощо. Все це формувало нові обриси жіночої субкультури.

Досвід міфологізації радянського суспільства може бути корисним з точки зору врахування уроків минулого і недопущення перекосів у формуванні нових міфічних образів у майбутньому, чим і обумовлюється актуальність проблеми.

У сучасній вітчизняній та закордонній історіографії дослідники все частіше починають звертатися до аналізу проблеми міфологізації радянського суспільства, але вони, у більшості, не досліджують конкретно міфічні образи жінок, які взагалі повинні були змінити і врешті змінили жіночу субкультуру, що є предметом нашої статті.

Метою статті є аналіз радянських міфів про жінок, за допомогою яких створювалися необхідні для влади жіночі образи і мали за мету змінити світогляд жінок, їх соціальні ролі, соціальну поведінку і, відповідно, відношення їх до влади в Україні протягом 20-30-х років ХХ ст.

Західноєвропейські та американські дослідники сходяться на думці, що протягом історії людства міфи вигадують чоловіки, а жінкам міфотворчість за їх природою не властива. Саме чоловіки завдяки цьому відкривали так звані „нові світи”. Дослідниця Кейт Міллер у книзі „Сексуальна політика” підкреслювала, що „при патріархаті жінка не створює символи, якими її описують”. Жінка лише може підтримувати нав'язані чоловіками образи та стереотипи щодо неї чи чоловіків чи суспільних відносин. Зародження ж у ХІХ ст. феміністичних рухів повинно було відновити соціально-духовну справедливість і відродити справжнє розуміння про місце жінки у світі. Мається на увазі створення нових „дійсних” образів про жінок з точки зору самих жінок. Світ людей, з жінок і чоловіків, визначений багато в чому чоловіками, має бути також визначений і жінками – не менш повноправними суб'єктами, які також як і чоловіки, беруть участь у творенні сторінок історії людства навіть в умовах патріархального суспільства із відповідним для нього світосприйняттям.

Завдяки міфам, що мають певну мовну конструкцію, змінювалося становище суб'єкта, його свідомість і врешті-решт відбувалося переосмислення сутності буття суб'єкта. Коли суб'єктом виступали жінки, то завдяки міфам вони дивилися на себе очима чоловіків та ідентифікували себе з їх волі. Більше того, процес виховання молодого покоління у радянській державі базувався за принципом безстатевості. Відповідно діти опинялися перед проблемою з ким себе ідентифікувати, з ким ототожнюватися. Безстатеве покоління, ба, навіть, не одне, продовжувало жити і народжувати. Але до створення нових міфів чоловіки почали долучати і жінок. Можна констатувати, що жінки вже на початку 20-х років ХХ ст. вступили у духовно-розумову сферу, раніше для багатьох з них недоступну, і почали в ній активно діяти, але знову ж таки під пильним керівництвом чоловіків. Те, що раніше було заборонено, тепер формально стало дозволеним, але фактично поступово відбувався процес

встановлення тотального контролю над усіма сторонами життя радянських громадян.

Отже, головним і першим радянським міфом став так званий акт творіння, що Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, зокрема, відкрила нову сторінку у житті жінок. Начебто до революції в житті жінок були лише страждання, беззаконня, що у капіталістичних країнах жінка залежна від чоловіка, усіляко пригнічується і взагалі не має будь-яких прав. Проте, навіть у цьому міфі, на думку російської дослідниці Ольги Едельман, було викоренено роль жіночого начала: “В радянській міфології, незважаючи на проголошення рівності статей і наявності в пантеоні жінок-революціонерок (Надія Крупська, Роза Люксембург, Інеса Арманд), рівноцінною за значимістю фігури поряд з Леніним немає... Вожді не мали дружин, які відповідали б традиційній ролі богині-матері, покровительки родючості... Радянська картина світу несла в собі руйнівну ідею безпліддя” [1]. Проте сутність цього міфу полягала у визнанні в кожній жінці потенційної героїні, але героїні, яка свої подвиги здійснює на благо країни, а не на власне благо. Це суперечить твердженню американської дослідниці Джин Болен, що “жінкам необхідно ставати героїнями-вершительками виборів, замість того щоб бути пасивними істотами, жертвами-страждальницями, пішаками, які пересувають інші люди чи обставини” [2].

Другий міф про радянську жінку повинен був показувати її силу, перш за все фізичну, а також духовну, що здатна примусити чоловіків чи стимулювати їх діяльність, спрямовану на розбудову нової „найкращої” держави для майбутніх поколінь. До того ж жіночий рух, що виник в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. погрожував об’єднанням усіх жінок, а це з часом могло призвести до падіння патріархальних відносин у державі „знизу”. Тому так зване „розв’язання жіночого питання” радянська влада почала „зверху”, щоб ініціативні жінки не встигли зробити це “знизу”. Тому не випадково, що ініціатива і творчість жінок, навіть тих, які працювали на радянську владу у руслі комуністичної ідеології, не віталася.

У радянській державі з самого початку її існування почала проводитися політична символізація жіночого руху, яким керувала комуністична партія. Проведення делегатських зборів, зборів жінок на підприємствах, в установах, за місцем проживання, інших масових заходів із залучення жінок до суспільно-продуктивної праці та за „звільнення” жінок від домашнього господарства та домінування влади чоловіка у сім’ї, що супроводжувалися агітаційними малюнками та гаслами, – все це допомагало переглядати погляди самих жінок, а також і чоловіків, на природу жінок, жіночу культуру, жіночий досвід і цінності, – але водночас породжувало виникнення культу жінки, що сприяло збільшенню прірви між чоловіками і жінками, а також ігноруванню історичних і культурних протиріч. Така культурна трансформація породила відкриту культуру у радянському суспільстві. „Відкрита культура, на думку вченої Джейн Капуті, орієнтована на певний образ жінки, не означає придушення індивідуальності чи відмови від конкретних проявів жіночості... Але міфотворчість жінок повинна базуватися не на існуванні вигаданої та

всеохоплюючої жіночої культури, а на протиставленні її патріархальним зразкам” [3]. У радянському суспільстві власне і вигадувалася чи формувалася нова жіноча субкультура, а протиставлення було до буржуазних відносин між чоловіками і жінками, зокрема до досвіду таких відносин у країнах Європи та у Російській імперії в роки царату. Стару ж соціальну жіночу реальність продовжували творити у сфері творчо-розумової діяльності представниці інтелігенції, нову ж соціальну реальність вони також змушені були відображати під тиском тоталітарної системи, особливо у 30-і роки.

„Радянська духовність” поєднувалася із повсякденним життям, але не враховувала історичні корені українського народу, що базувалися на традиціях християнства та народної самобутньої культури, тобто історичній духовній спадщині. Фактично створювалися нові пісні, вірші, проза, що прославляли науково-технічні досягнення країни, економічні успіхи, зміни соціального рівноваги тощо. З’явилися нові ідеали та нові уявлення про людський світ, що переслідували мету створення нового типу суспільства – радянського, що покликані були поєднати новий світогляд із дійсністю.

Міф – це сукупність оповідань, що розповідаються у різний час і в різних обставинах. “Вигадувати новий міф, зазначала вчена Глорія Ансалдуа, – це спосіб оцінювати реальність, самих себе і свою поведінку, la mestiza змінює свідомість”. Власне заміна свідомості жінок і була пріоритетним завданням радянської влади, бо, на думку науковця С.Грабовського, міфологічна свідомість переносить поклоніння на цілком реальні персони і предмети. “В міфологічній свідомості присутнім є живий бог-чудотворець, котрий одночасно (фактично завжди) є і світським владикою. Міф вимагає постійних жертв, (не символічних, а цілком реальних, в тому числі й людських), щоб не зруйнувалася світобудова... У міфі сакралізується соціум, колективний суб’єкт, тому цінність індивіда цілковито поступається цінностям соціуму” [4]. Виходячи із зазначеного в жертву такому соціуму приносяться свобода, особистість, власність тощо. Причому населення перебуває у постійному сподіванні на диво у розв’язанні різних проблем за допомогою дотримання так званого єдино вірного політичного курсу чи вчення. Якщо диво не відбувається, то винні у цьому ті, хто не зрікся індивідуалістичних поглядів і не мобілізувався на виконання свого обов’язку. Створюється певне замкнуте коло, у якому винні у своїх негараздах пересічні громадяни і ні в якому разі не влада.

З початку 20-х років ХХ ст., влада усілякими засобами намагалася стерти різницю між чоловіками і жінками. У літературі це представлялося як позитив для жінки, але він мав багато вад, зокрема, жінку змусили наслідувати чоловіка, а не бути самими собою – усі ставилися у рядок, на кшталт солдатів у армії, які для командирів були не особистостями, а військовими силами, які повинні виконати певні завдання. „Найбільше значення жінки, – писав Бердяєв, – в прийдешній період не має нічого спільного з рухом емансипації, який провадить її у чоловічий спосіб, – цей рух є антиєрархічним і нівеляційним... Не емансипована, не прирівняна до чоловіка жінка – справжню вагу матиме лише вічна жіночість”.

Наслідкування жінками дій і ролей чоловіків проявилось ще в революцій роки. Прикладом було зрівняння жінки з чоловіком-червоноармійцем, що було зумовлено виникненням третього міфу про жінку-воїна. Тоді ж з'явилися вірші, які присвячували жінкам-червоноармійкам і прославляли чи героїзували образ таких жінок. Наприклад: “Было радостно и неловко, что среди огрубевших нас ты стреляла в цель из винтовки, крепко жмуря левый глаз...Убита... Так что же? Капли крови рубинами блещут на красных знаменах... Великое вечно. О, сколько юных выпьют напиток бессмертия...” [5]. Або прославлялась героїчність партробітниць: “На деревне спят избушки, в небе звезд моргуши-огоньки. Коммунистку с фабрики Манишку расстреляли в поле казаки... Похоронную всю ночь над убитой за сосною ветер распевал...”[6].

Навіть було складено “Інтернаціонал робітниць і селянок”, у якому підкреслювалася важлива роль жінки у її розкріпаченні і встановленні рівноправ'я. Наприклад: “Жена прислугою не будет и проституткою сестра; мать унижение забудет вздохать не будет, как вчера. Пусть будет вольной дочь народа. Довольно слез не надо мук. Чтоб приобрести тебя, свобода, у нас довольно женских рук...”. Потім підкреслювалася єдність чоловіків і жінок у боротьбі за єдину мету: “Мы к вам идем, мужья и братья, под красным знаменем одним, мы наши общие проклятья в один поток соединим” [7].

Четвертим міфом в радянській Україні виступив міф про працюючу жінку, яка не має права власності і яка працює на благо держави і лише для неї. Такий міф породив образ “нової” жінки – радянської.

У молодій радянській державі згадування старих міфів та вигадання нових стало основою у процесі викорінення статевої нерівності. Народжувалися „потрібні” державі жіночі образи. В літературі вони несли у собі сукупність ідей, котрі виникли ще на зорі людства, але були втрачені внаслідок поширення соціальної нерівності та пригнічення одних людей іншими.

Ідеологічно витримані художні твори, кількість яких значно зросла, використовувалися не тільки для підвищення культурного рівня, але й для стимулювання праці робітниць. У художній літературі 20-30-х років поставав позитивний образ, у якому зображувалася “нова жінка”, жінка-робітниця, будівниця соціалістичного суспільства з молотом чи киркою у мозолястих руках. Такі жінки “нової пролетарської епохи” місили бетон, копали кар'єри, водили потяги, працювали біля верстатів, розчищали снігові замети тощо. У найпоказовіших творах того часу саме в цьому почали вбачати жіноче щастя, навіть призначення жінки.

Жінці відмовлялося у всіх почуттях і прагненнях, окрім одного – трудового ентузіазму. Героїні подібних творів, як, наприклад, “Народжується місто” та “Нові береги” Г.Коцюби, пишаються своїми незграбними брудними комбінезонами. У виробничій прозі можна зустріти весь набір штампів: ударне будівництво, ентузіазм комсомольців і шкідництво, зневага до всього старого, колективізм протиставлено індивідуалізму. У деяких творах навіть зникає материнський інстинкт перед відданістю соціалістичному будівництву. Письменник О.Копиленко, наприклад, підкреслює подвижництво героїні, яка

народжує дитину мало не на роботі і лишає її у гуртожитку, щоб якомога швидше допомогти товаришам ставити бетонярські рекорди.

Жінка-колективістка стала обов'язковим атрибутом виробничого роману. Такі карикатурні постаті жінок тиражувалися з роману в роман і будь-якого іншого образу радянської жінки не допускалося взагалі. Тому партія приділяла багато уваги роботі бібліотек, систематично проводячи масові чистки бібліотечних фондів і вилучаючи “шкідливі” книжки. Увага акцентувалася не на високохудожніх творах, а на творах, які відповідали ідеологічним стереотипам, на творах, які створювали “необхідні” міфологічні образи про жінок.

Радянські міфі, які ми вважаємо змогли перерости патріархальність у відносинах між статями, надали право голосу жінкам. Акцент при цьому в міфах робився на фізичних здібностях жінок – не на жіночості тіла чи взагалі жіночості, а на витривалості та фізичній силі жінок. При цьому на сексуальності увага взагалі не акцентувалася. Патріархальна концепція жіночої сексуальності поряд із іншими також повністю нівелювалася.

Соціальна поведінка жінок в радянській державі мала свої особливості. Взагалі моделі поведінки жінок безумовно повністю залежали від ідеології режиму. У 20-30-і роки, за професором Р.Волковим, який застосував відомі казкові сюжети для визначення мотивації дій жінок, актуальною моделлю соціальної мобільності став образ Попелюшки, як символ життєвого успіху. Як зазначає сучасна дослідниця С.Барсукова, сюжет про Попелюшку створив свого роду матрицю для ідеологічної міфотворчості. „Попелюшка являє собою прообраз вертикальної мобільності, що підіймається, найбільш яскравий приклад героїзації буденних страждань, сюжетну реалізацію теми іспиту в ім'я наступної винагороди. Не дивно, що у країні, де обіцянки про щастя, яке наближається, покликані приглушити ремствування втомлених, подібний “рецепт” життєсприйняття було активно задіяно для створення моделей життєвого успіху жінок” [8], коли індустріалізація потребувала масового залучення жіночих робочих рук до суспільного виробництва. „І чим більше “чоловічий” вид діяльності опановували ці героїчні жінки, тим більш голосніша слава на них чекала. Такі жінки-образи були необхідні молодій Радянській державі... Крім того, у містах та на промислових будівництвах значна частина жінок була змушена працювати, оскільки заробітків чоловіка не вистачало, щоб прогодувати родину... Але факт залишається фактом: мобілізаційна активність радянської держави була надзвичайно високою. Однією з форм мобілізаційної поведінки є економічна, психологічна та ідеологічна підготовка заміни, у випадку необхідності, чоловічих робочих рук жіночими” [9].

Безумовно, участь жінок у суспільно-політичній і виробничій діяльності стимулювала зміну їх свідомості. Зокрема, жінка, яка виходила за межі власного будинку, включалася у систему суспільних відносин. Розширилося коло її спілкування і, відповідно, світогляд та свідомість. Поступово вона ставала активним суб'єктом історичного процесу. Хоча ще тривалий час навіть у таких активних жінок все ще тривала невідповідність духовного і розумового. З цим і боролися партійні активісти, бо такі жінки представляли загрозу у

гальмуванні розвитку соціалістичного світогляду власних чоловіків та інших членів сім'ї. А це вже представляло загрозу усьому радянському суспільству, що добре розуміли більшовики. Тому перехід до тоталітаризму з цієї точки зору мав логічне пояснення. Лише силою та залякуванням можна було досягти накресленого – сформувати нову, радянську, соціалістичну культуру жіночого населення.

П'ятим міфом став міф про роль жінки в радянській сім'ї. Сім'я для жінок виступала єднальною ланкою між духовним світом жінки і життям суспільства, рівно як між старим та новим суспільством. На думку Н.Шиміна така сім'я, через яку здійснюється наслідування культури, моралі, поведінки тощо представляє собою „суперечливу єдність старих, традиційних і нових типів людських відносин... Це негативно впливає на розвиток і формування особистості, особливо особистості жінки, життя і діяльність якої тісно пов'язані із сім'єю. В результаті жінка у більшому ступені, ніж чоловік, зацікавлена у збереженні у сім'ї старих звичаїв і традиційних відносин” [10]. Отже, дослідник усе списує на надмірну емоційність, чуттєвість та вразливість жінок, котрі, на його думку, спричиняли невідповідність між рівнем розвитку емоційної та раціональної сторін особистості жінки. Також сама сім'я гальмувала духовний розвиток жінки. З цими твердженнями взагалі можна погодитися.

Додамо ще й те, що жінка через свої фізіологічні особливості та материнські обов'язки надзвичайно повільно ставала “вільною”. Так, у 20-30-і роки жінка не могла контролювати свою плідність. Завагітнівши, вона опинялася у полоні обставин, пов'язаних із народженням, вихованням та утриманням дитини. Будівництво соціалізму вимагало усе більшої кількості робочих рук й збільшення народжуваності було оголошено державною політикою. Право жінки на особисту свободу, проголошене радянською владою після революції, було “розтоптане” законом про заборону абортів у 1935 р., який демонстрував не пильнування держави за рівнем моралі у суспільстві, а лише прагматичну мету – хоч би у такий спосіб підняти народжуваність у країні і приховати наслідки терору щодо власного народу напередодні Всесоюзного перепису населення. Немовби отямившись, влада почала активну пропаганду захисту “соціалістичної сім'ї”, оскільки вона нібито докорінним чином відрізнялася від буржуазної, якій ще у 20-х рр. на мітингах пропонували нанести “останнього удару, зруйнувавши сімейне вогнище”. У другій половині 30-х рр. дещо змінилася радянська риторика, яка почала застосовувати патріархальні символи для навіювання жінкам упокорення їхнім “біологічно визначеним функціям”, а звідси їхнім “природним”, приватним та суспільним ролям. З'явилася новітня радянська “ікона” жіночності, що поєднала образи жінки-стахановки і матері-героїні, яка народжувала здорових дітей для прийдешньої соціалістично-утопічної майбутності. У другій половині 30-х років народження дітей стало заохочуватися, було впроваджено визначення жіночого героїзму у залежності від кількості народжених дітей. Матері-героїні народжували дітей, не очікуючи поліпшення системи охорони здоров'я, наражаючи себе та дітей на хвороби, а то й на смерть, бо рівень медичного обслуговування, темпи його розвитку значно відставали від розвитку індустрії.

Питання про впровадження модерних засобів зменшення пологового болю зовсім не розглядалося, бо вважалося, що природні пологи – це нормальний обов'язок жінки.

З моменту, коли людина змушена відповідати ще за одну людину, хай і маленьку, про свободу вже годі казати, особливо у вихорі надзвичайно важких і складних подій періоду, що досліджується. Тоді ж жінка автоматично не могла бути рівною із чоловіком і змагатися з ним у різних сферах. Отже, благодатна місія материнства в умовах багатьох заборон та труднощів життя перетворювалася із блага на тягар, як це не жахливо може здатися на перший погляд. Причиною тому стали політико-соціальні вимоги часу.

Загалом-то, на думку американської дослідниці Клариси Естес, “жінкам притаманні глибока інтуїція, ретельне піклування про потомство, про чоловіка і про суспільство у цілому. Вони майстерно пристосовувалися до обставин, що безперервно міняються, бувають шалені у своїй вірності і незвично відважні... Але вони завжди піддавалися цькуванню, утискам, обвинуваченням у нещирості; вважалося, що вони менш достойні, ніж їх гонителі. Вони перетворилися у об'єкти полювання для тих, хто мріє очистити дикі закутки душі – знищити інстинктивне так, щоб від нього не залишилося й сліду” [11].

Жінка, яка увійшла в усі сфери буття чоловіків не еволюційним шляхом, а була затягнута туди у короткі терміни спрямованою політикою партії, майже весь час радянської влади і, особливо протягом перших десятиліть, перебувала у стані пошуку своєї тотожності. Ще й досі цей процес не закінчився. З цього приводу дуже влучно висловилася дослідниця Ж.Круасан: „Невдоволена межами, у яких їй дозволено жити, у передчутті величі своєї місії, вона (жінка) шукає себе у всіх сферах, прагне звільнитися за всяку ціну і всіма доступними засобами, плутаючи істину і щирість. Виявляючи щирість, вона гадає, що віднайшла істину, і часто збивається з пуття, бажаючи – чого б це їй не вартувало – розкріпачитися” [12]. Невдоволення межами життя справді у жінок було, проте процес розкріпачення проводився руками чоловіків і з певною метою. В результаті начебто жінки розкріпачилися, з одного боку, але невдоволеність залишилася, бо істину нав'язувала комуністична ідеологія, а не поклик серця; істинні бажання залишилися поза межами дозволеного.

Християнська мораль була знівельована новою владою та перекручена нею на власний лад. Влада з її ідеологією роз'єднала суспільство, у тому числі чоловіків і жінок. Єднання фактично було показовим, формальним. Справжнє розкріпачення полягає у реалізації власних бажань особи, вважає Ж.Круасан, а для цього слід відкинути усе, що сковує свободу. За радянських часів жінка отримала свободу, але одночасно стала беззахисною, змушеною самотужки нести на собі весь тягар домашніх турбот, виховувати дітей і, звісно, працювати у суспільному виробництві. Фактично була порушена рівновага: сам по собі чоловік, сама по собі жінка і самі по собі діти, бо у матері не вистачало часу на їх виховання. Початком порушення цієї рівноваги стали революційні та воєнні події 1917-1921 рр. в Україні та перші десятиліття радянської влади.

Жінки юридично отримали рівність, однак їхні права значно обмежувалися. Партія намагалася максимально мобілізувати робітниць на

виконання економічних, соціальних та політичних планів. Їх зобов'язання значно розширилися: праця на підприємстві, домашні обов'язки, утримання родини, відтворення населення тощо. Партія маніпулювала працівницями, використовуючи їх для досягнення конкретної мети: побудови соціалістичної індустріальної держави. Інтереси людини замінилися інтересами держави в умовах адміністративно-командної системи управління. Суспільство цілковито залежало від держави. Хоча успіхи були безсумнівними (поширення загальної писемності населення, прискорений розвиток культурних та наукових установ тощо), та ціна була високою. Примусові заходи, орієнтація суспільного виробництва не на потреби людей, а на інтереси держави, низький рівень життя і добробуту, перетворення жінок на трудові ресурси, міфологізація суспільної свідомості – невід'ємні риси сталінізму, які негативно впливали на життєдіяльність жінок.

Проголошуючи рівноправність жінок із чоловіками та створюючи такі умови життя, при яких жінки мусили йти на підприємства, влада поставила їх у вкрай жорсткі межі існування. Курс на звільнення жінки від домашнього господарства, її активну участь у промисловому виробництві, проголошений правлячою партією, призвів до ще більшого її закабалення, адже, крім суспільно-продуктивної праці, жінці залишили той же тягар домашнього господарства, фактично не полегшивши його. У 30-і роки спроби вирішити жіноче питання шляхом залучення жінок до суспільного виробництва, трансформації інститутів шлюбу та материнства призвели до зруйнування традиційної патріархальної сім'ї. Радянська жінка працювала на виробництві повний робочий день, виховувала дітей та вела домашнє господарство, тобто мала потрійне навантаження.

Отже, включення жінок у суспільне виробництво породило професійну роль жінки. Але існуюча сімейна роль жінки, до якої вона звикла, і нова – професійна, породили протиріччя і вплинули на духовний світ жінки на зміну її психології. Нові норми та орієнтири життя співіснували з усталеними сімейно-побутовими, внаслідок чого виникав конфлікт між почуттями жінки і розумом. Тому не випадково, враховуючи високу чуттєву природу жінки, нерідко почуття перемагали над розумом. На практиці це проявлялося у неспроможності „вписатися” чи „влитися” до нових вимог радянського життя і жінка обирала звичний для неї шлях – домогосподарки, лагідної дружини і зразкової матері. Знову ж таки у 20-і роки, у часи поглиблення безробіття, такі випадки були непоодинокими і фактично теорія більшовиків про розкріпачення жінок розбивалася об складності соціально-економічного життя у країні. Більш-менш вона почала діяти у 30-і роки, коли піросло нове покоління, котре з дитинства виховувалося та привчалось до нової ролі жінок.

Таким чином, радянські міфи про жінок стали прикладом підсвідомої жіночої субкультури. В них ідеологи нової влади шукали істину. Жінки ставали носіями міфологічного значення, перетворюючись з об'єктів у суб'єкти, коли вони не просто відігравали роль мовчазних додатків до чоловіків, а ставали активними носіями культури, у тому числі жіночої культури – субкультури. Жінки поступово ставали носіями таємних знань, якими раніше володіли лише

чоловіки, що поступово скорочувало відрив жінок від цивілізації. Радянські міфи породжували певні зразки поведінки і соціальні ролі жінок, від початку накреслюючи загальні основи жіночих доль. Звичайно ми не обмежуємо радянську міфотворчість лише п'ятьма прикладами міфів про жінок. Але ми вказали на ті з них, котрі відігравали найважливішу роль у зміні свідомості жінок, а відтак і змінювали світогляд жінок, їх соціальні ролі, соціальну поведінку і, відповідно, відношення їх до влади в Україні протягом 20-30-х років ХХ ст.

Література

1. Эдельман О. Легенды и мифы Советского Союза / Ольга Эдельман. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_15.htm.
2. Болен Джин Шинода Богини в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь / Джин Болен. – М.: ООО Издательский дом «София», 2006. – С. 248.
3. Капути Джейн Психический активизм: мифотворчество феминизма // Женщины в легендах и мифах / Под ред. Кэралайн Ларрингтон. – М.: КРОН – ПРЕСС, 1998. – С. 560.
4. Грабовський С. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми / Сергій Грабовський. – К.: Київське братство, 1997. – С. 51-52.
5. Работница и крестьянка в русской художественной литературе: Сб. / И. Кубриков (ред.), Л.В. Щегло (сост.). — Л.; М.: Книга, 1926. – С. 106.
6. Там само. – С. 113.
7. Там само. – С. 166-167.
8. Барсукова С.Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество / С.Ю. Барсукова // Социс. – 2001. - № 2. – С. 76.
9. Там само. – С. 77.
10. Шимин Н.Д. Личность женщины и семья: Методологические и социологические проблемы исследования / Н.Шимин. – Горький: Волго-Вятское книжное изд-во, 1972. – С. 215-216.
11. Эстес Клариса Пінкола Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К.П.Эстес. – М.: Издательский дом «София», 2005. – С. 16.
12. Круасан Жо Покликання жінки, або священство серця / Жо Круасан. – Львів: Свічадо, 2004. – С. 14.

Кривуля О.А. Создание мифов о женщинах в советской Украине в 20-30-е годы ХХ в.

Анализируются советские мифы о женщинах, с помощью которых создавались необходимые для власти женские образы и которые ставили себе целью изменить мировоззрение женщин, их социальные роли, социальное поведение и, соответственно, отношение их к власти в Украине на протяжении 20 – 30-х годов ХХ в.

Ключевые слова: мифы, женщины, женские образы, мировоззрение, социальные роли, социальное поведение.

Krivulya O.A. Creation of myths about women in soviet Ukraine in 20-30th years of XX century.

Soviet myths are analyzed about women, by which necessary for power womanish appearances were created and which put itself a purpose to change the world view of women, their social roles, social conduct and, accordingly, relation them to power in Ukraine during 20-30th years of XX century.

Key words: myths, women, womanish appearances, worldview, social roles, social conduct.

**ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ҐРУНТОЗНАВСТВІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті відображено окремі теоретико-методологічні аспекти еволюції наукової думки в ґрунтознавстві, її важливість для вивчення етапів становлення та розвитку ґрунтознавства.

Ключові слова: історія науки, ґрунтознавство, еволюція наукової думки, генезис наукового знання, методологія дослідження.

Проблема виникнення й еволюції наукових ідей про ґрунтоутворення належить не лише до фундаментальних тем історії ґрунтознавства, а й питань глобального масштабу. Головними теоретичними проблемами історії ґрунтознавства є питання про генезис наукового знання та про визначальні фактори розвитку науки. Вони також є і головними методологічними проблемами, оскільки без попереднього вірного розв'язання цих проблем неможливо правильно зрозуміти й висвітлити процес розвитку науки та його закономірності.

Метою даної статті є аналіз окремих теоретико-методологічних аспектів еволюції наукової думки як основи розвитку вітчизняного та світового ґрунтознавства, її важливості для вивчення основних етапів становлення ґрунтознавства.

Деякі методологічні аспекти історії розвитку ґрунтознавства, історичні та методологічні особливості розвитку даної галузі наукових знань в масштабах Росії розглядаються у працях Г.В. Добровольського [6; 7 та ін.]. В Україні генезис наукової думки в ґрунтознавстві, внесок окремих вчених у розвиток вітчизняної науки, методологічні, історико-теоретичні проблеми вітчизняного ґрунтознавства ще потребують ретельного дослідження.

За законами термодинаміки час кожного явища вичерпується і воно застигає в стані пасивної рівноваги. Згідно цього, навіть найпрогресивніші досягнення минулого, що в свій час зумовили прогрес суспільства, досягнувши стану пасивної рівноваги зникають із поля інтересів людства. Це стосується і окремих напрямів науки, наукових положень і висновків, коли вони перестають бути корисними людству, то перестають існувати. Як приклад можна навести перші гіпотези про походження ґрунту, які у свій час давали певні пояснення процесам ґрунтоутворення, але згодом зникли, оскільки наступні гіпотези і теорії були більш прийнятними.

У плані аналізу методології дослідження генезису наукової думки про ґрунт, актуальним є питання розвитку ноосфери, тобто нового еволюційного стану біосфери, коли розумна діяльність людини є вирішальним чинником її розвитку. Саме наукова думка є одним із головних критеріїв ноосфери. У своєму вченні про ноосферу відомий український вчений В.І. Вернадський назвав явищем космічним, планетним. За В.І. Вернадським саме вільна наукова думка може дати суть і мету існування людини, суть і мету становлення і

розвитку наукових ідей про ґрунтоутворення, які сприяють підвищенню наукового потенціалу і добробуту людської цивілізації.

При цьому, необхідною умовою ефективного розвитку наукових ідей має виступати сприятливе політичне та ідеологічне середовище, неодмінною рисою якого є свобода наукового пошуку.

«Вибух» наукової думки у ХХ столітті, підготовлений усім минулим біосфери, має найглибше коріння наукової еволюції попередніх епох. Навіть учені, які пропонували помилкові, спрощені чи однобічні пояснення окремим тонкощам ґрунтоутворення, своїми судженнями пробуджували наукову думку, спонукали до поглиблених досліджень і тим самим сприяли стримуванню ентропії теорії і практики цього необхідного людству процесу. Не всі вчені свого часу потрапили під вплив сприятливого середовища, але багато зробили для розвитку певного напрямку науки, техніки чи суспільства. Тому завданням кожного наступного покоління дослідників є до кінця не розвинуті думки, зафіксовані минулим, поставити в умови більш сприятливого середовища теперішнього чи майбутнього суспільства.

Висловлені думки, на які в минулому не звернули уваги, рекомендації, що були відхилені через слабку матеріально-технічну базу або з причин соціально-економічного чи політичного характеру, в інший час, в інших історичних умовах можуть значно вплинути на стабільність ентропії замкнутої системи, такої як теорія і практика обробітку ґрунту [9].

Завдання істориків науки і техніки – відродити забуті в історичному плині часу імена, їхні думки і нездійснені плани, не впроваджені у виробництво результати досліджень, суперечливі й відхилені наукові ідеї. Історія науки і техніки покликана висвітлити не тільки історію наукових ідей, але і хід розвитку самого пізнання [8, с. 28].

Дослідник історії розвитку науки, як правило, має справу з тим, чого вже немає в реальності, з висловленими раніше гіпотезами, висновками та узагальненнями, які часто не відбивають процес в усій його складності. Це певною мірою стосується й еволюції наукових ідей про ґрунтоутворення. З цього приводу вчений природодослідник В.І. Вернадський зазначав: «Сухий запис або документ, що лежать в основі історичного пошуку, дають лише окреме уявлення про реально протікаючий процес» [4, с. 20]. Інакше кажучи, реальний хід процесу пізнання незмірно складніший і не може бути різнобічно і об'єктивно точно зафіксований у документах. Історик науки опирається на документи, устанавлюючи шляхом тривалого критичного аналізу їх вірогідність, при цьому він повинен пам'ятати, що документи - це ще не сама дійсність, а лише її часткове відображення. Як фотографія фіксує якусь мить існування людини, але не розкриває всіх сторін її особистості, так і історичний документ не розкриває досліджуваній процес у цілому [8, с. 28].

Необхідно враховувати, що процес пізнання історії розвитку наукової думки про ґрунтоутворення знаходиться в постійному русі, постійно відкриваючи нові факти й погляди. Академік Вернадський писав, що минуле наукової думки, «малюється нам щораз у зовсім іншій і все новій перспективі. Кожне наукове покоління відкриває в цьому минулому нові риси... Випадкове й

неважливе в очах учених одного десятиліття одержує в очах іншого нерідко велике й глибоке значення» [5, с. 191]. Бачення і розуміння процесів минулого із розвитком науки змінюється, в міру поширення новий наукових ідей і гіпотез. Наприклад, докучаєвська ідея про те, що ґрунт – це компонента ландшафту, згодом збагатилася розумінням ґрунту як компонентів біосфери (Ковда В.А.) і екосистем. В подальшому почалося активне вивчення функцій ґрунтів у біосфері й екосистемах (Ковда В.А., Добровольський Г.В., Нікітін Е.Д., Розанов Б.Г.).

Досліджуючи методологічну основу історії науки, Вернадський робить два висновки, які повною мірою стосуються історії ідей про ґрунтоутворення.

По-перше, «історія наукової думки... ніколи не може дати закінчену незмінну картину, що реально передає дійсний хід подій і тому повинна кожним поколінням вивчатися заново» [5, с. 131].

По-друге, «Історик..., – писав академік В.І. Вернадський, – сам створює, якщо можна так висловитися, матеріал (точніше – предмет) свого дослідження, залишаючись, однак, увесь час у рамках точного наукового спостереження. Тому в історії науки постійно доводиться повертатися до старих сюжетів, переглядати історію питання, знову її робити й переробляти».

На початку ХХ ст., коли Вернадський висловлював ці думки, історія науки як наукова дисципліна лише проходила процес свого становлення і він ґрунтувався у своїх висновках винятково на твердженні про залежність відображення минулого від стану природознавства. Але якщо врахувати, що розвивається не тільки природознавство, а й історія науки і техніки як наукова дисципліна, удосконалюються методи її дослідження й зростає рівень знань, збільшується обсяг вивчених матеріалів і т.д., то висновок Вернадського одержує нове підкріплення [8, с. 29].

З приводу звернення до вже вивчених питань, науковці не просто час від часу заново повторюють попередні дослідження, використовуючи раніше відомі й залучаючи нові документи та матеріали, але вивчають раніше не вивчені сторони процесу розвитку науки, проблеми й аспекти руху наукового знання. Розширюється проблематика історико-наукових та історико-технічних досліджень, до минулого ставлять нові запитання, пов'язані з новим етапом розвитку науки чи з новим розумінням, породженим історичним матеріалом, новою методологічною установкою. Таким чином не просто розширюються межі старих уявлень про минуле, про закономірності розвитку науки і техніки, але часто й реформуються, набувають нових риси чи зовсім змінюються.

Науковець, що займається відтворенням еволюції наукової думки у галузі ґрунтознавства, аналізує генезис наукових концепцій, виникнення та діяльність наукових шкіл, течій і напрямків у ґрунтознавстві, таким чином, виступає вже не в ролі пасивного реєстратора подій, а в ролі дослідника, що створює предмет свого вивчення, що формулює питання, які підлягають з'ясуванню. Він заново, під новим кутом зору, з визначеною цільовою настановою вивчає історичні матеріали, мобілізує нові, щоб одержати відповіді на поставлені ним запитання.

За методом розв'язання завдань історії науки В.І. Вернадський розрізняв два типи історико-наукових досліджень:

I тип досліджень – «прагматичний виклад», базований на подачі точного опису подій і фактів, що вимагає повторного нового дослідження наявного матеріалу. Результатом даного типу досліджень стає не повторення вже зробленої роботи, не просто більш точний опис, що відтворює залишене поза увагою, непомічене чи зовсім по-іншому озвучене у світлі сучасних досягнень природознавства, а розкриття цілком нових сторін, аспектів, закономірностей розвитку науки. Нова методологічна установка, навіть теорій, відкриттів у їхній тимчасовій послідовності. Учений високо цінував таку роботу, оскільки вона створює фактичну основу, емпіричний матеріал історії науки. Однак, на думку В.І. Вернадського, даним методом можна одержати лише уявлення про зовнішній бік ходу розвитку знань. Вчений називав цей тип досліджень зовнішньою історією науки. Прагматичний виклад розвитку знання дає тільки одну сторону розвитку думки, але не дає ясного уявлення про її еволюцію [1].

II тип досліджень – це дослідження, в яких ставиться завдання з'ясувати «закони розвитку думки людства» [3, с. 65], розкрити шляхи і закономірності наукового пізнання, його еволюцію, зрозуміти зв'язок між різними явищами, фактами, подіями, описуваними в історії науки.

В.І. Вернадський, на основі власних досліджень, виділяв три головних напрями для розв'язання останнього завдання: 1) порівняльно-генетичне вивчення наукових світоглядів різних епох, з якого, на переконання ученого, можна вивести закономірність історичного процесу зміни і перетворення одного світогляду в інший [2]; 2) вивчення структури науки різних епох. «Закони розвитку думки людства можуть бути зрозумілі тільки тоді, коли ми візьмемо до уваги не один головний пануючий струмінь думки даного періоду, яка нерідко йшла помилковим шляхом, – але лише тоді, коли ми охопимо, нашим дослідженням всі суміжні течії, деякі з яких ішли далеко спереду й вели людську думку по вірному шляху до наміченої мети» [1, с. 2]; 3) вивчення взаємодії науки з іншими формами суспільної свідомості – філософією, релігією, мистецтвом, загальною культурою, а також із матеріальною практикою й соціальними умовами даної епохи.

Глибоко проникаючи в тоді ще мало вивчену сферу історії науки Вернадський відкрив безліч нових полів дослідження, і в цьому цінність його праць, цим вони особливо важливі для нас, навіть якщо не всі висловлені в них думки ми поділяємо.

Серед методологічних принципів вивчення історії еволюції наукових ідей про ґрунтоутворення слід виділити метод поєднання прагматичного викладу розвитку знання з використанням законів розвитку наукової думки.

Вивчаючи історію науки, В.І. Вернадський писав: «Наукова людська думка потужно змінює природу... Створена протягом геологічного часу, зрівноважена біосфера починає все сильніше і глибше змінюватися під впливом наукової думки людства. Сформувався геологічний фактор – наукова думка, яка змінює життя, геологічні процеси, енергетику планети» [4, с. 231–232].

В.І. Вернадський підкреслював: «Людина своєю працею і свідомим ставленням до життя перетворює земну оболонку, геологічне середовище життя, біосферу. Вона переміщує її в новий геологічний стан: її працею і

свідомістю біосфера перетворюється в ноосферу». У тлумаченні дійсності через призму означених категорій виділяються дві характерні тенденції: інтеграція наукової думки і почуття універсуму, єдиного цілого. Наука, за визначенням Абри Пуанкаре, – це колективна творчість, монументальна споруда, для побудови якої потрібні століття, де кожен повинен принести камінь, який часто вартує цілого життя. Отже, вона дає почуття необхідної кооперації, солідарності наших творів із творами сучасників, наших попередників і наших послідовників [10, с. 659].

Отже, вивчення, науковий аналіз еволюції наукової думки про генезис ґрунтів є основою для успішного розвитку ґрунтознавства. Усвідомлення законів буття ноосфери як Всезагального дасть змогу прогнозувати майбутнє людства, науки та вчення про ґрунтоутворення.

Література

1. Вернадський В. И. О значении трудов М. В. Ломоносова в минералогии и геологии / В. И. Вернадський. – М. : Тов. Типографий А. И. Мамонтова, 1900. – 34 с.
2. Вернадський В. И. Основу жизни – искание истины / В. И. Вернадський // Новый мир. – 1988. – № 3. – С. 203–233.
3. Вернадський В. И. Почерки по истории современного научного мировоззрения (1902–1903) / В. И. Вернадський // Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М. : Наука, 1981. – С. 32–185.
4. Вернадский В. И. Труды по истории науки в России / В. И. Вернадський. – М. : Наука, 1988. – 464 с.
5. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – № 21. – С. 543–544.
6. Добровольский Г. В. Методологические аспекты истории развития почвоведения / Г. В. Добровольский // Почвоведение. – 1987. – № 7. – С. 905–907.
7. Добровольский Г. В. Место и роль современного почвоведения в науке и жизни / Г. В. Добровольский // Почвоведение. – 1999. – № 1. – С. 9–14.
8. Микулинский С. Р. В.И.Вернадский как историк науки / С. Р. Микулинский // Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М. : Наука, 1981. – С. 5–31.
9. Мудрук О. С. Технічний музей в контексті вчення про ноосферу і законів термодинаміки / О. С. Мудрук, Н. О. Паюк // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : Матеріали 4-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (12–13 трав. 2005 р.). – К. : КПІ, 2005. – С. 27–29.
10. Пуанкаре А. О науке : пер. с фр. / А. Пуанкаре / под ред. Л. С. Понтрягина. – М. : Наука, 1990. – 735 с.

Курок А. Эволюция научной мысли в почвоведении: теоретико-методологический анализ.

В статье освещены отдельные теоретико-методологические аспекты эволюции научной мысли в почвоведении, ее важность для изучения этапов становления и развития почвоведения.

Ключевые слова: история науки, почвоведение, эволюция научной мысли, генезис научного знания, методология исследования.

Curok A. An evolution of scientific thought is in soil science of soil science: teoretiko-methodological analysis.

In the article, the separate theoretic-methodological aspects of evolution of scientific thought are represented in soil science, its importance for the study of the stages of becoming and development of soil science.

Key words: science history, soil science, evolution of scientific thought, genesis of scientific knowledge, research methodology.

УДК 930+94

Ладига О.І.

МІФИ СУЧАСНОЇ МОЛДАВСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО УЧАСТЬ РУМУНСЬКИХ ВІЙСЬК У БОЯХ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок вітчизняних та зарубіжних учених, а також архівних джерел. Присвячена проблемам участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Румунія, Молдавія, війна, фронт.

У нашій країні проблема участі Румунії у бойових діях проти СРСР спільно з Німеччиною довгий час не досліджувалась. У 1950-ті – 1980-ті роки були видані науково-популярні роботи, випуск яких поклав початок накопиченню у науковому обігу фактографічних даних про боротьбу населення Молдавії проти фашистських окупантів. Одночасно було почато підготовку фахівців-істориків, здатних до наукової розробки проблематики військової історії періоду Великої Вітчизняної війни. Зворотнім боком планування наукових досліджень і державного фінансування видань робіт радянських істориків було імперативне нав'язування ученим партійними кураторами історичної науки певних трактувань подій минулого. Але на ділі історики володіли набагато більшою свободою наукової творчості, ніж можуть дозволити собі автори, які працюють нині по грантам. Наукові підсумки радянського періоду розробки участі румунських військ у війні з Радянським Союзом вражають. До кінця 80-х рр. ХХ ст. були доказово розкриті загарбницькі цілі Румунії у війні проти СРСР, частково досліджено хід бойових дій на території Молдавії у червні-серпні 1941 р., соціально-економічна і національна політика окупантів. Не було визначено участь Румунської церкви у проведенні окупаційної політики. Не було вирішено питання щодо людських втрат Молдавії, понесені унаслідок війни і румуно-німецької окупації. Показником коректності отриманих радянськими дослідниками наукових результатів стала відмова румунської історіографії від спроб спростувати їх по суті. Проте сама по собі наявність у науковому обігу документації, яка підтверджує дані ними трактування подій, не вберегли військову історію від спроб фальсифікації.

Характерно при цьому, що за останній час у російській, румунській та молдавській історіографії намітився «прорив» у вивченні певних сюжетів цієї війни. Однак до сих пір викликає безліч дискусій «новий» підхід деяких молдавських істориків щодо бачення війни Румунії з Радянським Союзом і нажаль ґрунтовних робіт крім доробок кишинівського доктора історії Петра Михайловича Шорнікова з цього приводу не існує [1].

У 2010 р. світова громадськість відзначила 65-у річницю закінчення Другої світової війни. Проте у навчальних закладах Республіки Молдова курс молдавської історії ще з початку 90-х рр. ХХ ст. підмінено курсом «історія румунів», який мав за мету сформувати у молоді румунську національну

свідомість і антиросійські та антиукраїнські стереотипи. У ході політичних переворотів 1989-1991 рр. наукові установи і вищі навчальні заклади були передані під контроль уніоністів (прихильників приєднання Молдавії до Румунії). Інститут історії партії був скасований, колектив академічного Інституту історії був підданий етнічним та політичним репресіям. Більшість істориків, які не розділили концепції румунізму, були вигнані з вищої школи. Зроблена за останні роки нерішуча спроба змінити цей курс предметом «Інтегрована історія» принесла обмежені результати. Підручників з історії, необхідних для її викладання немає. «Нові» навчальні посібники побудовані за моделлю праці румунського історика-націоналіста Петру Панаїтеску «Історія румунів», яку вперше видали ще у 1943 р.

Прагнучи поставити на одну дошку агресорів – Німеччину і Румунію – і жертву агресії – СРСР, події Другої світової війни історики-румуністи висвітлюють виходячи з інтересів Румунії, причому у трактовці, яку було представлено ще режимом Антонеску, і згідно тези про «рівну провину» двох тоталітарних режимів, двох диктаторів – Гітлера і Сталіна за саме виникнення війни. Будь-який прояв керівництвом СРСР турботи про державні інтереси своєї країни, щодо її безпеки вони кваліфікують як «імперські амбіції Сталіна».

Найповніше фальсифікаторський характер публікацій уніоністської історіографії про участь Румунії в агресії проти СРСР, виявлений у роботах Антона Морару, Анатола Петренку і Павла Морару. Книги даних авторів, написані в руслі курсу «історія румунів», присвячені не долі населення в роки війни, а перш за все участі Румунії у гітлерівському «поході на схід» і окупаційній політиці режиму Антонеску. Основні напрями фальсифікації історії Другої світової війни, на думку П. Шорнікова, в історіографії Республіки Молдова наступні [1]:

- зміна сутності проблеми, яка виникла в 1918 р. унаслідок окупації Бессарабії та інших територій румунськими військами, замовчування грабінницького і національно-дискримінаційного характеру румунської політики на цих територіях у 1918-1940 рр.;

- спроби трактувати участь Румунії в агресії проти СРСР у 1941-1944 рр. як справедливую війну за «відвоювання» румунських провінцій, які були забрані СРСР через несприятливі зовнішньополітичні обставини 28 червня 1940 г.; особлива роль відводиться при цьому зміні політичного сенсу радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. і секретного Додаткового протоколу (якого ніхто не бачив), а також радянської ноти Бухаресту від 26 червня 1940 р. з пропозицією обговорити питання про терміни і порядок евакуації румунських військ і адміністрації з Бессарабії і Буковини;

- спроби представити політику терору і румунізації, направлену на ліквідацію етнокультурної ідентичності Молдавії (вона включає орієнтацію Молдавії на Російську державність), яку проводили румунські окупанти як звільнення від «російського панування»;

- демонізація російської державності, прагнення приписати СРСР агресивні наміри відносно Румунії. Негативний образ Росії створюється шляхом «нової трактовки» зовнішньої політики СРСР напередодні і на

першому етапі Другої світової війни, заходів радянської влади в Молдавії напередодні війни, дій солдат та полководців Червоної Армії;

- ігнорування відомих фактів і спроба виправдати політику заборони публічного використання мов національних меншин і підготовки депортації і геноциду українців, росіян і гагаузів у 1941-1944 гг.;

- робляться спроби довести відсутність фашистського характеру диктатури Йона Антонеску і героїзації «правителя» Румунії 1940-1944 рр., реабілітації окупаційної політики, яка проводилася ним у Бессарабії, Буковині і т.з. «Трансністрії» («Задністров'ї», території між Дністром і Південним Бугом) у 1941-1944 рр.;

- поворот від замовчування участі режиму Йона Антонеску у знищенні євреїв і циган Молдавії і південно-західних областей України до спроб виправдати політику геноциду.

Повністю виключено зі сфери історичного аналізу такі важливі для характеристики позиції населення Молдавії в роки Великої Вітчизняної війни теми як участь молдаван, українців, росіян, болгар, гагаузів у підпільній і партизанській боротьбі, у масовому незброєному опорі окупаційному режиму, їх участь у війні у складі Червоної Армії.

На відміну від попередніх епох молдавської історії, які вже тлумачать румунськими істориками у контексті курсу «історія румунів», при трактовці подій періоду Другої світової війни автори-уніоністи лише у незначній мірі могли орієнтуватися на монографію Петра Панаїтеску, вперше видану у 1943 р. і перевидану у Кишиневі у 1990-1991 рр. [2]. Як директива були сприйняті авторами-уніоністами положення класика румунізму про справедливість участі Румунії у війні проти СРСР.

З метою звільнити правлячі кола Румунії від моральної відповідальності за співучасть у війні проти СРСР уніоністи провели у 1991 р. в Кишиневі науково-практичну конференцію «Пакт Молотова-Ріббентропа і його наслідки для Бессарабії». Більшість її учасників пішли по шляху замовчування «незручних» фактів історії і відкрито упередженого трактування інших [3]. Положення, що прозвучали з трибуни конференції, проведеної в будівлі парламенту, стали визначальними для істориків-уніоністів.

Колишній співробітник Інституту історії партії при ЦК КПМ Антон Морару, розуміючи, що відмова від розгляду ключових подій військової історії інформаційно знецінить його книгу [4], вибрав метод запозичення без посилань з текстів, які містять достовірні дані, почерпнуті у І.Е. Левіта та інших істориків радянських часів, тверджень, покликаних обґрунтувати абсурдність антирадянських положень історичної концепції румунізму. Одним з таких положень є теза про «рівну провину» Гітлера і Сталіна за розв'язування світової війни. Разом з тим автор згоден, що у міжвійськовий період однією з найважчих для Румунії проблем дипломатичного порядку була Бессарабська проблема, оскільки СРСР не визнав «об'єднання» Бессарабії з Румунією. Право СРСР на захист своїх державних інтересів він заперечує, боротьбу його дипломатії за возз'єднання Бессарабії з Росією трактує як прояв російської агресивності. Втім, визнає А. Морару, текст радянсько-німецького договору

про ненапад від 23 серпня 1939 р. не містив нічого поганого. Інша справа – «Секретний додатковий протокол». Заява сторін про зацікавленість СРСР у Бессарабії і незацікавленість Німеччини, нібито, були «актом розділу Румунії».

Виходячи з інтересів Румунії, а не Молдавії, заперечує А. Морару правомірність проведеної на початку війни радянською владою евакуації з Молдавії матеріальних цінностей. Наводячи дані про масові вбивства, здійснені у містах і районних центрах окупантами, А. Морару чесно називає їх «фашистським геноцидом», забувши, проте, згадати, що творили його в основному румунські війська і поліція. При цьому заявляє, що Сталін не дозволив євреям евакуюватися з Бессарабії і тим самим прирік їх на знищення. Політичний терор румунської окупаційної адміністрації, направлений проти Молдавії, представлений автором як дії, які відповідають «законам війни», а народна боротьба – як «підривний рух прорадянських сил». Залишаючись на позиціях просто здорового глузду неможливо зрозуміти захоплення автора з приводу «доблесті», проявленої у боротьбі з молдавськими партизанами румунською армією, жандармерією і членами кишинівського військового трибуналу, який виносив схопленим патріотам смертні вироки.

Взагалі не згадувати про події, які виходять за рамки курсу «історія румунів», вважав за краще автор монографічних робіт А. Петренку [5]. Не оспорюючи факти, приведені у працях І.Е. Левіта та інших попередників, він спробував замінити виклад історії народу Молдавії історією політики Румунії, яка проводилася у Бессарабії, Буковині і т.з. «Задністров'ї». У книзі «Бессарабія у другій світовій війні» він відмовився від розгляду економічного і соціально-правового становища населення Молдавії у роки окупації, зробивши спробу показати діяльність румунської окупаційної адміністрації як низку заходів по нормалізації економічного, соціального і церковного життя Бессарабії. Розуміючи, що злочини проти людства, здійснені румунськими військами і поліцією у той час, не можуть бути забуті, А.Петренку спробував зняти відповідальність за їх здійснення з правлячих кіл Румунії того часу гранично персоніфікуючи провину Й. Антонеску. Проте у цьому історик теж непослідовний. Смертний вирок, винесений диктаторові румунським судом у 1946 р., він спробував показати як несправедливий. Але в цій роботі є великий плюс: майже третину її обсягу автор відвів публікації документів і матеріалів румунського уряду і окупаційної адміністрації. Їх зміст ніяк не підтверджує його положень про «конструктивний» характер румунської окупаційної політики в Бессарабії.

Непереконливі спроби виправдати вступ Румунії у війну проти СРСР «образою» румун на СРСР за вимушену «поступку» Бессарабії і Північної Буковини, зроблені авторами «Історії Бессарабії» [6]. «Мене не можна назвати агресором, – цитують вони вислів Й. Антонеску, – оскільки починаючи з червня 1940 р., коли агресором була Росія, Румунія знаходилася у стані війни з Радянським Союзом». Ухвалення радянського «ультиматуму» автори схвалюють як обманний, але виправданий політичний маневр. При цьому, та обставина, що такі ж вимушені поступки Угорщині (передали Північну Трансільванію), Болгарії (повернули Південну Добруджу) не привели Румунію

до війни з цими державами, залишено поза увагою. Загарбницькі цілі Румунії, яка послала свою армію воювати на схід від Дністра, грабіжницький характер окупаційної політики, навіть геноцид євреїв і циган, в книзі не згадується.

Не намагаючись обґрунтувати свою точку зору посиленнями на документи, стверджує, що «відвоювання» Бессарабії і Північної Буковини були «поза сумнівом популярні, схвалені більшістю румун» і автор «Етнополітичної історії Бессарабії» Ю. Фрунташу [7]. Куди важливіші для оцінки цих подій сучасним читачем питань про погляди завойованого населення окупованих областей, наскільки дії Румунії виправдані з точки зору міжнародного права, він не зачіпає. Прагнучи реабілітувати диктатора і поставити знак рівності між агресором і жертвою агресії, Ю. Фрунташу цитує іншого автора, який доводить, що «диктатура Антонеску не знала таких форм репресій як у Радянському Союзі або у Третньому Рейсі». Єдиний докір автора на адресу Антонеску полягає у констатації: втрати румун на східному фронті досягли 624 740 вбитих, поранених і зниклих.

Красномовні і приведені у книзі факти, які характеризують політичну моральність правлячих кіл Румунії. На вимогу Союзної контрольної комісії з 23 серпня 1944 по 30 вересня 1946 р. в СРСР репатрійовано з Румунії 38 352 уродженці Бессарабії, 8 198 уродженців Північної Буковини і 9900 «румун»-уродженців «Трансністрії». Румунський уряд народної демократії передав біженців 1944 р., включаючи карателів та поліцаїв, у руки НКВС. Визнаний автором і надзвичайно важливий факт, який характеризує державну орієнтацію молдавського народу. На відміну від румун, відзначає він, радянська влада змогла призвати до армії «багатьох бессарабських, буковинських і задністровських румун». Якщо врахувати, що в 1944-1945 рр. Червону Армію поповнили 256 тис. призовників з Молдавії, вираз «багато» є достатньо помірним. В цілому дії Молдавії у роки війни не дали автору-уніоністу приводу для етнополітичних спекуляцій.

Спроби обґрунтувати «справедливість» вторгнення румунської армії за кордони СРСР характерні і для авторів підручників «історії румун». Як «радянську агресію» і «захоплення СРСР Бессарабії у червні 1940 г.» визначає події літа 1940 р. Н. Енчу [8]. Забуваючи про 22-річне існування Бессарабії в умовах надзвичайного положення і про те, що у 1938 р. в Румунії була встановлена королівська диктатура, пускаючи в хід тезу про «радянський тоталітаризм» І. Ожог і І. Шаров. «Радянська окупація Бессарабії, Північної Буковини, – тужать вони, – привела кінець кінцем до драматичного акту – розчленування цих територій. [...] румунському населенню Бессарабії насильно нав'язувалася незаконна державна структура, покликана забезпечити домінування тоталітарного більшовицького режиму». Далі автори підкреслюють необхідність територіальних домагань до України: «Північна Буковина і південь Пруто-дністровського межиріччя не отримали навіть цього, бо включені, на жаль, до складу інших національно-державних структур. На цих землях почався процес денаціоналізації, наслідки якої відчуватимуться багато десятиліть» [9].

Особливі зусилля прикладають автори-уніоністи з ціллю популяризації терміну «окуповані території», який вжито щодо Бессарабії, Північної Буковини і навіть Буго-дністровського межиріччя, названого ними окупаційним терміном 1941-1944 рр. «Трансністрія». Якщо Бессарабське питання, (уніоністи вважають, що воно створене не у 1918 р. вторгненням румунських військ до Бессарабії, а воз'єднанням Бессарабії з Росією напередодні Великої Вітчизняної війни) слід визнати вирішеним, то формула «окуповані території» покликана, мабуть, дати новий імпульс румунським домаганням на території південно-західних областей України [10]. Підтвердженням тому є випуск збірки «З історії Трансністрії», в якій підкреслюється, що утворення Молдавської РСР у 1940 р. став наслідком «диктату сталінського керівництва Києва», а «метою територіальної ампутації був перехід стратегічної зони гирла Дунаю до України і позбавлення виходу МССР до Чорного моря» [11].

Фальсифікаторська теза про відповідальність СРСР за початок Другої світової війни, який він, нібито, спровокував «своєю агресивною політикою (як усередині, так і зовні)» повторює і Павло Морару [12], автор книг з історії румунських спецслужб. Проте він вводить у науковий обіг комплекс матеріалів румунської військової контррозвідки ССІ. Разом з сигуранцюю (румунська політична поліція) і жандармерією, а також польовим гестапо 6-ої німецької армії, ці служби вели боротьбу проти патріотичного підпілля і партизан. Науковий інтерес представляють приведені у книзі данні про румунський окупаційний режим у Бессарабії, «Задністров'ї» та Північній Буковині і про морально-політичний стан їх населення. Зі вступом німецьких і румунських військ, визнає автор, на радянській території «запанували голод, убогість і нелюдяна система експлуатації». Не дивлячись на співчуття автора карателям, картину окупаційного терору – організація облав у містах і селах, прочісування лісів (Пересечинський, Ральський, Капріянський, Лапушнянський, Ганчештський та інші), арешти, допити, тортури, розстріли, – дає приведена в книзі документація контррозвідувального Центру «Н». Фабрикація «успіхів» була поставлена на потік. І німецькі, і румунські жандарми доповідали про затримання сотень «партизан», але чомусь рідко – про захоплення зброї. Видаючи за «партизан», карателі розстрілювали молодь, яка ухилялася від призову в румунську армію. А кількість справжніх партизан зросла, їх напади і диверсії частішали – і так до 23 серпня 1944 року, коли режим Антонеску було повалено. Повідомляє П. Морару і про фактичну видачу режимом Антонеску – ще до встановлення в Румунії народної демократії, – прихильників окупаційної адміністрації радянській владі. З «Трансністрії» евакуація місцевих службовців до Румунії була заборонена.

Найбільш одіозна спроба «обгрунтувати» ключову тезу «Визволеної Бессарабії» – про те, що жителі Бессарабії і Північної Буковини, – особливо євреї, – були режимом Антонеску покарані справедливо, в покарання за їх «антирумунську» поведінку у червні 1940 р., зроблена румунським письменником-«дисидентом» Паулем Гомою, народженим у Бессарабії, який щасливо живе у Франції. На його думку, масовий терор був направлений диктатором «не на етнос (хоча демографічна статистика підтверджує цей

сумнів) а на категорію румунських громадян Бессарабії, Північної Буковини і [району] Герца: на колабораціоністів. Після 22 червня 1941 року тисячі не-євреїв: росіян, українців, циган, болгар, гагаузів, румун були піддані побиттю, лінчуванню, повішені, зарізані, втоплені, спалені, – були вбиті у порядку відплати за їх брудні, злочинні діяння у той лютий рік більшовицької окупації». Видання у Кишиневі його книги «Червоний тиждень 28 червня - 3 липня 1940 року або Бессарабія і євреї» [13] стало скандальною подією суспільного, але не наукового життя. Ніхто з учених не підтримав брутальних положень П. Гоми. Це не перешкодило авторові розширити брошуру в книгу і видати її.

Неспроможні і зусилля авторів-уніоністів довести існування в Молдавії після вигнання окупантів якогось «антирадянського опору». Борцями опору вони представляють дезертирів, які ховалися, ухиляючись від призову до Червоної армії [14] або карателів, які ховалися від покарання, кримінальних злочинців [15]. Проте матеріали цих книг не дають підстав стверджувати, що злочинні групи, ліквідовані МДБ МРСР у післявоєнні роки, мали у своєму розпорядженні політичні програми і фіксоване членство.

Аналіз публікацій авторів-уніоністів наводить на припущення про те, що наукова неспроможність концепції курсу «історії румун», зокрема в частині, яка стосується участі Румунії у Другій світовій війні, очевидна для більшості з них. Спроби обґрунтування ними постулатів історичної концепції румунізму, розраховані на сприйняття не науковою громадськістю, а зарубіжними власниками грантів і спонсорами їх робіт.

Проте не дивлячись на відсутність державного фінансування наукових досліджень і видавничої діяльності, в Молдавії виходять і роботи, присвячені участі Молдавії та Румунії у Великій Вітчизняній війні, написані з позицій об'єктивності та історизму. Книги істориків-традиціоналістів видаються за спонсорські кошти. Першою за часом видання стала монографія «Ціна війни», випущена у Кишиневі в 1994 р. [16]. Результатом даного в книзі аналізу політики румунської окупаційної влади у сфері продовольчого постачання, медичного обслуговування і санітарної безпеки населення Молдавії, а також смертності унаслідок геноциду, жорстокого поводження з населенням, втрат вбитими у ході бойових дій з'явився висновок про те, що сукупні демографічні втрати республіки склали не менше 650 тис. чол., і головним чинником загибелі людей було руйнування середовища існування, інфекційні і соціальні захворювання.

Короткий нарис участі населення Молдавії у Великій Вітчизняній війні представлено у ґрунтовній роботі з молдавської історії, яка вийшла в світ після проголошення незалежності Республіки Молдова, – у колективній праці «Історія Республіки Молдова з якнайдавніших часів до наших днів» [17]. У ній приведені основні дані, які характеризують внесок населення Молдавії у завоювання Перемоги: участь жителів республіки у бойових діях у складі Червоної Армії, у підпільній і партизанській боротьбі, зрив економічних і мобілізаційних заходів румунських окупантів. Враховуючи проблематику полеміки, розгорнутої до цього часу уніоністами щодо питань історії Другої світової війни, упущенням авторів була відмова від розгляду таких питань як

суть Пакту Молотова-Ріббентропа. Можливо, більшу увагу слід було приділити подіям, пов'язаним з фашистським геноцидом. Проте, книга витримала два видання і залишається «неофіційним», але популярним у студентів і вчителів підручником історії.

Цінним поповненням дискурсу, присвяченого історії Молдавії періоду Великої Вітчизняної війни, особливо теми геноциду, став вихід в світ у 2003 р. книги спогадів одного з визначних філологів Молдавії члена-кореспондента республіканської Академії наук Рубіна Удлера «Роки лиха» [18]. Автор успішно використовує історичну літературу і документацію, яка розкриває політику румунського уряду 1940-1944 рр., направлену на «остаточне рішення» єврейського «питання» на територіях, окупованих румунськими військами, і оповідає про цю політику у коректній науковій формі. Але особливий інтерес читача викликає свідчення жителя Румунії, який емігрував у 1940 р. до Бессарабії, а в роки румуно-німецької окупації вижив в одному з гетто «Трансністрії». Доля Р. Удлера, його рідних і близьких, просто знайомих, дає наочне уявлення про те, як сприймали румунську окупацію і Холокост його жертви. Коректно з наукової і етичної точки зору зробив автор, включивши у своє оповідання свідчення щодо знищення циган.

Якнайповніший нарис історії знищення євреїв Бессарабії, Північної Буковини і Буго-дністровського межиріччя в 1941-1944 рр. представлено в праці С.М. Назарії «Холокост» [19]. Особливістю цієї книги є велика кількість фактичного матеріалу, який вводиться у науковий обіг вперше. Завдяки використанню свідочств в'язнів, які вижили в гетто і свідків масових розстрілів оповідання вельми наочне. Новаторський характер цієї монографії полягає також у тому, що в ній вперше зроблено аналіз ідеологічних передумов румунського Холокосту. Авторіві вдалося показати, що злочин був підготовлений всім ходом розвитку румунського суспільства починаючи з другої половини ХІХ ст. до вступу Румунії до Другої світової війни. Обґрунтовано включені в книгу дані про участь місцевих помічників окупантів у переслідуванні євреїв. Такими, як доводять приведені з книги факти, були виключно кримінальні і декласовані елементи, які діяли, – на відміну від фашистських елементів Румунії, – без будь-яких політичних програм. Питання окупаційної політики Румунії на території СРСР розглянуто також у курсі лекцій С.М. Назарії «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики великих держав у новітній час» [20], опублікований у 2007 р. Автором надано достовірний і емоційний нарис знищення румунськими військами і адміністрацією євреїв Одеси, яка свідчить про те, що цей акт геноциду був проведений урядом Й. Антонеску за власною ініціативою, без втручання німецьких союзників; справедливо відмічена така «продвинута» риса каральних заходів румунських окупантів, як використання системи заручників.

Війна, відзначають і показують інші молдавські історики-традиціоналісти, була Вітчизняною і для молдавського народу. Після вигнання фашистських окупантів, відзначає учасниця війни професор Л.Е. Репіда [21], відновлення народного господарства Молдавії було здійснене за матеріальної і фінансової

допомоги уряду СРСР; вельми цінною була також надана Російською Федерацією допомога фахівцями – інженерами і кваліфікованими робітниками.

Безкомпромісне засудження геноциду євреїв Молдавії і України суттєво доповнене жорстким аналізом політики, яку проводили румунські окупантами щодо Молдавії, в працях В.Н. Статі [22]. Істориком показано наскільки вона була жорстокою і лукавою політикою терору, експлуатації і грабунку; показавши своє дійсне відношення до молдавського народу, перед втечею окупанти спробували знищити саму матеріальну базу його існування. Вони розграбували його промисловість, сільське господарство, зруйнували міста і транспорт. Щодо питання про те, чи був режим Антонеску фашистським, історик відзначає: «встановлення військово-фашистської диктатури, екстремістський націоналізм (нетерпимість до інших націй, звирячий антисемітизм, знищення інших народів), заборона демократичних рухів, розпалювання загарбницьких воєн, цинізм і лицемірство тощо, – повно характеризують військово-політичний режим Румунії, його ідеологію і політику, рішення і конкретні дії з вересня 1940 по 23.08.1944».

«Архівна революція» 90-х рр., яка відбулася в Росії, торкнулася і Молдавії. Процес поповнення джерельної бази вивчення найтрагічніших сторінок історії ХХ століття йде достатньо успішно. Матеріали збірки документів «Голод в Молдові» [23], випущені в світ з метою обґрунтування тези про провину сталінського режиму за організацію голоду 1946-1947 рр., насправді показали, що це лихо було наслідком як природних катаклізмів, так і розорення економіки республіки в роки війни, точніше, у період німецько-румунської окупації території. І, нарешті, покладено край спробам накласти табу на тему знищення урядом Й. Антонеску євреїв і циган Молдавії. У 2005 р. у Румунії видані збірка документів [24] і Завершальна доповідь [25], підготовлені Міжнародною комісією з вивчення Холокоста у Румунії, яка містить численні, до сих пір не опубліковані документальні свідчення про організацію і здійснення румунськими окупантами геноциду в Молдавії і на Україні. Багатющі дані про Холокост у Молдавії містить видана у Москві енциклопедія «Холокост на території СРСР» [26]. Статті, присвячені історії знищення євреїв Молдавії, написані визначним фахівцем з цієї проблематики професором І.Е. Левітом. Вихід у світ вказаних збірок документів відкриває нові можливості вивчення військової історії періоду Великої Вітчизняної війни.

Заміна курсів «Історія СРСР» і «Історія Молдавії» викладанням курсу «історія румун» привела до результату, навряд чи бажаному політиками-уніоністами: до етнізації масової історичної свідомості населення. У республіці загострився інтерес до історії Молдавії. Переживши період огульного відношення до свого минулого під приводом критики «царизму», «тоталітаризму» і «застою», а потім його маргіналізації, знецінення і забуття, громадяни Республіки Молдова все більш цінують альтернативну версію, яка розробляється ученими-традиціоналістами. Радянський період традиціоналісти трактують як не позбавлений проблем, але гідний період історії Молдавії, а 60-ті – 80-ті роки ХХ століття – як найпродуктивніший період всієї молдавської

історії. Спеціальні статті присвячені участі у Великій Вітчизняній війні болгар [27] і гагаузів [28], а також російських старообрядців [29] Молдавії.

Різні політичні сили активно використовують ресурси історичної науки в цілях виховання нового покоління у антиросійському та антиукраїнському дусі і геополітичній переорієнтації всього населення Молдавії. Події Другої світової війни, участь в ній населення Радянської Молдавії та Румунії залишаються однією із знакових і найбільш гострих тем наукових суперечок. У науковому плані перевага істориків, які оцінюють процеси того часу з позицій інтересів СРСР, молдавського народу, інших національних співтовариств Молдавії, не викликає сумнівів. Але автори-уніоністи, для яких пріоритетними є національно-державні інтереси Румунії, мають підтримку праворадикальних реваншистських сил країни, мають у своєму розпорядженні фінансову та іншу підтримку з-за кордону і компрадорських політичних формувань, контролюючих державну адміністрацію Республіки Молдова. Оскільки адепти історичної концепції румунізму самі усвідомлюють її збитковість і помилкові трактування, дискусії з ними не можуть привести до вироблення якихось загальних підходів. Ідеологічні компроміси в оцінці подій Великої Вітчизняної війни можуть бути досягнуті тільки нашкодивши науковій істині, і як такі неприйнятні.

Література

1. Шорников П.М. Поля падения: Историография молдавской этнополитики / Петр Михайлович Шорников. – Кишинев, 2009. – 199 с.
2. Panaitescu P.P. Istoria romanilor / Panaitescu P. – Р. П. – Chisinau, 1990; Панаитеску П.П. История румын / П. Панаитеску. – Кишинев, 1991. – 430 с.
3. Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии. сб. документов / [сост.: В. Вэратек, И. Шишкану]. – Кишинев: Университас, 1991. – 121 с.
4. Moraru A. Istoria Românilor. Basarabia și Transnistria. 1812-1993 / A. Moraru. – Chișinău: AIVA, 1995. – 560 p.
5. Petrencu A. Basarabia în al doilea război mondial. 1940-1944 / Petrencu Anatol – Chișinău, 1997. – 346 p.; Petrencu A. Basarabia în anii celui de al doilea război mondial (1939-1947) / Petrencu Anatol. – Iași, 1995. – 374 p. – (P. 156 – despre Cantemir).
6. История Бессарабии: От истоков до 1998 года / [коорд. И. Скурту ; пер. с рум. яз. Н.И. Енчу]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Кишинев: Культурное общество «Онисифор и Октавиан Гибу», 2001. – 360 p.
7. Frunțașu I. O istorie etnopolitică a Basarabiei. 1812-2002 / Frunțașu Iu. – Chișinău: Cartier, 2002. – 592 p.
8. Enciu N. Istoria românilor. Epoca contemporană. Manual pentru clasa a XII-a. / N. Enciu – Chișinău: Civitas, 2001. – 216 p.
9. Ojog I.A., Sarov I.M. Curs rezumativ de lectii la Istoria Romanilor / Ojog I., Sarov I. – Chisinau, 1997. – 378 p. Докладніше див.: Благодатских И.М. Проблема оккупированных территорий в историографии Молдовы / И. Благодатских // Приднестровская государственность: история и современность. – Тирасполь: Изд-во ПГУ, 2005. – С.262-267.
10. Докладніше див.: Благодатских И.М. Проблема оккупированных территорий в историографии Молдовы / Благодатских И. // Приднестровская государственность: история и современность. – Тирасполь: Изд-во ПГУ, 2005. – С.262-267.
11. Din istoria Transnistriei (in contextul istoriei nationale) / Demir Dragnev, Ion Chirtoga, Ion Jarcutchi, Elena Negru. – Chisinau, 1997. – 210 p.

12. Moraru P. Basarabia, basarabenii si serviciile secrete (1918-2005). Dictionar alfabetic / P. Moraru. – Chisinau, 2005. – 320 p.
13. Goma P. Săptămâna roie, 28 iunie-3 iulie 1940, sau, Basarabia i evreii / Paul Goma. – Chisşinău: Museum, 2003. – 91 p.
14. Postica E. Rezistentă antisovietică în Basarabia. 1944-1950 / E. Postica. – Chisinau, 1997. – 240 p.
15. Țurcanu Ion. Moldova antisovietică: Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice. 1944-1953 / Ion Țurcanu. – Ch.: Prut INTERNAȚIONAL; Știința, 2000. – 331 p.
16. Шорников П.М. Цена войны: Кризис системы здравоохранения и демографические потери Молдавии в период Великой Отечественной войны / П.М. Шорников. – К., 1994. – 136 с.
17. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / [Кол.автор.]; (Издание второе, переработанное и дополненное). – Кишинев: «Elan Poligraf», 2002. – 360 с.
18. Удлер Р. Годы бедствий. Воспоминания узника гетто / Р. Удлер. – Pittsburg – Chişinău, «Центральная типография», 2003. – 328 с.
19. Назарія С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941 – 1944 гг.) / Сергій Назарія – Кишинёв: F.E.-P. „Tipogr. centrala”, 2005.- 303с.
20. Назария С.М. История международных отношений и внешней политики великих держав в новейшее время / Сергій Назарія; [Гос. ин-т междунар. отношений Молдовы, Ин-т истории, гос. и права АНМ, Центр стратегического анализа и прогноза Респ. Молдова]. – Кишинев, 2007. – 688 с.
21. Репида Л.Е. Население Молдовы в интеграционных процессах (40-50-е гг. XX в.) / Л.Е. Репида; [Акад. наук Респ. Молдова. Ин-т межэтнич. исслед.]. – Кишинев, 2003. – 223 с.
22. Стати В. История Молдовы / В. Стати. – Кишинёв: Tipografia Centrală, 2002. – 480 с.
23. Голод в Молдове, 1946 – 1947: сборник документов / [Царан А.И. (рук. коллектива)]. – Кишинев, Штиинца, 1993. – 766 с.
24. Documente / [Comisia internaionala pentru Studierea Holocaustului în România; ed. Ingrij. De Lia Benjamin]. – Iasi: Pilirom, 2005. – 820 p.
25. Raport final / [Comisia internaională pentru Studierea Holocaustului în România; preşedintele Comisiei: Elie Wiesel]. – Iaşi: Polirom, 2005. – 424 p.
26. Холокост на территории СССР: Энциклопедия / [Гл. ред. И.А. Альтман]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – 1143 с.
27. Шорников П. Болгары Бессарабии в годы румыно-германской оккупации (1941-1944) / П. Шорников. // Мысль. – 2006. – №3(33). – С. 89-98.
28. Шорников П. Под железной пятой: судьба гагаузского народа в период румыно-германской оккупации Молдавии. 1941-1944. / П. Шорников. // Этногенез и этническая история гагаузов / Материалы и исследования, посвященные 150-летию В.А. Мошкова. [Выпуск 1.]. – Кишинев: Етулия, Екім, 2002. – С.77-100.
29. Старообрядцы и оккупация. 1941-1944. // Старообрядцев Молдавии живое слово: материалы Международной научно-практической конференции [«Старообрядчество Молдавии: истоки и современность»]. (Кишинев, 14-16 декабря 2002 г.). – Кишинев, 2003. – С. 78-89.

Ладыга А.И. Мифы современной молдавской историографии об участии румынских войск в боях на Восточном фронте.

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также архивных источников. Посвящена проблемам участия европейских союзников Германии в войне против СССР.

Ключевые слова: СССР, Румыния, Молдавия, война, фронт.

Ladyga A.I. Myths of modern Moldavian historiography about participating of the Romanian troops in fights at the East front.

In this article there are materials, which are prepared on the basis of new scientific investigations of Ukrainian and also on the base of the archives documents. It is dedicated to the problems of the European allied armies of German in the Second World War against the USSR.

Key words: *USSR, Romania, Moldavia, war, battlefield.*

УДК 37:63(477)075

Лановюк Л.П.

**БУТИ ЧИ НЕ БУТИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ
(ІЗ ІСТОРІЇ РОВИТКУ АГРАРНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ)**

У статті на основі аналізу маловідомих історичних джерел висвітлено спробу створити у 20-их рр. ХХ ст. на Україні своєрідний сільськогосподарський науково-освітянсько-виробничий осередок.

Ключові слова: *сільськогосподарська освіта і наука, Всеукраїнська сільськогосподарська академія, Київський сільськогосподарський інститут, Голосієво.*

Вивчення історичного досвіду формування аграрної освіти і науки в Україні має вагоме як практичне, так і теоретичне значення. Питання реформування окресленого сектору, зокрема, плекання висококваліфікованих кадрів, знаходиться й знаходилося у центрі уваги держави, землеробські традиції якої передаються із покоління у покоління не одне століття. Звернення до набутої вітчизняної історичної практики дозволить досягти оптимальних позитивних результатів у сьогоденні. Дослідження історичних документів дає змогу зменшити кількість «білих плям» української історії.

Історична ретроспектива (про що свідчать дослідження науковців з проблеми) підтверджує тернистість шляху розвитку аграрної освіти і науки на українських землях [1;2].

«Горе тому народові, в якого хліборобська промисловість застигла в своєму розвитку; зупиниться робота його творчої думки, затухне й зупиниться в своєму розвитку його національна культура і, поступово деградує в своєму регресі, він повинен неминуче позбутись своєї незалежності в сім'ї народів і повинен буде проглинений іншими народностями; занадто-бо велику нужду в ньому почувають усі, щоби допустити надовго не досить повне використання хліборобської території; і історія показує, що моральне первенство, культурне керівництво належить тому народові, який зумів зав'язати найбільшу кількість соняшної енергії на одиницю своїх полів» - був переконаний професор В.Р.Вільямс, один із основоположників агрономічного ґрунтознавства [3.5].

У молодій радянській Україні остаточно визріває ідея створення своєрідного сільськогосподарського науково-освітянсько-виробничого осередку з розміщенням його у мальовничій місцині Києва – Голосієво. Перший Всеукраїнський з'їзд для вивчення продуктивних сил України (січень 1925 р.) та відзначення 40-річного ювілею Полтавської дослідної сільськогосподарської станції (червень 1925 р.) показали, що в Україні для

реалізації задуму є ґрунтовні наукові підвалини, потужна армія дослідників та значний експериментальний матеріал.

Київський сільськогосподарський інститут ім. Х.Раковського (як самостійний заклад функціонує із 1922 р., виділившись із Київського політехнічного інституту; нині це Національний університет біоресурсів і природокористування України) ще з осені 1924 р. почав клопотатися про створення Всеукраїнської сільськогосподарської академії. У квітні 1925 р. Президія Укрголовпрофосвіти НКО УСРР ухвалила доручити Сільгоспосвіті та КСПІ розробити п'ятирічний план щодо реорганізації КСПІ в «Українську Тімірязівку» і підготувати збірник «Матеріалів ...». Передбачалося, що створена ВУСГА підвищить рівень і кваліфікацію спеціалістів для сільського господарства та буде сприяти розвитку сільськогосподарської освіти і науки в Україні при поєднанні з діяльністю ВУАН.

У 1926 р. виходить збірник «Матеріалів до організації Всеукраїнської сільсько-господарської академії у Києві», де говориться про необхідність створення такої Академії. Це була перша спроба керівників та наукових співробітників Інституту в загальних рисах змалювати образ та завдання майбутньої Академії [5.5].

Ось уривки деяких публікацій збірника, які подаються мовою і за правилом оригіналу.

«11 квітня 1925 р. Президія Укрголовпрофосвіти, по докладу тов. Я.П.Ряппо, про перспективи розвитку Київського С.-Г. Інституту, ухвалила:

«Доручити СГО и КСПІ розробити п'ятирічний план реорганізації КСПІ в Українському «Тімірязевку» в районі Голосіївських господарств і представити на розгляд в Президію Головпрофосвіти, після чого ввійти з докладом до Раднаркому про затвердження цієї реорганізації, передачу Голосієвських господарств та лісу і асигнування відповідних коштів. Пропонувати СГО і КСПІ провести в періодичній, загальній і спеціальній пресі кампанію, яка-б спопуляризувала в широких робітничо-селянських масах ідею Української Академії й змобілізувала-б волю радянського суспільства до перетворення цієї ідеї в реальний факт ...» [3.5].

Ректор КСПІ П.В.Чалий (репресований в 30-х роках ХХ ст.): «... Діяльність академії повинна бути скерована на максимальне задоволення культурних та економічних потреб українського села і на як найскорше розбудження потенціалних природних продукційних сил України.

Сільсько-Господарська Академія на Україні повинна відбити в собі все, що є творчого, сильного, здорового оригінального в масах Українського пролетаріату й селянства. В першій мірі це повинно відбитись в її архітектурі, організації та внутрішній структурі її життя. Одночасово Академія повинна бути могутнім стимулом до масової творчості й організації соціалістичного побуту, повинна стати провідником нового господарювання, культури і науки на саме дно українського села [3.6].

... Тепер спробуємо з'ясувати, яке місце належить С.-Г. Академії в системі нашої с.-г. освіти й науки в цілому і подати загальну схему її будовання.

...На нашу думку, С.-Г. Академія, зароджуючись на базі одного з С.-Г. Інститутів і об'єднуючи в собі інші спорудження учебні й науково-дослідчі установи НКО і НКЗС, поступово виростає й займає місце над Інститутом, підносячи його рівень, кваліфікацію, і тісно ув'язуючись з усією системою с.-г. освіти – педагогічною, агрикультурною й громадською діяльністю і з ВУАН – дослідною і суто-науковою роботою своїх найкращих, вищої наукової кваліфікації, сил» [3.7].

Академік Є.Ф.Вотчал: «... Академия должна состоять не только из учебных, но и из научно-исследовательских учреждений... Кроме того, кафедру может занимать только тот, кто лично разрабатывает науку; кто доказал это и не перестал заниматься научною работою; значит, профессор должен иметь лабораторию и средства для исследования и обязан неустанно трудиться с окружающею его молодежью в области науки своей специальности...

... Основным девизом Академии должно быть *исследование и обучение при исследовании*...

... Академия, как ВУЗ, должна ... дифференцировать абитуриентов по разным типам, смотря по способностям и склонностям.

Наряду с агрономами-практиками (каких, вероятно, будет большинство), должны выпускаться агрономы-педагоги с повышенной подготовкой по наукам агрономическим и гуманитарным (педология и проч.), и – (что самое главное) – агрономы – научно подготовленные работники опытных станций, селекционных учреждений и проч. и будущие преподаватели высшей школы.

Академия должна находиться не в захолустьи, а возле самого города, так, чтобы студенчество могло иметь постоянный легкий доступ ко всем культурным ценностям города, а не только к окраинным суррогатам этого рода...».

Академік М.К.Малюшицький: «... негайно розпочати будову на Україні хоч би одної як слід організованої Сільсько-Господарської Вищої школи, що відповідала-б сучасним вимогам життя.

Цього вимагає від нас наша відповідальність не тільки перед молодим поколінням та теперішнім історичним моментом, а й перед тією галуззю народного труда, що є головне джерело нашого існування та нашої незалежності на міжнародному ринкові ...

... цілковите перенесення ... в Голосієв, де скупчено в одному місці всі потрібні земельні вжитки: полеві, лісові, луки, садки й т. инш., - цілком вирішує питання з заснуванням у Києві всебічно устаткованої С.-Г. Вищої Школи. А продовження трамвайної колії ..., зв'язує Голосієв з центром м. Київ, і тому майбутня *Всеукраїнська С.-Г. Академія матиме навіть кращі з цього боку умови, ніж Академія Тимірязівська*» [3.14, 20].

Доцент І.М.Щоголів: «З іменем С.-Г. Академії зв'язується уявлення про вищий сільськогосподарський заклад, що має об'єднати в собі вивчення й навчання як наукових, так і суто-практичних умов господарювання в країні ...» [3.21].

Професорів А.Лебедів: «В Сполучених Штатах Півн. Америки кожний штат має свій власний сільсько-господарський коледж, що є або частиною університету, або це є самостійний ВУЗ. Відповідно до цього й нам належало-б утворити в кожній колишній губернії сільсько-господарські інститути.

Одначе, ми далеко не такі багаті, як американці, й тому брак кількості їх нам треба врівноважити якістю. В кожному разі, серед наших багатьох ВУЗ'ів нам треба мати хоч-би одну таку вищу сільсько-господарську навчальнонаукову установу, що була-б остнім словом науки, та справжньою гордістю нашої України ...» [3.29].

Професор В.П.Устьянцев (репресований в 30-х роках ХХ століття): «... Україна ... мусить мати бодай один великий сільсько-господарський осередок. ... осередок повинен широко поставити всі проблеми сільського господарства, які висуває життя на наукове їх вивчення і одночасно організувати школу на твердих наукових підвалинах, міцно зв'язану з околичньою дійсністю та практичним сільсько-господарським життям краю. Таким осередком могла-б бути Сільсько-Господарська Академія... [3.36-37].

С.-Госп. Академію ми уявляємо, яко центр не тільки суто сільсько-господарської освіти, але й як осередок лісової, ветеринарної та зоотехнічної освіти. Що до лісової освіти, то Київ, перебуваючи на межі Полісся, й розташований в околицях просторих лісових угоддів, мусить бути визнаний за найкращий центр для лісової освіти.

Для ветеринарно-зоотехнічної освіти в Києві засновано окремого Інститута. Не кажучи за суто ветеринарну освіту, яка, дуже можливо, й може розвиватися в умовах, що для неї склалися, - зоотехнічна освіта, базуючись на дисциплінах агрономічних, і вимагаючи с.-г. оточення, не може нормально розвиватися без належного сільсько-господарського устаткування. І було-б дивно й недоцільно розвивати в Києві два рівнобіжні с.-г. навчальні заклади: теперішній С.-Г. Інститут і зоотехнічний факультет Ветеринарного Інституту, по суті такий самий с.-г. Інститут. Їх треба об'єднати. Але це об'єднання може статися тільки тоді, коли теперішній С.-Г. Інститут вийде за стіни Політехнікуму й розгорнеться в С.-Г. Академію...» [3.39].

Професор В.В.Колкунов (репресований в 30-х роках ХХ століття): «... Академія повинна бути ... «триєдиним центром»: вона мусить сполучати в собі вчену, навчальну та освітню-показну роботу ... [3.41].

В кожному разі не може бути сумніву в тому, що утворення С.-Г. Академії буде сприяти надзвичайному розвиткові українського сільського господарства» [3.43].

Професор П.Ф.Вовк: «...Щоб вивчати степ України, для цього можна в одному з культурних центрів, наприклад – Одесі, заснувати філію С.-Г. Академії з відділами, що для степового району мають найбільше значіння.

В майбутньому, коли здійсняться плани шлюзування Дніпра під Запоріжжям, і запорізькі степи буде зрошено дніпровськими водами; коли великий с.-г. район матиме можливість використовувати електричну силу від гідроелектричної станції, що там передбачається, тоді в районі Катеринослав – Запоріжжя можна буде заснувати другу філію С.-Г. Академії. Ця філія обслуговуватиме

північно-східню степову смугу. Заснування Академії в Києві з зазначеними двома філіями дасть можливість охопити всі головні с.-г. райони України...» [3.47].

Професор В.Фінн: «... Всеукраїнська Сільсько-Господарська Академія повинна бути не тільки зразковим сільсько-господарським навчальним закладом, але й осередком наукової сільсько-господарської думки. До голосу її повинні будуть прислухатися всі установи України» [3.48].

Доцент К.І.Павловський: «Академія в майбутньому мусить мати свої філії, залежно від особливостей того, чи іншого району. Академія повинна готувати кадри агрономів, відповідно до сучасних вимог життя й науки ...» [3.49].

Професор В.М.Чирвинський: «... потрібна авторитетна навчальна установа, осередок с.-г. освіти – науковий, навчальний та популяризаторський ...

... Всеукраїнська Сільсько-Господарська Академія повинна бути науковим, начальним, популяризаторським осередком сільсько-господарського знання ...» [3.51].

Професор Д.Дяченко (автор проєктів будівництва навчальних корпусів № 1,2,4): «... С.-Г. Академія своїм зовнішнім виглядом повинна бути зв'язана з українським селом. Єдність сільського господарства з сільською народною архітектурою повинна бути в тісному логічному зв'язку їх між собою. Втілити в будинках Академії народні конструктивні форми, що чарують своєю умілістю художнє око, - це є почесне та славетне завдання для наших архітекторів. І це треба конче зробити. Треба українізувати не лише діловодство, а й піднести до належної височини культуру українських мас, які мають і своє мистецтво й свій художній смак.

Всеукраїнська С.-Г. Академія повинна мати й українське обличчя» [3.64].

Актуальним було питання утворення бібліотеки при Всеукраїнській Сільсько-Господарській Академії. Так, зав. библи. КГСІ Л.Кротевич: «... бібліотеку з самого початку треба виділити в окрему одиницю; ... й провадити її утворення лише тими шляхами, яких вимагають її специфічні особливості...» [3.71]. « ...має бути правдивим живим осередком всієї наукової думки цілої Сільсько-Господарській Академії...» - зазначив Ю.Меженко [3.82].

На жаль, процес реорганізації, активізований у 1926 р. закінчився тим, що у 1930 р. голосіївські інститути були розділені на цілу низку дрібних інститутів. Це стало результатом лозунгу «Хай живе вузька спеціалізація» серед вищого державного та партійного керівництва країни. Відповідно до постанови РНК СРР 1930 р. «Про реорганізацію вищої школи в Україні» на базі факультетів КСГІ, КВЗІ функціонували десять самостійних навчальних закладів.

Заради історичної справедливості слід відмітити, що у середині 30-х рр. ХХ ст. директор Київського агрохімічного інституту професор І.С. Миронівський домігся повернення початкової назви «Київський сільськогосподарський інститут», після чого подав у Держкомзем обґрунтування про доцільність об'єднання голосіївських інститутів у єдину структуру. Сам же І.С. Миронівський за свою ініціативу був виключений з рядів партії та звільнений з посади; у 1937 р. його репресували, а 9 квітня 1938

р. – стратили; похований у братській могилі в Биковні; реабілітований у 1965 р. [5].

У кінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. було зроблено чергову спробу оптимально поєднати важливі складові аграрного сектору, але почин знову ж таки не знайшов розуміння у тодішнього керівництва радянської держави й був згорнутий [4.72-86].

Накопичений історичний досвід варто взяти на озброєння. Аналіз «Матеріалів ...» засвідчив, що й сьогодні не втратили актуальності проблеми, підняті у 20-х роках минулого століття. Позитивно, що про процеси інтеграції науки, вищої освіти та виробництва не забуває на часі й носій аграрних традицій – Національний університет біоресурсів і природокористування України, який у березні 2010 р. отримав статус дослідницького закладу.

Література

1. Вергунов В. Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії наук – 80 років // Бібліотечний вісник. – 2002. - № 3. – С. 56-57.
2. Вергунов В. Історія і сьогодення національної сільськогосподарської бібліографії // Бібліотечний вісник: Науково-теоретичний та практичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 19 - 24
3. Матеріали до організації Всеукраїнської сільсько-господарської академії. Випуск 1-й. – К.: видання Київського сільсько-господарського інституту, 1926. – 121 с.
4. Мельничук Д., Беренштейн Л., Зубець М., Коломієць С. Історія аграрної освіти в Україні. – К., 2006. – 216 с.
5. Мельничук Д., Мельник О. Невідомі та забуті факти історії становлення Національного аграрного університету України // За сільськогосподарські кадри. – 1 вересня 2005 р. – С. 5.

Лановьюк Л.П. Быть или не быть Всеукраинской сельскохозяйственной академии (из истории развития аграрного образования и науки на Украине).

В статье, анализируя малоизвестные исторические источники, автором описана попытка создать в 20-ых гг. ХХ ст. на Украине своеобразный сельскохозяйственный научно-образовательно-производственный центр.

Ключевые слова: сельскохозяйственное образование и наука, Всеукраинская сельскохозяйственная академия, Киевский сельскохозяйственный институт, Голосиево.

Lanovyuk L.P. To be or not to be for Ukrainian agricultural academy (from the history of development of agricultural education and science in Ukraine).

The article, on the base of the analysis of little-known historical sources, highlights the attempt to create in Ukraine in the 20th of XX century the original agricultural scientific educational and industrial centre.

Key words: agricultural education and science, Ukrainian Agricultural Academy, Kyiv Agricultural Institute, Holiiv district.

**БРИТАНСЬКІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ
ЗА ПЕРСЬКО-МЕСОПОТАМСЬКУ НАФТУ У 1918–1928 рр.**

Зроблено огляд британських джерел з історії боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках.

Ключові слова: *Великобританія, британські джерела, боротьба, персько-месопотамська нафта.*

Значення нафти й нафтопродуктів для сучасної цивілізації та матеріальної культури людства переоцінити не тільки важко, а просто неможливо. Колись нікому не потрібна сировина за минулі півтора століття волею і неволею багатьох людей була перетворена на предмет поклоніння, стала ототожненням сили і могутності, символом багатства і влади. Якщо хтось скаже, що сторінки історії ХХ століття написані нафтою, а боротьба за неї і газ у першій половині ХХІ століття стане визначальною для майбутнього людства, то буде недалеко від істини.

Розгортання міжнародної боротьби за ще невідкриту нафту Арктики, приховану товщею Північного Льодовитого океану, на тлі багаторічної напруженої обстановки навколо Ірану та триваючої з 2001 року окупації міжнародною коаліцією на чолі зі США сусіднього Афганістану, силового відкриття Іраку у 2003 році, переконливо свідчить – до припинення суперництва за оволодіння одними з найбагатших у світі родовищами стратегічно важливої сировини ще далеко і головна боротьба попереду. І в тому, що новітня історія міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході в значному ступені, образно кажучи, «писатиметься нафтою», і писатимуть її переважно великі держави та відомі монополії, не доводиться сумніватися.

Так уже було багато десятиліть, і історичний досвід зовнішньої політики провідної нафтової держави сучасності – Великобританії, країни, яка не маючи власної нафти, аби нею оволодіти за кордоном, сформувала «нафтову» політику і в далекому 1908 році першою в світі почала промисловий видобуток нафти в районі Перської затоки, підказує, що так буде і далі. Проте, як з'ясовується, в історії боротьби Уайтхоллу за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках все ще залишається чимало «білих плям», які приховують історичні корені багатьох гострих проблем сучасної світової політики, невідкритих сторінок, здатних пролити світло на витoki триваючої більше століття міжнародної боротьби за нафту Ірану та Іраку.

І такими джерелами, точніше першоджерелами, які дозволяють відкрити нові сторінки в історії боротьби Великобританію за нафту Персії та Месопотамії в цілому та в історії формування «нафтової» політики Уайтхоллу в перше десятиліття після Першої світової війни зокрема, є, в першу чергу, різноманітні документи Англо-перської нафтової компанії, адміралтейства, Форін офісу, Колоніал офісу, Індія офісу, військового міністерства та міністерства з нафтових справ, резиденції британського верховного комісара

Месопотамії та дипломатичної місії Великобританії в Персії [1]. Однак, у відомій історіографії відсутній джерелознавчий огляд цих документів і багатьох інших джерел. Так само немає спеціальної праці з історії боротьби англійців за персько-месопотамську нафту у перше повоєнне десятиліття, підготовленої на основі їх аналізу. Щоправда, це зовсім не означає, що дослідники не намагаються впровадити у свої дослідження англійські архівні джерела.

Так, зокрема, у кандидатській дисертації Г.Н. Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)», що представляє сучасну російську історіографію та яка підготовлена, головним чином, на основі історичної літератури та опублікованих джерел, у переліку джерел є три архівні документи з Державного архіву Великобританії [2, 201]. Однак ці документи, судячи з їхніх вихідних даних, відносяться до 1933–1935 років, тобто часу більш пізньому, ніж досліджуваний, і яким чином вони, загальним об'ємом у 15 листів, можуть, за словами самої Г. Валіахметової, містити «докладну інформацію про створення та діяльність Турецької нафтової компанії, Англо-перської нафтової компанії, тресту «Роял датч-Шелл», Британської нафтової розвиваючої компанії, «Стандард ойл» та інших компаній, що прийняли участь у боротьбі за контроль над нафтовими ресурсами Іраку, про умови і масштаби видобутку нафти, будівництво нафтопроводів і нафтопереробних заводів у близькосхідному регіоні у 1920-х – 1930-х роках; масу статистичних і довідкових даних», тобто, про все й одразу, можна тільки здогадуватися [2, 8]. До того ж, цікаво, що означені документи лягли в основу іншої кандидатської дисертації («Англо-американське суперництво за нафту в арабських еміратах Перської затоки: 1923–1938 рр.») підготовленої, як і попередня, також у Єкатеринбурзі, але на 8 років пізніше [3].

Отже, мета даної статті полягає в тому, щоб зробити огляд британських джерел з історії боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках.

Безумовно, найбільш важливими є документи з фондів Державного архіву Великобританії. Фонд «War Cabinet memoranda: CAB 24» містить меморандуми, доповідні та службові записки, дипломатичні ноти, звіти, телеграми, директиви, накази прем'єр-міністрів (Девіда Ллойд Джорджа, Ендрю Бонар Лоу, Стенлі Болдуїна, Рамсей Макдональда), голів Форін офісу, Колоніал офісу, Індія офісу, адміралтейства, воєнного міністерства, міністерства у нафтових справах (крісла яких у різні роки досліджуваного періоду обіймали такі видатні особистості, як: Артур Бальфур, Джон Керзон, Уїнстон Черчилль, Альфред Мілнер, Леопольд Емері, Уолтер Лонг, Едвін Монтегю, Едмонд Слейд та інші), незмінного упродовж майже чверті століття секретаря англійського кабінету міністрів Моріса Хенкі та так званих «людей на місцях» (Артура Вільсона, Персі Кокса, Генрі Доббса), президента Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії Джона Кедмена та багатьох інших відомих і невідомих представників британських правлячих кіл, які тим чи іншим чином приймали участь у боротьбі Великобританії за персько-месопотамську нафту [1]. Щоправда, відсутність звичних для

російських архівів добірок матеріалів для справ за певною тематикою (що дуже зручно) створює величезні труднощі у пошуку необхідної інформації.

Проте, це, авжеж, жодним чином не знижує величезної значущості вказаних матеріалів. Адже всі без виключення документи у свій час були призначені лише для «внутрішнього використання», про що красномовно говорять позначення «таємно», «цілком таємно», «особисто», «не підлягає розголошенню», і тому вони відверто розповідають про речі, обговорювати які на публіці, у тому числі навіть в парламенті, було не можна. Також у справах фонду містяться ноти, офіційні листи та звернення, депеші президента США Вудро Вільсона та президента Франції Раймона Пуанкаре, прем'єр-міністра Персії Восуг од-Доуле та прем'єр-міністра Іраку Джафар аль-Аскарі, дипломатів цих країн. Ці документи не тільки висвітлюють офіційну позицію тієї чи іншої країни з якогось питання міжнародної боротьби за нафту, а й, супроводжувані коментарями англійських посадовців, найкращим чином демонструють справжнє відношення Уайтхоллу до обговорюваних проблем, яке доволі часто відрізнялося від позиції офіційного Лондону.

Зрозуміло, що серед цього розмаїття цінних і не дуже цінних документів далеко не всі такі, що вводяться до наукового обігу вперше. Проте навіть серед введених, як з'ясувалося, багато таких, що залишились по-справжньому не оціненими. Мабуть, найбільш показовим прикладом є меморандум адмірала у відставці, віце-президента Англо-перської нафтової компанії Едмонда Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» від 29 липня 1918 року [1, 24/60, 202–210]. У відомій англійській історіографії є лише декілька робіт, у яких згадується чи є посилання на цей меморандум. В. Ротвелл у своїй статті «Месопотамія у британських воєнних цілях, 1914–1918» наводить лист секретаря Імперського кабінету міністрів воєнного часу М. Хенкі до голови Форін офісу А. Бальфура, у якому той просить свого колегу звернути увагу на меморандум Слейда як на «найбільш життєво важливий документ» [4, 289].

Інша згадка меморандуму, більш конкретна і детальна, у порівнянні з попередньою, міститься у статті Дж. Гарет Джонса «Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук «нафтової» політики», який, характеризуючи буквально двома реченнями меморандум Слейда, зазначив, що адмірал закликав уряд розвивати Англо-перську нафтову компанію і «Бірма ойл», встановити повний контроль над перськими і месопотамськими нафтовими родовищами й усунути від їх розробки ненависну йому «Роял датч-Шелл» [5, 667].

Однак, визнаючи важливість меморандуму, обидва дослідники разом з тим не бачать у його авторів людини, яка визначила головний напрям зовнішньої політики Великобританії на Середньому Сході. За словами Гарет Джонса, «цей лист, у якому наголошувалося про необхідність встановити британський контроль за нафтовими районами Середнього Сходу, здається, справив глибоке враження на тодішнього секретаря воєнного кабінету М. Хенкі і через нього в цілому на всю «нафтову» політику на Середньому Сході» [5, 667].

Такої самої думки дотримується і В. Ротвелл, який пише: «Хоча адміралтейство і штаб військово-повітряних сил представили листи на

підтримку встановлення контролю над Месопотамією, є дуже мало сумнівів, що така помітна зміна у відношенні Ллойд Джорджа й Бальфура до Месопотамії як до найбільш важливої для Великобританії території була перемогою Хенкі» [4, 290]. Ще один англійський дослідник, М. Кент, у своїй книзі «Нафта і імперія» також звернула увагу на меморандум адмірала, але зазначила, що у погляді Слейда на майбутнє британської нафтової політики не було чогось дивного [6, 125–126]. Р. Фер'є, датуючи підготовку меморандуму не 29 липня, а 25-тим, і не вдаючись у подробиці його змісту, назвав витвір Слейда «грубими, образливими нападками на «іноземців», які використовували кожен можливість, чесно й безчесно, відкрито й таємно, щоб гальмувати розвиток британських нафтових підприємств» [7, 256].

Така, з одного боку, однастайність, а з іншого, суперечливість і неоднозначність в оцінках найкраще свідчить про неординарність самого документу, аналіз якого, разом і в порівнянні з іншими матеріалами, доводить, треба сказати, забігаючи наперед, що меморандум адмірала Слейда, будучи першим у своєму роді, став відправною точкою для формування повоєнної «нафтової» політики Уайтхоллу.

Однак не лише окремі архівні документи та цілі справи з матеріалами по історії боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту залишаються недостатньо вивченими чи взагалі поза увагою дослідників, а й документи, опубліковані багато років потому. Так, зокрема, багатотомне офіційне видання документів з архівів З'єданого Королівства «Документи про британську зовнішню політику, 1919–1939», створене на початку 1950-х років під керівництвом професора нової історії Університету Оксфорда Е. Вудварда, містить чимало цікавих, відомих і водночас невідомих документів. Так, зокрема, в одинадцятому томі першої серії у четвертому розділі представлений не тільки повний текст угоди Грінвуда – Беранже 1919 року, а й англо-французьке дипломатичне листування, що їй передувало [8, 1089–1113]. Проте, чомусь ці дуже інформативні документи залишилися поза увагою дослідників, хоча вивчення їх змісту дозволяє подивитися очима британських дипломатів на зародження французької «нафтової» політики, краще зрозуміти офіційну та неофіційну позиції Уайтхоллу щодо формування англо-французького «нафтового» альянсу.

Окрім цього, в тому ж самому томі опублікований меморандум лорда Керзона щодо підписання в серпні 1919 року англо-перської угоди «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» [8, 1119–1122]. Л.Г. Бондаревська у своїй ґрунтовній статті «Англо-іранська угода 1919 року», надрукованій в авторитетному науковому збірнику-щорічнику «Проблеми британської історії», дала критичну оцінку не тільки названій угоді, а й меморандуму Керзона на її підтримку [9, 86–87]. Так, зокрема, вона зазначила, що цей документ «представляє великий інтерес з політичної та психологічної точок зору і може бути прекрасною ілюстрацією до роману Дж. Голсуорсі «Острів фарисеїв» [9, 86]. На її думку, «меморандум дозволяє глибше зрозуміти внутрішній механізм британського воєнного кабінету й уряду в цілому, простежити, як Керзон монополізував усе керівництво

середньосхідною політикою Великобританії і як наполегливо прагнув здійснення заповітної мети «середньосхідного угруповання» – перетворення Ірану в британський протекторат» і захисту інтересів Англо-перської нафтової компанії [9, 86]. Однак, оскільки стаття Л. Бондаревської присвячена, головним чином, вивченню англо-перської угоди та наслідків її підписання, то цілком природно, що дослідженню самого меморандуму Керзона вона приділила лише півтори сторінки, тоді як іншим документам і подіям більше десяти.

Навіть в порівняно недавно опублікованій монографії Х. Сабахі «Британська політика у Персії, 1918–1925» ні названа угода, ні, тим більше, меморандум щодо неї так і не були всебічно проаналізовані. Жодним чином не заперечуючи важливість і ґрунтовність проведеного Х. Сабахі дослідження, тим не менш, треба зазначити, що, в основному, ним досліджена фінансова сторона англо-перської угоди, а політична якимось залишалася осторонь [10, 18–20]. І, мабуть, у зв'язку з цим автор у своїх судженнях посилається на меморандум Керзона щодо цієї угоди лише один раз, та й то у вступі, зазначаючи, що сам Керзон бачив у своїй політиці спасіння для Персії від «живописного занепаду» [10, 6]. Отже, з одного боку, не можна сказати, що цей документ не введений до наукового обігу, а з іншого боку, стверджувати протилежне також не можна.

Що стосується інших категорій або груп джерел, як-то газети, журнали та мемуари, то, жодним чином не ставлячи під сумнів їх важливості в цілому та, зокрема, неоціненності для розуміння поглядів самого учасника або очевидця чи просто сучасника досліджуваних подій боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту, слід наголосити, що почерпнута з них інформація доволі часто не тільки не відповідає дійсності, а й навіть суперечить справжньому стану речей, якщо взагалі не приховує істину [11–22]. Якщо ознайомитись зі спогадами, щоденниками, листами та творами Д. Ллойд Джорджа, цивільного комісару Месопотамії та політичного резидента в Перській затоці Арнольда Вільсона, який після відставки посів у 1926 році крісло керуючого директора «Дарсі Експлорейшн Компані», міністрів у справах колоній У. Черчилля та Л. Емері, легендарних британських розвідників з Арабського бюро – «некоронованої королеви Іраку» Гертруди Белл (ще відомої як «королева пустелі») і «лиса пустелі» Томаса Лоуренса та інших, то мимоволі може скластися враження, що вони якимось неохоче діляться секретами успіху британської політики, не розповідають про засоби досягнення цілей та всіляко уникають слова «нафта», ніби чогось соромлячись чи, точніше, побоюючись про щось проговоритися [11-17].

Отже, виходячи з проведеного огляду різних за характером і походженням британських джерел, можна з упевненістю наголосити: фонди Державного архіву Великобританії та навіть опубліковані півстоліття тому офіційні збірки документів містять чимало належним чином неоцінених джерел важливої інформації, які дозволяють, спираючись на здобутки відомої історіографії, не тільки під іншим кутом зору подивитися на історію боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, а й відкрити у цій по-справжньому захоплюючій історії нові, невідомі сторінки, але це вже тема для окремого дослідження.

Література

1. The National Archives of United Kingdom (also, it is known as the Public Record Office). Imperial War Cabinet memoranda: CAB 24/60–202. 1918–1928.
2. Валиахметова Г.Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
3. Соболев Е.В. Англо-американское соперничество за нефть в арабских эмиратах Персидского залива: 1923–1938 гг.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.03 / Соболев Евгений Валерьевич. – Екатеринбург, 2007. – 186 с.
4. Rothwell V. Mesopotamia in British war aims, 1914–1918 / V. Rothwell // The Historical Journal. – 1970. – Vol. XIII, № 2. – P. 273–294.
5. Gareth Jones G. The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // The Historical Journal. – 1977. – Vol. 20, № 3. – P. 647–672.
6. Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L.: Macmillan Press Ltd, 1976. – 273 p.
7. Ferrier R. The History of British Petroleum Company / Ferrier R. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – Vol. 1. – 801 p.
8. Documents on British Foreign Policy / [Edited by E. Woodward]. – Oxford: Oxford University Press, 1952. – (I series). Vol. IV. – 1294 p.
9. Бондаревская Л.Г. Англо-иранское соглашение 1919 года / Л.Г. Бондаревская // Проблемы британской истории. – М.: Наука, 1982. – С. 81–94.
10. Sabahi H. British policy in Persia, 1918–1925 / Sabahi H. – L.: Frank Cass, 1990. – 296 p.
11. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. / Ллойд Джордж Д. – М.: Иностранная литература, 1957.
12. Черчилль У. Мировой кризис: автобиография, речи / Черчилль У. – М.: Эксмо, 2003. – 768 с.
13. Lawrence T. Seven Pillars of Wisdom / Lawrence T. – [Private edition]. – 1926. – 257 p.
14. The Letters of Gertrude Bell: in 2 vols / [Selected and edited D.B.E. Laby Bell]. – L.: Ernest Benn Ltd, 1927.
15. Wilson A. Mesopotamia 1917–1920: a Clash of Loyalties / Wilson A. – L.: Humphrey Milford, 1930. – 376 p.
16. Wilson A. Persia / Wilson A. – L.: Ernest Benn, 1932. – 416 p.
17. Wilson A. The Persian Gulf. An historical sketch from earliest times to the beginning of the twentieth century / Wilson A. – Oxford: Clarendon Press, 1928. – 166 p.
18. The Morning Post. – L., 1922–1925.
19. The Manchester Guardian. – 1922–1926.
20. The Petroleum Review. – L., 1914–1921.
21. The Petroleum Times. – 1922–1924.
22. The Times weekly edition of the year. – 1914–1928.

Ласкавий Д.В. Британские источники по истории борьбы Великобритании за персидско-месопотамскую нефть в 1918–1928 гг.

Сделан обзор британских источников по истории борьбы Великобритании за персидско-месопотамскую нефть в 1918–1928 гг.

Ключевые слова: Великобритания, британские источники, борьба, персидско-месопотамская нефть.

Laskavy D. The British sources about the struggle of Britain for Persian-Mesopotamian oil in 1918–1928.

It is given a survey of the British sources about the struggle of Britain for Persian-Mesopotamian oil in 1918–1928.

Key words: Britain, British sources, struggle, Persian-Mesopotamian oil.

УДК: 930.1 (420:564.3) «1878»

Мігаль С.В.

ОКУПАЦІЯ КІПРУ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ У 1878 РОЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглядається історіографія проблеми окупації у 1878 році Кіпру Великобританією. Охарактеризовані найбільш значущі роботи вітчизняних і зарубіжних авторів, у яких були розглянуті різні аспекти переходу острова під британське управління.

Ключові слова: *Великобританія, Східне питання, історіографія, Кіпр, окупація.*

Східне питання, проблеми пов'язані з територіями Османської імперії, довгі роки привертала увагу європейських держав. Великобританія, розуміючи, що землі, які звільняються від султанської влади, можуть потрапити під російський вплив, довгий час виступала за збереження територіальної цілісності Османської імперії. Та згодом британські політики самі були готові на окупацію окремих територій султанських володінь.

У 1878 р. Великобританія, переслідуючи плани посилення свого впливу в Східному Середземномор'ї, уклала з Туреччиною «Конвенцію про оборонний союз» (скорочено «Кіпрську конвенцію»), на підставі якої Кіпр перейшов під британське управління.

Після вісімдесятирічного британського управління Кіпр став незалежною державою, але існуючі старі міжнаціональні проблеми не зникли, а тільки загострилися. Незабаром вони привели до фактичного розділу острова на дві частини: грецьку і турецьку.

Суперечки між грецькою і турецькою частиною населення острова почали формуватися досить давно, але остаточно склалися в роки британської окупації острова. Тому для вирішення даного питання необхідно дослідити процес окупації Кіпру Великобританією і політику британської військової адміністрації, яка здійснювала управління островом.

Історіографію проблеми складають роботи, авторами яких були дослідники різноманітного профілю: професійні історики, політологи, журналісти, економісти, дипломати та військові різних країн.

Питання, пов'язані з дослідженням зовнішньої політики Великобританії в період Східної кризи 1875-1878 р., протягом багатьох років привертала увагу істориків різних країн. Однак питання про те, яке місце займав острів Кіпр у цій політиці, залишається маловивченим.

За предметом дослідження роботи, які висвітлюють процес переходу Кіпру під управління Великої Британії, складають шість груп. До першої групи належать узагальнюючі та спеціальні праці з історії зовнішньої політики Великої Британії, до другої – з історії зовнішньої політики Російської імперії, до третьої – з історії міжнародних відносин, до четвертої – з історії Туреччини, до п'ятої – з історії Кіпру. До шостої групи робіт належать дослідження біографічного характеру, які присвячені окремим політичним та державним діячам Великої Британії і Росії XIX ст.

В українській історіографії проблема окупації Кіпру Великобританією не досліджувалась. У той же час зовнішня й колоніальна політика Уайтхоллу все частіше опиняється в центрі уваги вітчизняних вчених.

У першу чергу треба відзначити роботи М. С. Бур'яна, О. Б. Дьоміна, Б. Г. Зінгера, які мали велике значення для вивчення проблеми дослідження. М.С. Бур'ян у своїй монографії «Єгипет у зовнішній та колоніальній політиці Великобританії в 20-х рр. ХХ ст.» на основі вперше впроваджених до наукового обігу матеріалів Форін оффіс розглядає процес формування «єгипетської» політики Великобританії [2]. У роботах О. Б. Дьоміна характеризується процес формування основ зовнішньої політики Великобританії відносно Османської імперії [3;5]. Б. Г. Зінгер розглянув британо-російські переговори про перегляд умов Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. [6;7].

Особливої уваги заслуговує робота С. В. Ковальського «Політика Великобританії і позиція ООН у кіпрському питанні (1954- 1974 рр.), яка у 2008 році була захищена у якості кандидатської дисертації [8]. Автор розглянув взаємовідносини британської політики і діяльності ООН на Кіпрі з 1954 р. до 1974 р., схарактеризував політичну еволюцію Кіпру від початку національно-визвольного періоду до територіального розділу незалежної держави у 1974 р. на дві частини.

Існує досить велика кількість робіт українських істориків присвячених різним аспектам британської політики. Але серед них відсутні праці, у яких би безпосередньо досліджувалися процеси формування та реалізації політики Великобританії відносно Кіпру наприкінці ХІХ - початку ХХ століть. Історіографія проблеми головним чином представлена працями зарубіжних дослідників.

Кіпрська проблема почала досліджуватися незабаром після окупації Кіпру Великобританією. У цей час переважно розглядалося питання у який спосіб був здійснений перехід острова під владу Великої Британії, а також правові аспекти його перебування під британським управлінням.

У 1888 р. колектив «Російської старини» в редакційному матеріалі зробивши огляд політики Англії під час східної кризи 1875-1878 рр., обмежився розглядом питання про умови переходу Кіпру під британське правління, назвавши це «захопленням» острова [4]. Надалі цей термін використовуватиметься і іншими фахівцями, які вивчали питання переходу Кіпру під британське управління.

У радянській історичній літературі політиці Великобританії в означений період приділялося досить багато уваги. Однак довгий час не було спеціальних досліджень по кіпрській проблемі. Політика Великобританії в розглянутий період висвітлювалася лише в загальних працях по історії міжнародних відносин серед яких особливо варто відзначити роботи Є. В. Тарле [11]. У своїх працях автор провів детальний аналіз політики Великобританії і Росії на Сході, вказав на причини, що привели до військового зіткнення двох великих держав. Проте кіпрська проблема не була їм досліджена.

Після Другої світової війни радянські історики зробили значний крок у вивченні політики Великобританії на Балканах і на Сході в різні періоди, також

і в 70-ті рр. ХІХ ст. Пожвавленню розгляду цього круга проблем сприяло інтенсивне введення в науковий обіг багатьох нових документальних матеріалів з колишніх російських архівів.

В цей час вийшли дослідження, у яких розглядалися різні аспекти британо-російських стосунків: політика двох держав відносно національно-визвольної боротьби балканських народів проти Османської імперії, суперництво за вплив на Стамбул, встановлення вигідного для себе режиму проходження проток Босфору і Дарданелл. Були вивчені також обставини, при яких відбулося укладення Кіпрської конвенції.

Перші кроки в цьому напрямі були зроблені Г. Н. Реутовим у кінці 50-х років. Свою роботу «Близькосхідна політика Великобританії в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. і підготовка захоплення Кіпру» автор написав на підставі вивчення історичних документів з офіційних британських публікацій і монографій британських істориків, а також матеріалів преси [10].

У середині 70-х років була опублікована монографія „Захоплення Кіпру Англією”, автором якої стала О. Б. Шпаро [14]. Монографія присвячена історії захоплення Кіпру Великобританією в ході Східної кризи 70-х років ХІХ ст., встановленню на острові британського панування й перетворенню його в плацдарм для нових захоплень на Близькому Сході. Цінність даної роботи полягає в тім, що була зроблена спроба узагальнити всі доступні джерела, російську, британську, французьку й частково новогрецьку й турецьку історичну літературу й пресу.

Проте О. Б. Шпаро в своїй праці не врахувала значення правових інструментів, створених Паризьким конгресом 1856 р. і Лондонською конференцією 1871 р., які вплинули на дії Росії після підписання Сан-Стефанського договору. Також при оцінці переходу Кіпру під британське управління автор не приділила належної уваги ані правовим механізмам укладення Кіпрської конвенції, ані закладеним в цей документ положенням, ані нормам міжнародного права, які вже тоді регулювали міждержавні відносини.

У 80-х - початку 90-х рр. ХХ ст. радянськими істориками був опубліковано велику кількість робіт, присвячених дослідженню різних аспектів зовнішньої політики Великобританії в другій половині ХІХ століття. Серед них слід зазначити роботи І. Д. Парфенова, С.Л. Чернова.

І.Д. Парфенов розглянув колоніальну політику Великобританії останньої третини ХІХ століття, вказав на її рушійні сили. Кіпрська проблема була розглянута автором поверхнево. Він кваліфікував перехід острова під британське управління як «захоплення» [9].

Детально досліджував проблематику російсько-турецьких стосунків С. Л. Чернов. Особливо слід виділити його роботу «Росія на завершальному етапі східної кризи 1875-1878 рр.». Вивчивши велику кількість джерел і літератури, автор названої праці зробив глибокий аналіз подій, що відбулися в ті роки. Він приділив велику увагу переговорам між Шуваловим і Солсбері, і підписаному ними 30 травня 1878 р. угоді, що виявилася свого роду сценарієм для Берлінського конгресу в справі перегляду Сан-Стефанського договору [13].

Потрібно відзначити, що при аналізі британо-російських стосунків і оцінці переходу Кіпру під британське управління на думки вітчизняних істориків великий вплив робило ідеологічне протистояння двох політичних систем. Суворий контроль з боку КПРС не дозволяв радянській історичній науці об'єктивно оцінити вплив британо-російських стосунків на перехід Кіпру під британський контроль.

Розглядаючи сучасну російську історіографію проблеми, необхідно зазначити, що розпад СРСР в 1991 р. привів до деідеологізації історичної науки, сприяв активізації досліджень в цьому напрямі і поклав початок існуванню різних точок зору при дослідженні зовнішньої політики Великобританії на Балканах і на Сході в 70-х рр. XIX ст.

Серед сучасних досліджень особливо варто відзначити роботу Б. Т. Біктімірова «Кіпрська проблема в політиці Великобританії в 1945-1965 роки. Історико-політичний аналіз». В рамках цієї великої і багатогранної проблеми автор виділив «казус» Кіпру, який наочно демонструє всі суперечності і напругу процесів отримання незалежності колишніми колоніями [1].

Британська історіографія політики Великобританії щодо Кіпру достатньо різноманітна. Насамперед це дослідження британських учених, журналістів і політичних діячів, які намагалися виправдати окупацію Кіпру Великобританією. Деякі праці заслуговують особливої уваги.

Г. Люк і Ч. Опп, британські чиновники, які служили в різний час на Кіпрі, опублікували праці по історії цього острова. Обидва автори розглянули кіпрську проблематику з погляду інтересів Великобританії, не торкаючись обставин, які зумовили перехід Кіпру під контроль Великобританії [19].

Робота Г. Сесіл, присвячена життю і діяльності її отця маркіза Роберта Солсбері. Автор детально розглянула політику Англії під час східної кризи 1875-1878 рр., її складні стосунки з Росією аж до закінчення Берлінського конгресу. У роботі наведена велика кількість листів, написаних Р. Солсбері на адресу Г. Лейрда і інших політичних діячів. Відносно факту підписання Кіпрської конвенції, автор головною дійовою особою представила саме Солсбері [16].

Цінною роботою є монографія Б. Самнера, який обробив велику кількість документів і архівних матеріалів, зокрема тих, які стосуються переговорів щодо укладення англо-російського договору від 30 травня 1878 р. Автор розглянув східну політику Росії в 70-і рр. XIX ст., її відношення до визвольної боротьби балканських народів і позицію Великобританії в даному питанні [22].

Різні підходи лідерів двох політичних таборів Великої Британії до вирішення проблем Османської імперії розкриває у своїй роботі Р. Сетон-Уотсон. Автор проаналізував політику Великобританії і Росії в східному, яка принципово розходила у поглядах на визвольну боротьбу балканських народів. У роботі дана критична оцінка східної політики як Б. Дізраелі, так і В. Гладстона, яка знайшла своє відображення у британській експансії у східному Середземномор'ї та Близькому Сході. [20;21].

Значною подією у вивченні кіпрського питання є робота американського історика Д. Лі. Він проаналізував багатий матеріал, на підставі якого представив картину подій, у тому числі і британо-російських стосунків у період східної кризи 1875-1878 рр., коли Великобританія і Туреччина підписали Кіпрську конвенцію. Проте, такі чинники як створені Паризьким конгресом 1856 р. і Лондонською конференцією 1871 р. правові інструменти, становлення Генрі Лейрда як політика, його роль в підписанні названої конвенції залишилися поза увагою Д. Лі [18].

Після Другої світової війни почався розпад британської колоніальної імперії. Цей процес поклав початок вивченню історії колоніальних володінь Британії. Кіпр не став виключенням. Було опубліковане фундаментальне дослідження з історії Кіпру Г. Хілла. Автор на підставі численних джерел детально розглянув проблему британо-російських стосунків на Сході, а також історію переходу Кіпру під владу Великобританії. Проте Г. Хілл не врахував значення угоди Шувалова-Солсбери, так само як і важливість російсько-австрійських конвенцій 1876 і 1877 рр., хоча ці події справили значний вплив на підписання Кіпрської конвенції [17].

Вагомим внеском у вивчення східної політики великих держав в другій половині XIX століття є робота англійського ученого А. Дж. Тейлора. Автор не тільки досліджував питання про роль міжнародного права в міждержавних відносинах європейських країн, але і привів конкретні приклади, коли положення підписаних ними договорів виявлялися порушеними. [12].

В останні роки спостерігається відродження інтересу вчених до історії колоніальної політики Великобританії в цілому й деяких колоній зокрема. Серед досить великої кількості робіт необхідно відзначити дослідження "Кіпрське питання, 1878-1960: конституційний аспект", автором якого є Евантис Хацивассалоу [15].

Аналіз існуючої літератури дозволяє зробити висновок, що питання про британо-російські стосунки в контексті східного питання і про їх взаємозв'язок з укладенням Кіпрської конвенції не досліджені достатньою мірою. Таким чином, є питання, які залишаються спірними або невирішеними. Наявність документальних матеріалів, у тому числі неопублікованих, створює реальну можливість подальшої розробки цієї проблеми.

Література

1. Биктимиров Б. Т. Кипрская проблема в политике Великобритании в 1945-1965 годы. Историко-политический анализ : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 23.00.01 / Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2009 – 26 с.
2. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века. – Луганск: БОЯН Ри МП, 1994, – 168 с.
3. Демин О.Б. К истории первых торговых войн нового времени // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. – Чернівці: Рута, 1993. – Вип. 2. – Ч. I – С. 5-15.
4. Десятая годовщина Сан-Стефанского договора 19 февраля 1878 г. // Русская старина. 1888. Февраль. С. 535-554.
5. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80 рр. XVI ст.– Одеса: Астропринт, 2001.– 360 с.

6. Зингер Б.Г. Англо-русские противоречия в вопросе о Сан-Стефанском мире. – Львов: Издательство Львовского государственного университета, 1988. – 29 с.
7. Зингер Б.Г. Секретное соглашение между Россией и Великобританией об изменении условий Сан-Стефанского договора от 30 мая 1878 г. // Вопросы новой и новейшей истории. – 1990. – Вып. 36. – С. 100-107.
8. Ковальський С. В. Політика Великої Британії та позиція ООН у кіпрському питанні (1954-1974 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дипломатична академія України при МЗС України. — К., 2008. — 16 с.
9. Парфёнов И. Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. – М. 1991. – 190 с.
10. Реутов Г.Н. Ближневосточная политика Великобритании в период русско-турецкой войны 1877–1878 годов и подготовка захвата Кипра: Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.03 / Ленинградский государственный педагогический институт им. А.И. Герцена. – Л., 1957. – 13 с.
11. Тарле Е.В. Европа от Венского конгресса до Версальского мира. 1814-1919. Л., 1927. – 702 с.
12. Тэйлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе, 1848–1918. / Пер. с англ. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 644 с.
13. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе Восточного кризиса 1875–1878 гг. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 144 с.
14. Шпаро О. Б. Захват Кипра Англией.— М.: «Наука», 1974. – 282 с.
15. Evanthis Hatzivassiliou The Cyprus Question, 1878-1960: the Constitutional Aspect (Minnesota Mediterranean and East European monographs), 2002. – 146 p.
16. Cecil G. The Life of Robert Marquis of Salisbury. – L.: Hodder and Stoughton, 1921. – Vol. 2. – 562 p.
17. Hill H., History of Cyprus, – Cambridge, – vol. IV. – 742 p.
18. Lee D. E. The Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878. Cambridge, 1934. – 354 p.
19. Luke H. Cyprus under the Turks. 1751-1878. L., 1969; Orr Ch. Cyprus under the Turks. L., 1972.
20. Seton-Watson R.W. Britain in Europe. 1789–1919. – Cambridge: University press, 1938. – 716 p.
21. Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics. – L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. – 590 p.
22. Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870–1880. – Oxford: Clarendon press, 1937. – 724 p.

Мигаль С.В. Оккупация Кипра Великобританией в 1878 году: историография проблемы.

В статье рассматривается степень изученности вопроса оккупации в 1878 году Кипра Великобританией. Охарактеризованы наиболее значимые работы отечественных и зарубежных авторов, в которых были рассмотрены различные аспекты перехода острова под британское управление.

Ключевые слова: *Великобритания, Восточный вопрос, историография, Кипр, оккупация.*

Migal S.V. Occupation of Cyprus by Great Britain in 1878 year: historiography of problem.

In the article, historiography of problem of occupation in 1878 year of Cyprus is examined by Great Britain. The most meaningful works of domestic and foreign authors in which the different aspects of transition of island were considered under the Britannic management are described.

Key words: *Great Britain, East question, historiography, Cyprus, occupation.*

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗЕМСТВ ТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО
УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Розглядаються питання поширення й використання в Україні досвіду, напрацьованого земськими установами та органами міського громадського управління по управлінню різними сферами матеріального і духовного життя, досліджуються взаємовідносини між ними.

***Ключові слова:** земство, органи міського управління, взаємовідносини, реформа, Україна.*

В умовах становлення незалежної, економічно й політично самостійної України на конституційному рівні визнане місцеве самоврядування, яке сьогодні розглядається як невід'ємна ознака демократичного устрою влади у державі. Пошук на сучасному етапі оптимальної моделі місцевого самоврядування, яка повинна передбачати ефективну взаємодію різних його видів, актуалізує вивчення історичного досвіду взаємовідносин земських установ та органів міського громадського управління наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Як зазначають сучасні історіографи земств, попри безперечно значний науковий доробок більш ніж за 140-літній період, недостатньо вивченим є аспект відносин земств та міст [1]. У різний час це питання лише частково зачіпалося Б. Веселовським [2], Н. Страдомським [3], Г. Герасименко [4], М. Білоконем [5], тому потребує докладнішого розгляду. Відповідно, автор на основі вивчення архівних джерел та документальних матеріалів, робить спробу комплексно дослідити законодавчі та практичні аспекти взаємовідносин земських установ та органів міського самоврядування в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

За Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 р. в Україні створювалися органи земського самоврядування [6]. Царизм здійснив спробу організації місцевого самоврядування в умовах адміністративної сваволі і бюрократичної регламентації діяльності місцевих структур. Земства організовувалися за територіальною ознакою. Земська реформа торкалася широких питань і економічного життя, суспільних і політичних відносин, культури, і побуту. Намагаючись організувати місцеве самоврядування у вигляді земств, самодержавство водночас прагнуло нічим не послабити свою адміністративну владу на рівні губернії і повіту.

Земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській). У Правобережній Україні земства були введені тільки в 1912 році.

Органами земського самоврядування згідно з Положенням були губернські та повітові земські збори та їх виконавчі структури - губернські та повітові земські управи. Обрані різними станами суспільства, земські установи принципово відрізнялися від дореформених корпоративно-станових

організацій. Поміщики обурювалися тим, що на лавці у земських зборах «сидить колишній раб поряд зі своїм недавнім господарем». Станова за своїм соціальним устроєм імперія обрала куріальний спосіб формування розпорядчих органів земського самоврядування.

Функції земських установ обмежувалися місцевими господарськими та деякими культурними питаннями: вони доглядали за станом шляхів сполучення (ремонт доріг і мостів місцевого значення), займалися організацією медичного обслуговування населення, будівництвом і матеріальним забезпеченням шкіл, налагодженням поштового зв'язку тощо. Земські установи були корисними для суспільства. Але повному розгортанню їхньої діяльності заважало те, що земства перебували під жорстким контролем урядових органів в особі губернаторів і місцевої поліції. Губернатор міг припинити будь-яку постанову земства з мотивів порушення законів або невідповідності її державним інтересам (ці підстави тлумачилися по-різному). Не маючи адміністративних прав і відповідного апарату, земські установи реалізовували свої рішення через державні органи, здебільшого через поліцію.

Водночас навіть за такої обмеженої компетенції жорсткий контроль з боку губернської адміністрації і поліції не давав використовувати сповна ті можливості, що мали земства.

Багато які питання місцевого життя земські установи не могли вирішувати самостійно і були вимушені виносити їх на розгляд чиновної бюрократії шляхом численних клопотань. Чимало цих питань не вирішувалися або взагалі залишалися без відповіді.

Розв'язання завдань, віднесених Положенням 1864 р. до компетенції земського самоврядування, вимагало формування земствами власного бюджету. Закон надавав їм право оподатковувати земськими зборами майно на підвідомчій території. В умовах відсутності скільки-небудь вірогідних відомостей про дохідність нерухомого майна земські установи взяли за винятково трудомістку роботу з його оцінки. Наслідком цього став потік скарг з боку представників буржуазії. Уряд скористався ними для подальшого урізання й без того недостатніх прав земських установ — вони втратили можливість оподатковувати доходи від торгівлі і промислів. Земські бюджети формувалися переважно з відрахувань від доходів з нерухомості: земель, лісів, дохідних будинків, фабрик, заводів.

Земська реформа здійснювалася в Україні не одночасна. Уряд прагнув вводити нове самоврядування передусім у губерніях, де було найрозвинутіше поміщицьке землеволодіння і, відповідно, особливо міцними виявилися позиції дворянства.

У Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях земські установи розпочали свою діяльність у 1865 р., а в Катеринославській і Таврійській — на рік пізніше.

Відразу ж після виникнення земства приступили до активної діяльності. Закон поділяв функції земського самоврядування на: обов'язкові (утримання арештантських приміщень, квартир для працівників поліції, «етапна повинність»), прокладання і ремонт значних шляхів, забезпечення транспортних

потреб поліції, жандармерії та інших державних структур, а також утримання мирових посередників і суддів) і необов'язкові, тобто факультативні (утримання міських лікарень та богаділень, ремонт мостів і доріг, продовольча допомога населенню, страхування сільськогосподарських будівель від вогню тощо).

Міська реформа розпочалася після затвердження Олександром II 16 червня 1870 р. нового Міського положення. До її проведення в Російській імперії діяла анахронічна у правовому відношенні «Жалувана грамота містам» Катерини II (1785 р.). Станова організація міського самоврядування, заплутане і невизначене законодавство не відповідали рівню соціально-економічного розвитку міст, стали гальмом в організації муніципальної діяльності і міського господарства.

Міське положення 1870 р. було значним кроком у напрямі розширення самостійності органів міського самоврядування, підвищення їх ролі. Виборчі права громадян будувалися на нових, загальностанових підставах [7].

До виборців належали жителі міста чоловічої статі, російські піддані, майновий стан яких відповідав вимогам майнового цензу. Він полягав у володінні на території міста нерухомим майном або торговельними та промисловими підприємствами. Іноземці, злочинці, ув'язнені, особи, виключені зі станових товариств, позбавлені прав за вироком суду, а також керівники органів державної адміністрації, чини прокуратури і поліції виборчих прав не мали. Жінки — власники майнового цензу, а також неповнолітні могли передавати свій голос за дорученням іншій особі, наділеній виборчим правом. Отже, до виборців не належала більшість мешканців міст: наймані робітники, переважна частина інтелігенції, особи, які наймали квартири або кімнати, а також більшість жінок.

У зв'язку з тим, що серед виборців більшість була дрібними власниками майна, «торговельно-промислових закладів», прикажчиків та ін., законодавство піддавало їх дискримінації за майною ознакою. Виборці поділялися на три нерівномірні курії, кожна з яких вносила третину міських зборів з нерухомості, торговельних і промислових підприємств і обирала третину гласних нового розпорядчого органу міського громадського самоврядування — міської думи. Залежно від розмірів і адміністративного значення міст України кількість гласних у них коливалася від 30 до 72 осіб.

Міськими думами формувалися виконавчі органи — міські управи. Ключовою фігурою самоврядування був міський голова, який обирався поміж власників виборчого цензу (причому не обов'язково тих, які входили до складу міської думи). Голова губернського міста затверджувався міністром внутрішніх справ, а повітового — губернатором. Міський голова мав достатньо широкі повноваження, керував роботою як думи, так і управи. Він віддавав розпорядження про скликання думи і визначав порядок денний її засідань, представляв інтереси міста у відносинах з адміністративними органами та іншими установами.

Міська управа мала постійну канцелярію, яка розділялася на ряд відділів, що відповідали функціям міського «самоуправління»; тут же створювалися різні постійні тимчасові виконавчі комісії.

Міське положення 1870 р. оцінювалося сучасниками позитивно, передусім у питаннях муніципальної компетенції. А вона була в умовах самодержавної напівфеодальної Росії незвично широкою. Міські думи й управи здобували досить широку самостійність у вирішенні місцевих, насамперед господарських питань. Досить зазначити, що міські кошториси приймалися без адміністративного затвердження. Губернатори не мали права необмеженого втручання у муніципальні справи, здійснюючи лише нагляд за законністю постанов та рішень міських дум і управ.

Про напрями діяльності міського самоврядування можна судити за визначеним Міським положенням 1870 р. переліком муніципальних витрат. Як і для земств, вони поділялися на обов'язкові і необов'язкові (факультативні). До першої групи належали: витрати на утримання власне місцевого самоврядування, міських громадських «будівель» і пам'ятників; утримання міських вулиць і площ тощо; витрати за зобов'язаннями міста, допомога на утримання навчальних, благодійних та інших «загальнокорисних» закладів, затверджена в законодавчому порядку.

Вводячи нове міське самоврядування, держава, як і у випадку із земствами, поклала на нього вантаж власних витрат, що не мали безпосереднього відношення до «місцевих користі та потреб». Йдеться про асигнування на військові потреби, утримання поліції та пожежних команд, опалення та освітлення в'язниць тощо. Слабка навіть у великих містах фінансова база ледь витримувала такий вантаж, зростала заборгованість міського самоврядування державній скарбниці. Повітові і заштатні міста у багатьох випадках взагалі в економічному відношенні ледве животили. Витрати міського самоврядування в Україні на загальноімперські потреби поглинали в середньому до третини коштів.

Міське положення 1870 р. вводилося в Україні поступово. Негайно воно набуло чинності в Києві, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Херсоні та Чернігові. У 1872 р. — в Одесі. Питання про поширення Міського положення на міста Правобережжя було вирішене тільки законом 29 квітня 1875 р. Упродовж 70-х років нове самоврядування поширювалося на всі міста України.

Особливого значення реформа 16 червня 1870 р. набула у великих містах, де загальностанові органи громадського управління мали широке поле для діяльності. У повітових та заштатних містах, що не мали достатніх коштів, жили «по-стародавньому», переваги нового муніципального устрою були не так помітні.

Органи міського самоврядування зробили вагомий внесок у соціально-економічний і культурний розвиток міст України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., особлива увага приділялася при цьому розвитку охорони здоров'я та народної освіти.

Порівняно із земствами, органи міського самоврядування були менш організованими - навіть міста однієї губернії не об'єднувалися у відстоюванні своїх інтересів, не кажучи вже про регіональні або загальноросійські організації. Втім, з господарських питань думи та управи значних міст налагоджували дедалі тісніші неофіційні контакти між собою.

Як і земські органи, органи міського самоуправління в значній мірі залежали від держаних бюрократичних і поліцейських закладів. Разом з тим, створення нових органів самоуправління сприяло становленню суспільно-політичного і культурного життя, допомагало торгівельно-промислому розвитку міст.

Отже, ліквідація кріпосного права, яка була проведена під значним тиском «низів» і призвела до знищення вотчинної влади дворянства мала наслідок і зміну устрою місцевого управління. Робота над проектом земської реформи, що почалася ще в 1857 р. була закінчена лише в 1864 р. Вона вводила початки всестанового, виборного представництва в масштабах повіту та губернії. Специфікою цієї реформи було те, що селянство вперше отримало місце у всестанових установах. Компетенція земства була обмежена місцевими господарськими турботами (про медицину, статистику, ветеринарію, початкову освіту); не мало воно і реальної виконавчої влади.

Земська реформа викликала до життя аналогічні перетворення в міському самоуправлінні (1870 р.). Згідно з цим законом вводилися нові всестанові органи міського самоврядування – міські думи, які із свого середовища вибирали діючі виконавчі органи – міські управи. Право обирати і бути обраними мали лише власники певного майнового цензу, платники міських податків. Компетенція органів міського самоврядування була обмежена рамками господарських питань, охорони здоров'я, народної освіти.

Незважаючи на певну прогресивність і новизну реформ місцевого самоврядування, все ж таки перемогло намагання зберегти самодержавство. Перемогла “ідея відкупного торгу”, тобто поступок заради самозбереження влади.

Із початком певної реакції за часів царювання Олександра III і проведенням контрреформ 80 – 90 – х рр. почався наступ і на місцеве самоврядування. Царизм не зміг обминути земське і міське управління, яким, на думку правлячої верхівки, надавалося надто широка самостійність.

Специфічними були взаємовідносини між органами міського самоврядування, земством й державною адміністрацією.

Офіційно міські самоврядні установи не включалися у загальну систему державних органів. Хоч органам міського самоврядування й були обіцяні самостійність й незалежність від адміністрації, але на практиці самоврядні органи не мали реальної влади, яка б дозволяла їм суворо слідкувати за виконанням прийнятих постанов. Фактично вони являли собою установи системи міністерства внутрішніх справ. Міністр особисто контролював діяльність органів міського самоврядування у масштабах країни, в губернії реалізація цієї функції покладалася на губернатора. Він затверджував на посаді міського голову, кошторис міста, відсторонював від посад членів міської управи та інше. Вищий нагляд за діями міського самоврядування здійснював Сенат.

Не простими були взаємовідносини між міським самоврядуванням і земством. Спірні питання, які між ними виникали, можна було б вирішити на

спільних з'їздах їхніх представників. Але царський уряд заборонив проводити такі зібрання.

Розглянемо один факт таких суперечностей. У виступах міського голови О. М. Пашутіна, гласних у думі, пресі неодноразово зверталась увага на нерівноправне становище Єлисаветграда по відношенню до повітового земства. Так, у доповіді міської управи за 1897 рік відзначалося, що місто щорічно на потреби повітового земства у середньому витрачало 30 тис. крб. (12% міського бюджету), а на губернське земство – 10 тис. крб. (5%), разом 40 тис. крб. (17%), що було досить обтяжливо для бюджету міста. Крім того, вказувалось, що органи міського самоврядування за свій рахунок виконували більшість функцій у місті, які покладалися на повітове земство: організація народної освіти, медичної допомоги городянам, прокладання шляхів сполучення тощо [8].

Разом з тим, міське самоврядування несло такі витрати, які на повітове земство не покладалися: утримання поліції, пожежної команди, приплата за утримання військ тощо. У цих випадках земство не надавало місту ніякої фінансової підтримки. Вихід з цього становища міські діячі вбачали у відокремленні Єлисаветграда у самостійну повітову одиницю та у встановленні фіксованого розміру податку, який виплачувався б лише один раз – губернському земству, а вже звідти кошти б надходили до повітів.

Таким чином, предмети відання управління земським господарством та виборних земських установ України протягом усього аналізованого періоду значною мірою співпадали з напрямками діяльності органів міського самоврядування. Так, питання народної освіти, охорони здоров'я, санітарії, суспільної опіки, утримання доріг та мостів відносилось як до компетенції міських управ, так і земств [9].

З одного боку, це відкривало певні можливості для взаємодії. При цьому законодавча підтримка співпраці органів земського та міського громадських управлінь була жорстко дозованою. Так Міністр внутрішніх справ неодноразово наказував губернатору не допускати попереднього узгодження між земствами та містами спільних дій для подання клопотань, що виходять за межі місцевих потреб та мають загальнодержавне значення [10]. З іншого боку, через відсутність чіткого законодавчого розмежування предметів відання, створювалося підґрунтя для можливих суперечок. Часто це виражалося в перекладанні один на одного тих чи інших обов'язків і призводило до необхідності роз'яснень від вищих державних органів. Згідно із законоположеннями органи міського та земського самоврядування були зобов'язані сприяти виконанню законних вимог один одного. Для вирішення конфліктів потрібно було звернутися до губернатора або градоначальника, які, своєю чергою, передавали справу на розгляд Присутствія у земських та міських справах.

Питання нормалізації взаємовідносин між земствами та органами міського самоврядування неодноразово підіймалося міськими думами у вигляді клопотань перед царським урядом, включалося у резолюції з'їздів всеросійського союзу міст, у програмні документи політичних партій, але воно так і не було вирішено.

Отже, земські установи та органи міського самоврядування України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. нерозривно пов'язані в багатьох аспектах: спільність території та кола питань, нерідко одні й ті самі люди у лавах гласних. Однак законодавчими передбачалися не лише можливості співпраці, а й закладалися підґрунтя для виникнення конфліктів. Основними проблемними ділянками законодавчої бази та практичних взаємовідносин земств і міст стали відсутність чіткого розмежування повноважень, система оподаткування, співвідношення представництва та витрачених коштів.

Немає потреби, та й нереально намагатися відтворити один до одного ту систему самоврядування, яка функціонувала майже сто років тому. Однак, сьогодні важливо використати все те цінне, що було напрацьовано й перевірено вітчизняною практикою діяльності місцевого самоврядування, беручи на озброєння пристосовані до умов України конструктивні елементи, наші національні особливості державотворення та найкращі досягнення світового досвіду розвитку системи місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що дослідниками ще не висвітлено в достатній мірі питання взаємовідносин між органами міського самоврядування, земством й державною адміністрацією.

Література

1. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина ХІХ - ХХ ст.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/ О.О Бакуменко. - Харків, 1999. - С. 16.
2. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. / Б.Б. Веселовский. - Т. 3. - Спб., 1911. - 708 с.
3. Страдомский Н.Ф. Города и Земство (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н.Ф. Страдомский. — К., 1905. — 62 с.
4. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России/ Г.А. герасименко. — М., 1990. — 250 с.
5. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст.(на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ М.В. Білоконь. — Харків, 2002. — 21 с.
6. Земские учреждения. Положение о губернских и уездных учреждениях. – М., 1866. – С.22-27.
7. Немировский А.О. Реформа городского самоуправления / А.О. Немировский. – СПб., 1911. – 172 с.
8. ДАКО. - Ф.78. - Оп.1. - Спр.25а. - Арк.7-49.
9. Грасс В. Справочная книга для городских общественных управлений / В.Грасс. — Чернигов, 1900. — С. 7.
10. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 654. - Спр. 2. - Арк. 34-35.

Носенко Е.В. Взаимоотношения земств и органов городского управления в Украине в конце ХІХ – начале ХХ вв.

Рассматриваются вопросы распространения и использования в Украине опыта, наработанного земскими учреждениями и органами городского управления, исследуются взаимоотношения между ними.

Ключевые слова: земство, органы городского управления, взаимоотношения, реформа, Украина.

Nosenko E.V. The zemstvo's activities in Ukraine: historiography of the problem.

The questions of the spreading and using the experience in Ukraine, which was acquired by zemstvos and municipal government bodies, relations between them are described.

Key words: *zemstvo, municipal government bodies, relations, reform, Ukraine.*

УДК 94(477.6) "19"

Підченко С.А.

**ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ОКРУЖНИХ ТА РАЙОННИХ ВИКОНАВЧИХ
КОМІТЕТІВ ДОНБАСУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті досліджується звітна документація окружних та районних виконавчих комітетів Донбасу за 20-ті рр. ХХ ст., як джерело вивчення історії Руської Православної Церкви.

Ключові слова: *Російська Православна Церква, релігійна громада, документальне джерело, звіт.*

Політика держави початку 20-х років ХХ ст. щодо Церкви, виражалася у декретах, постановах, розпорядженнях та інструкціях, які стали показником відношення радянської влади до Православної Церкви. Церковні документальні джерела, окресленого періоду, збереглися у обмеженій кількості. Науковці при дослідженні історії Церкви 20-х рр. ХХ ст. в більшості використовували джерела, авторами яких є державні установи різних рівнів. Історіографічний аналіз дозволяє зазначити, що, незважаючи на наявність наукових праць в історичній літературі недостатньо висвітлене місце та роль РПЦ в умовах соціально-політичного, культурного та економічного життя Донбасу 20-х рр. ХХ ст. Також на багатьох працях лежить відбиток попередньої епохи. У статті ми зробимо спробу розглянути звітну документацію окружних та районних виконавчих комітетів Донбасу, як джерело для дослідження названого періоду історії ПЦ та її місця у формуванні духовного простору людини.

Луганський окружний виконком досить ретельно втілював у життя округу низку законів, декретів, постанов та циркулярів отриманих з центру, які регулювали відносини держави і Церкви. Але організаційна робота з релігійними громадами проводилася хаотично: не було відомостей про кількість та спрямованість релігійних громад, їхню чисельність, активність, зміни у їхньому складі і т. ін. НКВС УСРР намагалася впорядкувати роботу в цьому напрямку і надав розпорядження окружним адмінвідділам проінструктувати райвідділи для ретельного стеження за всіма змінами у релігійному житті району: перехід релігійних громад у іншу орієнтацію, виникнення нової релігійної громади чи її ліквідація, зміни кількості її членів тощо. Усі зафіксовані зміни було потрібно доводити до окружних адмінвідділів та губернських адмінвідділів щомісячно [1, 32].

Аналіз звітної документації виконавчих комітетів Донецької губернії початку 20-х р. ХХ ст., надає відомості про церковну політику, яка не була чіткою. Як свідчать документи влада відчула свої помилки і на деякий час відмовилася від адміністративних дій проти Православної Церкви. Вихована

новою державою молодь навпаки розгорнула бойові дії проти релігії, спочатку серед своїх рядів, а потім і в середині Церкви. Молодь з властивою для неї гарячністю вимагала перенести недільний вихідний на понеділок чи вівторок, щоб віруючі не мали можливості відвідувати церкву, пропонувала проведення альтернативних свят та відміни релігійних. Вона ділом доводила як треба боротися з авторитетом Церкви та попів, влаштовуючи свята де замість церковної монотонності залучали веселість та бадьорість. Так у м. Артемівську, уночі перед Пасхою, організація безбожників та комсомольці проводили антирелігійні процесії та карнавали [2, 23].

Статистичний звіт про кількість релігійних громад по Старобільському округу Донецької губернії за період з 1 січня по 1 червня 1925 р. надає відомості, що у місті діяли 3 храми, у районі – 24 [3, 22]. Луганський окружний адмінвідділ у своєму звіті повідомляв про кількість релігійних громад: у місті – 4 діючих храми, у районі – 18 [4, 12]. Наведені звіти не дають можливості точно встановити реальну кількість релігійних громад, їх чисельність та наявність релігійності у не членів парафії. Нажаль влада у своїх звітах та рапортах часто фіксувала тільки загальну кількість релігійних громад, не розділяючи їх на конфесії, не чітко виділяла їх конфесії та плутала орієнтації громад намагалася демонструвати динаміку зменшення релігійності серед населення. Так, звіт Старобільського адміністративного відділу надав нам відомості кількісних показників віруючих, зафіксувавши загальну зміну цих показників за п'ять років (Таблиця 1) [5, 14зв]. Але в ньому православні громади не розділені по конфесіям. За 1926 р. показник наводиться на початок року по усім районам округу, а у середині року тільки по дев'яти районам округу (відомості з трьох районів адмінвідділ не отримав). За відсутністю інших документів цього періоду ми взагалі не маємо можливості встановити кількісні показники віруючих в трьох районах Старобільського округу.

Таблиця 1

Кількісні показники віруючих Старобільського округу Донецької губернії по рокам

Рік	1923	1924	1925	1926	1927
Кількість віруючих	334536	112861	117184	108620	105850

Дані наведені у таблиці свідчать про зменшення кількості членів релігійних громад за п'ять років у три рази, але, на нашу думку, можна погодитися з завідуючим окружного адміністративного відділу Гайдашем, який на засіданні окружної антирелігійної комісії зазначив, що статистика невірна і облік певного відсотку віруючих у окрузі не проводився [6, 12].

Звітні документи адміністративних відділів регіону свідчать, що у Донбасі, промислового регіону, найбільший рівень релігійності був там де в найменший мірі відчувався вплив міста, де до сільського населення не доходила чи дуже мало доходила атеїстична агітація. Так у м. Краматорську, промислового центрі Артемівського округу, до релігійних громад тихонівської орієнтації належало 1,5% від загальної кількості населення та 3,7 % від загальної кількості дорослого населення. У селищі Ново-Слав'янську вплив міста слабше і

релігійність збільшується до 18% від загальної кількості населення, що становить 32% від загальної кількості дорослого населення, а в селище Зайцеве антирелігійна агітація доходила погано, тому кількість віруючих збільшилася до 38% від загальної кількості населення, що становить 70% від загальної кількості дорослого населення [7, 211].

На початку 1926 р. звіти антицерковних комісій окружних комітетів Донецької губернії про проведення загального огляду молитовних будинків та перевірку складу приходських релігійних громад надають повний чисельний список релігійних громад за цей рік. Що надає можливість простежити зміни в округах регіону, порівнюючи їх з відомостями станом на 1 листопада 1929 р (Таблиця 2). Відомості наводяться щодо релігійних громад лише тихонівської орієнтації [8, 20; 76].

Таблиця 2

Кількісний список релігійних громад у округах Донецької губернії

п/п	Назва округу	Кількість релігійних громад станом на 1.01.1926 р.	Кількість релігійних громад станом на 1.11.1929 р.
1.	Артемівський	109	61
2.	Луганський	112	47
3.	Маріупольський	62	57
4.	Сталінський	99	59
5.	Старобільський	158	99

Отже, хоча дані таблиці свідчать, що кількість релігійних громад в округах за 4 роки зменшилася майже в два рази, архівні документи не дають нам можливості точно встановити кількість релігійних громад, які припинили своє існування, а які перейшли до інших конфесій. Цифри, якими оперували органи влади у звіті зводилися лише до кількісних показників.

Для з'ясування більш точних цифр залучимо дані, використані Артемівським та Старобільським окружними адміністративними відділами, які вони показали у звітах губернському виконавчому комітету. В Артемівському округу релігійні громади тихонівської орієнтації станом на 1 січня 1926 р. склали 72% від загальної кількості всіх релігійних громад. Усього чисельність населення по округу складала 633836 чоловік, з них віком від 18 років – 345200 чоловік. До релігійних громад належало 19% від загальної кількості населення та 34% від загальної кількості дорослого населення [9, 25].

У Старобільському окрузі станом на 1 січня 1925 р., за даними окружного адміністративного відділу, було 58 релігійних громад тихонівської орієнтації. За півроку відбулося їх збільшення на 43, тобто на 1 червня 1925 р. вони становили 101 релігійну громаду тихонівської орієнтації. За наступні півроку відбувся спад і на 1 січня 1926 р. релігійних громад було 86 із загальною кількістю віруючих 77854 [10, 3]. У 1927 р. 21,3% від загальної кількості дорослого населення Старобільського округу були віруючими і належали до релігійних громад [11, 14зв].

Зміни які відбувалися з кількісним складом парафій можна отримати з

зведених відомостей по округам регіону. Так релігійна община с. Оріхове Успенського району станом на 1 січня 1924 р., за даними зведеної „Відомості релігійних громад та чисельності в них віруючих у Луганському окрузі”, нараховувала 222 віруючого [12, 83]. На 1 січня 1930 р. релігійна громада збільшилася до 932 чол., що склало 72% від загальної кількості дорослого населення села, яке налічувало 1293 чоловіка [13, 15].

Офіційні радянські державні органи у своїх звітах відмічали, що їм не вдалося послабити вплив духовенства-тихонівців. Документи надали нам відомості про стихійний перехід релігійних громад до тихонівської орієнтації у Старобільському окрузі у 1925 р. Під керівництвом активістів релігійних громад відбувався зріст тихонівських парафій. Тихонівці утворили своє ядро та поглиблювали роботу серед бідного селянства, проводили відповідні бесіди, що підривало обновницькі устої [14, 77].

Із звітів отримуємо дані про відхід від Церкви кліру. Так, у Старобільському повіті до жовтневих подій 1917 р. налічувалося 426 священиків, без черниць та ченців. За п'ять років з 1924 по 1928 рр. відбувалося постійне зменшення чисельного складу кліру Старобільського округу за рахунок священиків, які відмовилися від сану (Таблиця 3) [15, 15–16зв].

Таблиця 3

Священики Старобільського округу Донецької губернії, які відмовилися від сану

Рік	Усього священиків	Священики, які відмовилися від сану			
		Попи	Д'яки	Псаломщики	Разом
1924	391	5	2	3	10
1925	381	1	2	4	9
1926	374	6	3	5	14
1927	360	3	2	5	10
1928	348	7	4	8	20

Отже, наведені дані таблиці свідчать про постійне щорічне зменшення кліру у Старобільському окрузі, яке відбувалося за рахунок священиків, що добровільно відмовилися від сану за різною мотивацією, яка не вказувалася в звітах виконкомів.

Звіти агітпропвідділів за 1927–1928 рр. свідчать, що не вважаючи на те, що Донбас – промисловий центр, а пролетаріат більшовики вважали своєю опорою, релігія зберігала свої позиції. Православна Церква продовжувала грати велику роль у житті населення Донбасу, особливо сільського. По селах йшло будівництво та перебудова храмів, населення відвідувало церковні служби та брало участь в утриманні священиків, у церковні святкові дні діти не відвідували школу [16, 140].

Про темпи антирелігійної кампанії у Донбасі свідчать вибіркові дані наведені у звіті адмінвідділу НКВС Донецької губернії за період з 1 січня по 1 листопада 1929 р. Документи констатують, що у регіоні бракує храмів для всіх віруючих та незважаючи на те, тільки за 10 місяців 1929 р. у Артемівському, Луганському окрузі були закриті відповідно 10 і 20 % від усіх молитовних будинків округу [17, 76].

Таким чином, звітна документація окружних та районних виконавчих

комітетів Донбасу, як історичне джерело констатує відомості по історії РПЦ. Вона може залучатися для отримання інформації при встановленні історії життя та діяльності осередків РПЦ регіону. Для поменшання прогалин у дослідженні історії Руської Православної Церкви та отримання більш точної інформації про її життя, потрібно ще вивчати звітну документацію релігійних громад, яку вони передавали до адміністративного відділу під час реєстрації.

Література

1. Державний архів луганської області (далі – ДАЛО) – Ф. Р. 435. – Оп. 1. – Спр. 963.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 956.
4. Там саме.
5. ДАЛО – П. 4. – Оп. 1. – Спр. 416.
6. Там саме.
7. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2167.
8. Там саме. – Спр. 948; Оп. 3. – Спр. 1648.
9. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2167.
10. ДАЛО – П. 4. – Оп. 1. – Спр. 292.
11. Там саме. – Спр. 416.
12. ДАЛО. – Ф.Р. 435. – Оп. 1. – Спр. 983.
13. Там саме. – Спр. 1054.
14. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2167.
15. ДАЛО – П. 4. – Оп. 1. – Спр. 416.
16. Хюренина И.Ю. Антирелигиозная политика советской власти общественные настроения в Донбассе в 20-е годы / И.Ю.Хюренина // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 134–142.
17. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1628.

Пидченко С.А. Отчетная документация окружных и районных исполнительных комитетов Донбасса за 20-е годы XX века, как источник изучения истории Русской Православной Церкви.

В статье исследуется отчетная документация окружных и районных исполнительных комитетов Донбасса за 20-е годы XX века, как источник изучения истории Русской Православной Церкви.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, религиозная община, документальный источник, отчет.

Pidchenko S.A. Accounting the documentation of district and regional executive committees of Donbass as a source of studying of history of Russian Orthodox Church in 20 years of the XX century.

In article the documentation of district and district these executive committees of Donbass for 20 years of the XX century, as a source of studying of history of Russian Orthodox Church is investigated отчетная.

Key words: Russian Orthodox Church, religious community, documentation source, the report.

**ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР ЩОДО НОВОПОСТАЛИХ ДЕРЖАВ НА
ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Досліджено формування та розвиток дипломатичних, військово-політичних і економічних зв'язків Директорії УНР із суміжними й географічно близькими державами й державними новоутвореннями, що постали внаслідок розпаду Російської імперії й активізації національно-визвольних рухів.

Ключові слова: Директорія УНР, зовнішня політика, "українні держави", надзвичайна дипломатична місія, двосторонній договір, Балто-Чорноморський союз.

Важливою проблемою зовнішньополітичної діяльності Директорії були взаємовідносини з так званими „українними державами” [1], які утворилися після розпаду Російської імперії. Налагодження офіційних стосунків з їх представниками відбувалося двома шляхами. Перший – через дипломатичні представництва в цих державних утвореннях, другий – на міжнародних дипломатичних форумах. Так, у Парижі члени української делегації зініціювали створення коаліції цих держав, яка мала домагатися визнання їх Антантою. Велику увагу цій справі, зокрема, приділяв член української делегації – впливовий політик і правознавець С.Шелухин. Він зустрічався із представниками новоутворених держав, покладаючи надію на підтримку та взаєморозуміння у вирішенні спільних проблем.

Спільність інтересів та схожість геополітичного становища України й колишнього російського Причорномор'я зближували УНР із Кубанню та державами Кавказу. Зокрема, після консультативної розмови С.Шелухина з представником Кубані була складена спільна нота до країн-переможниць з вимогами необхідності визнання новоутворених держав, а 7 серпня 1920 року укладено „з урядом Кубані..., військову конвенцію з метою боротьби проти більшовиків” [2]. Зазначеним договором обидві республіки визнавалися незалежними державами. Російські дипломатичні групи дотримувалися іншої точки зору. Вони не визнавали факту розпаду Росії, виступали за „єдину і неподільну”, вважаючи проголошення незалежності України самочинним кроком, тому дійти згоди з ними українським представникам не вдалося. Пропагандистська та лекторська діяльність українських дипломатів у Парижі в цьому напрямку викликала обурення та опір російських офіційних кіл та інтелігенції, яка, за оцінкою С.Шелухина, була „занадто хвора на імперіалізм, централізм, російський націоналізм, шовінізм і хворобливу ненависть до українського демократичного руху й відродження” [3]. Гнів росіян і розпочата ними атака проти С.Шелухина свідчили, що лекції Шелухина „зацепили їх за місця, болючі для совісті і репутації демократів” [4].

Слід зазначити, що урядові чинники, зокрема, на Кубані та Кавказі виявляли велике зацікавлення в поглибленні двосторонніх контактів з Україною. Українська сторона знаходила повне порозуміння з урядами т.в. „українних держав” в одному з найбільш дражливих питань – фінансуванні дипломатичних інституцій обох сторін для їх подальшої плідної роботи. Так,

наприкінці січня 1919 р. уряд Грузії виділив фінансову допомогу голові надзвичайної дипломатичної місії УНР у цій країні Івану Красковському в розмірі 500 тис. крб. в обмін на адекватне фінансування українським урядом грузинської місії в УНР [5].

Україна була зацікавлена в налагодженні торговельно-економічних зв'язків з Кубанню та Кавказом. Підтвердженням цьому стало доручення як самої Директорії, так і її уряду на чолі з С.Остапенком голові української дипломатичної місії в Грузії І.Красковському нав'язати двосторонні торговельно-економічні зв'язки через кооперативні установи на Кубані та Кавказі. 25 лютого 1919 р. Директорія виділила для реалізації цього завдання 3млн. крб. [6]. До складу надзвичайної дипломатичної місії УНР у Тифлісі були також призначені граф Андрій Тишкевич (секретар) та Іван Полянський (аташе) [7]. 1 серпня 1920 р. український уряд розглянув проект договору між УНР та Кубанським Краєм й уповноважив міністра закордонних справ А.Лівицького підписати його спільно з кубанськими представниками [8]. У розвиток цього договору 1 жовтня 1920 р. український уряд на прохання кубанського крайового уряду затвердив суму позички останньому – 100 млн. гривень, які мали видаватися частинами [9].

Ще з початку своєї діяльності Директорія продовжила двосторонні зв'язки з урядом Всевеликого Війська Донського, насамперед, забезпечуючи з українського боку виконання всіх спільних домовленостей в торговельно-економічній, консульській та представницькій сферах. 2 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР на своєму засіданні ухвалила задовольнити прохання голови донського представництва в Україні (т.зв. „Зимової станиці”) генерал-лейтенанта О.Черечукіна щодо повернення належного їм санітарного потягу з усім майном, зняття реквізиції з бензину, який належав донській стороні та забезпечення вільних зносин з урядом з гарантією недоторканності кур'єрського сполучення [10].

Водночас український уряд вважав за необхідне переглянути умови договору з Всевеликим Військом Донським, який був укладений гетьманською адміністрацією 8 серпня 1918 р. [11]. 2 січня 1919 р. РНМ УНР призначила головою українського посольства (міністра-резидента) на Дону відомого українського громадсько-політичного діяча, одного з провідників української соціал-демократії Прокопа Понятенка, який очолював це дипломатичне представництво ще за часів Української Держави [12] та головою посольства України в Республіці горців Північного Кавказу Леоніда Шрамченка [13]. У 1920 р. на Кавказі продовжували функціонувати три дипломатичних представництва УНР: надзвичайна дипломатична місія в Грузії (Тифліс), яку очолював І.Красковський, віце-консульство в Батумі – голова Євген Засядьмо [14] та віце-консульство в Баку – голова Василь Кужім [15].

Дипломатичні стосунки України з сусідньою Білоруською Народною Республікою традиційно зберігали надзвичайно приязний характер. Уже після окупації значної частини Білорусії радянськими військами та евакуації Тимчасового білоруського уряду 1 січня 1919 р. з Мінська до Гродно, українська сторона не припиняла його підтримувати і надавати фінансову

допомогу. 23 січня 1919 р. український уряд виділив із державної скарбниці уряду Білоруської Народної Республіки безвідсоткову позику в сумі 4 млн.крб. [16]. 24 жовтня 1919 р. часопис „Україна” повідомив про офіційний прийом посольства Білорусії в Україні в члена Директорії УНР А.Макаренка [17].

Дещо запізно український провід розпочав дипломатичну активність у Прибалтиці. Не зважаючи на те, що дипломатичні представники Литви, Латвії та Естонії неодноразово заявляли про прихильність своїх урядів до УНР, Директорія лише 12 листопада 1919 р. затвердила постанову РНМ про відрядження надзвичайної дипломатичної місії в прибалтійські держави з асигнуванням на її утримання протягом 4-х місяців у сумі 1млн.52 тис.грн. [18]. Керівником представництва був призначений відомий український військовий та державний діяч Володимир Кедровський, урядовцем і радником місії Лев Задорожний, секретарем Микола Святогоров [19]. 9 січня 1920 р. посланник УНР прибув до Риги.

Спільно з В.Кедровським у місії працював відомий український громадсько-політичний діяч, член Союзу визволення України Євген Голіцинський, який раніше був призначений українським урядом головою української репрезентації в США, але до місця призначення так і не виїхав [20]. Торговельно-економічну місію УНР в країнах Прибалтики очолював Соломон Франкфурт [21]. У липні 1920 р. український уряд розглянув питання про транспортування з території Естонії українських військовополонених [22]. Слід зазначити, що на той час їх нараховувалося 1200 чоловік: старшин та козаків. Військова місія УНР в Польщі за дорученням українського уряду мала вивезти цих військовополонених на територію Польщі, де в той час проходила реорганізація військових частин Армії УНР [23].

Дипломатичні стосунки України з Польщею від часу утворення УНР і Другої Речі Посполитої Польської не мали послідовного і постійного характеру. Значною мірою це пояснювалось змінами зовнішньополітичної орієнтації обох країн, що не збігалися на різних етапах драматичного перебігу політичного процесу в Центральній та Східній Європі. Перші кроки України на міжнародній арені характеризувались, насамперед, пріоритетом країн Антанти в зовнішньополітичній концепції УНР, тоді як Польща перебувала під значним політичним і воєнним впливом Австро-Угорщини та Німеччини. Після укладення Берестейського мирного договору Україна опинилася в політичному фарватері Центральних держав, а в Польщі на зміну прийшов вплив країн Антанти. Ця обставина ускладнювала встановлення дипломатичних стосунків і обмін дипломатичними представництвами. І все ж у жовтні 1918 р. польська регентська рада направила свого офіційного представника Ст.Ванковича в Україну як надзвичайного і повноважного міністра при гетьмані П.Скоропадському з метою якнайшвидшого налагодження стосунків між обома країнами. Відповідно до Варшави був висланий репрезентант гетьмана лодзинський консул Нілус [24].

Після ліквідації Гетьманату представник Польщі залишив Київ і разом з гетьманським урядом демонстративно виїхав до Одеси. Через якийсь час покинув Варшаву і Нілус. З приходом до влади Директорії в керівних колах

УНР утверджувалась думка про необхідність порозуміння з Польщею і налагодження з нею дипломатичних відносин. Міністр закордонних справ УНР підтримував ініціативу колишнього члена київської губерніяльної управи Волошиновського надіслати дипломатичну місію УНР у Польщу. У свою чергу цю ідею визнав Головний отаман С.Петлюра. 31 грудня 1918 р. українська дипломатична місія на чолі з В.Прокоповичем виїхала до Варшави [25]. Її метою було встановлення порозуміння між обома країнами, а також отримання відповідної інформації щодо перспектив українсько-польських відносин.

УНР у цей період фактично перебувала в стані війни з Польщею з огляду на військовий конфлікт між українцями і поляками в Галичині. У цих умовах встановлення постійних дипломатичних відносин між обома країнами було неможливим. І все ж обидві новопосталі держави були зацікавлені в нормалізації стосунків. Невдовзі після від'їзду місії В.Прокоповича Рада Народних Міністрів УНР призначила О.Карпінського міністром-резидентом УНР у Польщі [26]. 26 січня 1919 р. уряд України ухвалив постанову переведення українського посольства в Польщі з 2-го до 1-го розряду та асигнування на його утримання 206 тис.крб. [27]. Радником українського посольства в Польщі було призначено Г.Стороженка [28].

Наслідком переговорів В.Прокоповича з впливовими польськими та урядовими колами, як повідомляла „Робітнича газета”, виявилось, „що є дуже певний ґрунт для заведення переговорів з Польщею” [29]. Проте далі вирішення другорядних поточних справ місія В.Прокоповича не пішла. Крім того, вона не одержала якихось конкретних директив з Києва і наприкінці січня повернулася до столиці. Згідно до урядової постанови було вирішено в „найближчі дні послати спеціальну делегацію для ведення широких переговорів з польським урядом” [30]. Згідно з інформацією „Робітничої газети”, делегацію мав очолити відомий український діяч П.Стебницький, а до її складу призначались представники міністерств: військового, фінансів, торгу й промисловості та народного господарства, а також голова українського посольства у Варшаві О.Карпінський. Крім того, планувалось утворити при Міністерстві закордонних справ УНР „широку паралельну комісію, яка, в свою чергу, займеться найдетальнішим розробленням всіх встановлених моментом справ, що торкаються взаємовідносин між Польщею й Україною” [31]. У всіх найважливіших випадках українська делегація, яка надсилалась до Варшави, мала контактувати з цією комісією.

Однак поспішна евакуація уряду УНР з Києва перешкодила від'їзду місії. На подальшому розвитку українсько-польських стосунків негативно позначилася діяльність місії полковника Курдиновського. За договором, підписаним міністром закордонних справ Польщі Падеревським і Курдиновським, Україна фактично віддавалась під державну зверхність Польщі. Довідавшись про діяльність Курдиновського, яка виходила за межі його прерогатив, уряд УНР поспішив повідомити польських урядовців, що Курдиновський не є його уповноваженим. Коли злочинний характер діяльності останнього став очевидним, Курдиновський був позбавлений права виступати від імені УНР і виїхав з Варшави. „Дипломатична діяльність” Курдиновського

мала чималі негативні наслідки для української зовнішньої політики, оскільки в своїх подальших переговорах з представниками УНР уряд Польщі виходив з „відправної точки” – угоди, підписаної Падеревським і Курдиновським. Ця угода фігурувала також і на мирній конференції в Парижі і певною мірою послужила „підставою для мандату Польщі на окупацію нею Галичини” [32].

10 травня голова українського посольства у Варшаві О.Карпінський та радник представництва Г.Стороженко за наказом Ради Народних Міністрів УНР були переведені на аналогічні дипломатичні посади в Югославію [33]. Фактично, О.Карпінський та Г.Стороженко провели організаційний етап налагодження праці дипломатичного представництва і переводилися урядом до Югославії для здійснення подібних функцій у країні, з якою Українська Народна Республіка лише планувала встановлення дипломатичних контактів.

Важливе значення для налагодження дипломатичних стосунків між Україною та Польщею мало встановлення особистих контактів між лідерами цих країн. У травні 1919 р. Ю.Пілсудський послав до С.Петлюри майора Заглобу-Мазуркевича, який досконало володів українською мовою. У штабі української армії в Новому Острозі відбулася його таємна зустріч з С.Петлюрою, під час якої він поінформував про ставлення Ю.Пілсудського до УНР і самого Головного отамана [34].

Як відомо, Ю.Пілсудський виявляв себе прихильником незалежності народів колишньої Російської імперії і відстоював ідею створення федерації Польщі, України, Білорусії та Литви. Глава Польської держави був одним з небагатьох польських політиків, які визнавали право українців на незалежну державу, щоправда, без її західних земель.

Перебіг військових дій у Західній Україні свідчив, що здобути мілітарну перемогу українській стороні не вдасться. Під тиском чисельно переважаючого і краще озброєного та технічно оснащеного ворога армія ЗУНР зазнавала поразки. У свою чергу, армія УНР була не в стані надати Українській Галицькій армії належну допомогу. Війська Наддніпрянської України самі зазнавали поразки за поразкою в боях з більшовиками і під тиском ворога були змушені перейти Збруч і опинитися в Галичині. У цій ситуації уряд УНР вважав більшовицьку Росію своїм головним ворогом і намагався переконати галицький провід припинити війну з Польщею і віддати всі свої сили на боротьбу з більшовицькою агресією. Зрештою, уряд ЗО УНР погодився на це і війна з Польщею фактично припинилася.

Припинення військових дій давало змогу встановити дипломатичні стосунки між УНР і Польщею. Це диктувалося, насамперед, спільною загрозою обом державам з боку російсько-більшовицького і російсько-добровольчого експансіонізму. На початку серпня 1919 р. уряд УНР вислав до Польщі надзвичайну місію, яка мала з'ясувати, яку допомогу могла отримати Україна в боротьбі проти більшовиків. Місію очолив П.К. Пилипчук, який до того часу керував міністерством шляхів в урядах В.Чеховського та О.Остапенка. До її складу входили також К.Павлюк, В.Тулупа, Ю.Липницький [35].

Українська дипломатична місія зустріла у Варшаві готовність до встановлення сталих дипломатичних стосунків і ведення переговорів, хоча

певною перешкодою було намагання польської сторони реалізувати поступки і зобов'язання, підписані від імені УНР Курдиновським. 19, 20 і 21 серпня 1919р. відбулося три спільних засідання української дипломатичної місії та польської урядової делегації, на яких обговорювалася декларація, представлена українською стороною уряду Польщі. Декларація торкалась територіального розмежування між УНР та РПП, гарантії національно-культурних прав поляків в Україні і українців в Польщі, вирішення аграрного питання в Україні взагалі і земельної проблеми на тих землях України, які будуть очищені спільними зусиллями [36]. Передбачалися певні територіальні і соціально-економічні поступки з боку України і отримання натомість серйозної військової допомоги.

Однак уряд Польщі не задовольнявся поступками, які зазначались у Декларації. З іншого боку, провід УНР дійшов висновку, що надзвичайна місія перевищила свої повноваження в справі встановлення державних кордонів з Польщею і вирішення аграрної проблеми. Унаслідок цього надзвичайна місія на чолі з П.Пилипчуком була відкликана. Ця рокіровка свідчила, що відноsinам з Польщею УНР надавала першорядного значення, оскільки керівництво місією мав очолити один з близьких соратників Головного отамана Армії УНР С.Петлюри, заступник міністра закордонних справ А.Лівицький. 22 вересня 1919 р. уряд затвердив його головою дипломатичного представництва УНР у Польщі [37]. 28 вересня 1919 р. РНМ затвердила новий склад української дипломатичної місії до Польщі: Л.Д.Михайлів–1-й заст.голови, С.Т.Вітвицький – 2-й заст.голови, члени місії: Б.Ржепецький, П.Понятенко, М.Новаковський, А.Горбачевський, М.Мшанецький [38]. 11 жовтня 1919 р. до складу місії був включений член Ради Міністерства єврейських справ УНР Боград [39].

Прагнення польської держави до територіального розширення, насамперед, за рахунок українських земель спиралось на підтримку країн Антанти і, в першу чергу, Франції. Ця обставина була виразно засвідчена на конференції голів дипломатичних місій УНР і Міністерства закордонних справ у серпні 1919 р. у Карлсбаді. На першому засіданні, зокрема, констатувалось, що „у офіційній Франції (Пуанкаре, Клемансо) відношення до нас рішуче негативне, навіть вороже. Там будують велику Польщу. В Україну, по-перше, не вірять; по-друге, вважають, що самостійна Україна була б заборолом Німеччини в її політиці на Сході” [40]. Більш прихильним було ставлення до України соціалістичної опозиції, яка устами свого лідера Бріана запевняла, що становище зміниться на краще після їхнього приходу до влади, і закликала керівництво УНР шукати союзників серед сусідніх держав, „щоб не воювати на всі фронти” [41].

Між тим перебіг боротьби за українську державність об'єктивно сприяв встановленню двосторонніх відносин між УНР і РПП. Одночасно боротьба України як з більшовиками, так і з денікінською армією без союзницької підтримки із Заходу робила її фактично безперспективною. З огляду на напружені стосунки УНР з країнами Антанти Польща залишалась фактично єдиною країною, яка була зацікавлена в продовженні визвольної боротьби України і могла надати їй реальну військову допомогу.

Міністр закордонних справ УНР В.Темницький на згаданій вище конференції в Карлсбаді зауважував, що „одночасне порозуміння з Поляками і Румунами мало б замінити, чого ми ждали від Антанти” [42]. Ось чому уряд УНР прагнув будь-що врегулювати відносини з Польщею, закриваючи очі на часом брутально жорстоке поводження польських військових й адміністрації з українським населенням на захоплених поляками територіях. У зверненні керуючого Міністерством закордонних справ А.Лівицького до дипломатичних представництв УНР від 18 вересня 1919 р. зазначалось, що „наше військове становище примушує миритися з тими тимчасовими втратами, що ми вже маємо, а також і з тими відносинами польської влади до української людності, що існують в зайнятих поляками місцевостях і носять характер виключної жорстокості і варварства до українців” [43]. А.Лівицький повідомляв, що вдалося дійти до тимчасового порозуміння з Польщею і встановити демаркаційну лінію, яка проходила по р. Збруч, далі переходила на Волинь, де поляки займали ст. Славуту (війська УНР – Шепетівку), йшла далі на північ до Сарн - Лунінець і переходила до Білорусії. Зазначалось також про бажання польської сторони „дійти до тісніших порозумінь, головним чином, на полі економічно-торговельнім” [44].

Хід попередніх переговорів свідчив, що для вирішення складних питань українсько-польських взаємин потрібна авторитетна делегація, яка мала б належні повноваження для з'ясування як територіальних, так і соціально-політичних проблем. З цією метою було створено нову місію, яка офіційно назвалася „Українською Дипломатичною Місією в Речі Посполитій Польській”. До її складу увійшли голова місії – міністр юстиції і керуючий Міністерством закордонних справ УНР А.Лівицький, перший заступник голови – Л.Михайлів, політичні радники – П.Понятенко, Б.Ржепецький, П.Мшанецький. Одночасно до її складу був включений кандидат уряду диктатури ЗО УНР – другий заступник голови, державний секретар ЗО УНР С.Вітвицький. Політичні радники А.Горбачевський, М.Новаківський, Л.Михайлів і С.Вітвицький мали повноваження заміщати у всіх правах голову місії в разі його відсутності [45].

Крім політичних радників, до складу місії увійшли радники-фахівці: Ю.Борисів – від міністерства торгівлі й промисловості, К.Лукашевич – у справах транспорту, М.Юнаків – у справах військових, О.Карпінський замінив юрисконсульта А.Горбачевського. Згідно з отриманими повноваженнями місія в зазначеному складі мала провести переговори з урядом Польщі, укласти угоди, договори й конвенції з питань політичного, військового та торговельно-фінансового характеру. За сприятливих умов вона уповноважувалась на встановлення постійних відносин між УНР і РПП [46].

Представники УНР, що перебували в той час на території Польщі, мали підлягати місії і позбавлялись права самостійного вирішення питань щодо політичних, військових і торговельно-фінансових взаємин УНР і РПП. Усі попередні акти чи зобов'язання, укладені досі ними, підлягали перегляду місією. Таке застереження було необхідним, оскільки у Варшаві ще залишалась частина складу надзвичайної місії М.Пилипчука і військової місії полковника

Козінцева, а також окремі дипломати з невизначеними повноваженнями і функціями [47].

22 квітня 1920 р. була підписана політична конвенція між Польщею та Україною, згідно з якою Річ Посполита Польська визнавала Українську Народну Республіку і Директорію на чолі з С.Петлюрою як верховну владу в Україні. Після підписання конвенції українська місія залишилась у Варшаві і продовжувала свою роботу як представницька інституція України. Її діяльність не обмежувалась суто дипломатичними функціями, а здійснювала також роботу в галузях: 1) консульсько-адміністративній, 2) торговельно-економічній, 3) військово-організаційній, 4) інформаційній, 5) транспортно-залізничній. Перебуваючи в складному фінансово-економічному становищі, уряд УНР провів з польською стороною переговори про надання Директорії позички в сумі від 500 млн. до 1 млрд. польських марок [48]. Це питання неодноразово обговорювалося як на найвищому рівні (між С.Петлюрою та Ю.Пілсудським), так і дипломатичному. Зокрема, голова дипломатичної місії УНР у Варшаві був уповноважений урядом „вживати відповідних заходів зі свого боку” [59].

Консульсько-адміністративний відділ місії очолював радник П.Понятенко, йому допомагав О.Карпінський; торговельно-економічний – радник Л.Михайлів, а безпосередню роботу здійснював як фахівець Ю.Борисів. На чолі інформаційного відділу був радник Б.Ржепецький, військово-організаційного – спочатку отаман М.Юнаків, згодом – отаман В.Зелінський. Організацію транспортно-залізничного відділу було доручено раднику К.Лукашевичу [50].

17 липня 1920 р. Рада Народних міністрів УНР розглянула проект штатів військово-організаційної місії УНР у Варшаві на чолі з В.Зелінським і доручила йому продовжити процес формування та укомплектування зброєю й амуніцією українських військових частин у Польщі [51]. 27 липня 1920 р. український уряд черговий раз обговорюючи штати та ефективність діяльності військово-організаційної місії УНР у Варшаві, визнав їх найбільш адекватними завданням, які перед нею ставилися, та висловив побажання реорганізувати всі дипломатичні представництва УНР за кордоном за її зразком, а торговельно-економічні місії – за зразком тієї, що діяла в Польщі [52].

Таким чином, українська державність отримала в Польщі дуже важливу точку опори. Підтримання ідеї української самостійності в польському суспільстві стало одним із важливих напрямків діяльності української дипломатичної місії, яка здійснювалась шляхом постійних контактів з польськими політичними колами як з їх урядовими представниками, так і поза ними. Найчисельніша за своїм складом, місія засвідчила надзвичайно важливі зацікавлення Директорії в Польщі. Українська дипломатія домоглася офіційного визнання УНР з боку Польщі і укладення з нею політичної і військової конвенції, що дало можливість продовження боротьби за визволення України від більшовицької агресії.

У складних умовах боротьби за державність українські дипломати шукали союзників для спільної боротьби з більшовицькою окупацією. У зв'язку з цим викликає інтерес ініціатива посла УНР у Німеччині М.Порша щодо створення Балто-Чорноморської федерації, що ставила своєю метою об'єднання країн,

яким загрожувала небезпека як з боку „єдино-неділимської” російської реакції, так і більшовицької Росії. Вже 18 лютого 1919 р. ця проблема обговорювалась на українсько-литовсько-білоруській нараді, скликаній в українському посольстві в Берліні. Крім М.Порша, УНР репрезентував радник посольства й одночасно уповноважений ЗУНР в Німеччині Р.Смаль-Стоцький. Литва була представлена 5 особами, серед них – міністр фінансів Ічас і послы Литви в Англії – Чепінський, в Німеччині – Шауліс. Білорусію представляв аташе при посольстві Литви в Берліні – Ластовський. Було виявлено спільність багатьох проблем, що стояли перед молодими державами: УНР, Білорусією і Литвою які чітко зафіксовані нарадою. Йшлося про 1)небезпеку з боку Польщі; 2)небезпеку з боку більшовиків; 3)небезпеку з боку російської реакції, яка відстоює „єдину і неділиму” Росію; 4)боротьбу за міжнародне визнання; 5)бажання мати спільні кордони; 6)спільність економічних, торговельних інтересів; 7)інтернаціоналізацію залізниці Просткіно–Граєво–Берестя-Литовське та ін. [53]

Одночасно М.Порш і посол Литви в Берліні Шауліс обговорили можливість спільних кроків у дипломатичному і військовому напрямках, а також можливе співробітництво на Паризькій мирній конференції [54]. Нарада викликала зацікавлення в Державному Секретаріаті ЗУНР – ЗО УНР, який був поінформований радником посольства Р.Смаль-Стоцьким про її проведення і програму [55].

Ідея коаліції знайшла своє продовження через рік, наприкінці 1919 р. Голова місії УНР у Польщі А.Лівицький під час зустрічей з польським міністром закордонних справ, головою польської делегації на переговорах, зрештою, на аудієнції в голови держави Ю.Пілсудського знову порушив питання створення єдиного антибільшовицького фронту держав, що виникли на теренах колишньої Російської імперії; утворення Балто-Чорноморського союзу; введення України в коло визнаних Європою держав. Важливими для реалізації цього питання, а також зміцнення міжнародних стосунків УНР стали контакти голови і членів української місії з послами та представниками при уряді Речі Посполитої Польської, країн: Фінляндії, Латвії, Естонії, Грузії та Білорусії. В обіжнику українського Міністерства закордонних справ від 22 грудня 1919 р. головам дипломатичних місій та послам УНР зазначалось, що логіка подій неминуче приведе Антанту до „санкціонування існування окремих національних держав – спадкоємців єдиної Росії”. У зв’язку з цим наголошувалось на необхідності солідарності між цими державами, „яка вже зараз набирає все більшої популярності і складає ґрунт до ідеї союзу військового і економічного в складі прибалтійських держав, України, Польщі, Румунії, Кубані і Кавказу (Балто-Чорноморський союз)” [56].

У серпні – вересні 1920 р. українська торговельно-економічна місія УНР у Польщі брала участь у Ризькій конференції Балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна) з метою нав’язати тісніші економічні зв’язки [57]. Рада Народних Міністрів УНР асигнувала 150 тис. польських марок українським делегатам, що брали участь у цьому форумі, на інформаційні видатки і представництво [58]. Одночасно українська

дипломатична місія вела переговори про скликання аналогічної конференції Чорноморських держав [59]. За дорученням уряду, військове міністерство УНР на Ризькій конференції Балтійських держав прагнуло знайти підтримку учасників конференції в необхідності укладення військово-збройної конвенції з Україною [60].

31 серпня 1920 р. у Булдурі було підписано політичний договір між УНР, Польщею, Литвою, Латвією, Естонією та Фінляндією, який ратифікований Головним отаманом С.Петлюрою. Ратифікаційні грамоти за дорученням українського уряду мав обміняти з усіма сторонами, підписавшими договір, голова місії УНР в Латвії В.Кедровський [61].

Отже, важливою проблемою зовнішньополітичної діяльності українського проводу були взаємовідносини з так званими „окраїнними державами”, які постали на теренах колишньої Російської імперії. Налагодження офіційних стосунків з їхніми представниками відбувалося двома шляхами. Перший – через дипломатичні представництва в цих державних утвореннях, другий – на міжнародних дипломатичних форумах. Попри неуспіх балтійських конференцій по формуванню Балто-Чорноморського союзу слід визнати, що вітчизняна дипломатія отримала позитивний досвід вироблення спільних з „окраїнними державами” стратегічних і тактичних позицій щодо життєво важливих завдань національно-державного існування.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 3696, оп.2, спр.404, арк. 74.
2. Там само. – арк. 32.
3. Там само.
4. ф.1092, оп.6, спр.2, арк. 63.
5. Там само. – арк. 41.
6. ф.3696, оп.2, спр.396, арк. 4.
7. Там само.
8. ф.1065, оп.2, спр.8, арк. 8зв.
9. ф.1065, оп.2, спр.10, арк. 30-30зв.
10. ф.1065, оп.1, спр.14, арк. 28.
11. Там само.
12. Вісник Української Народної Республіки. – Кам’янець-Подільський, 1919р., 25 січня.
13. ф.1065, оп.1, спр.14, арк. 30.
14. ф.3696, оп.2, спр.400, арк. 1.
15. ф.1113, оп.2, спр.152, арк. 15.
16. ф.1065, оп.1, спр.14, арк. 60зв.
17. Україна. – Вінниця, 1919 р., 24 жовтня.
18. ф.3697, оп.1, спр.3, арк. 6.
19. ф. 1113, оп.2, спр.152, арк. 15.
20. ф.3696, оп.2, спр.396, арк. 23.
21. ф.3696, оп.2, спр.400, арк. 1.
22. ф.1092, оп.2, спр.367, арк. 83.
23. ф.1065, оп.2, спр.8, арк. 8.
24. Доценко О. Літопис української революції : в 2-х т. / О. Доценко. – Львів, 1924 –.– кн.
5. Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – 1924. – С. 7-8.
25. Центральний військовий архів Республіки Польщі, Ф.301, оп.1, спр.3, арк.18.

26. Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919р., 25 січня.
27. Вістник державних законів для всіх земель УНР. – Кам'янець-Подільський, 1919-1920рр., 2 березня.
28. ф.1065, оп.1, спр.14, арк. 30.
29. Робітнича газета. – Кам'янець-Подільський, 1919р., 1 лютого.
30. Там само.
31. Там само.
32. Доценко О. Літопис української революції : в 2-х т. / О. Доценко. – Львів, 1924 –.– кн.
5. Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – 1924. – С. 9.
33. ЦДВОУ, ф. 1065, оп.1, спр.14, арк. 135зв.
34. Симон Петлюра і Юзеф Піл судський. У 70-річчя паризької трагедії : збірник наук. праць пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 213.
35. Доценко О. Літопис української революції : в 2-х т. / О. Доценко. – Львів, 1924 –.– кн.
5. Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – 1924. – С. 7-8.
36. Там само. – арк. 11.
37. ф.1065, оп.1, спр.16, арк. 93.
38. Там само. – арк.99.
39. Там само. – арк. 113.
40. ф.3696, оп.1, спр.69, арк. 3зв.
41. Там само. – арк. 4.
42. ф.3696, оп.1, спр.68, арк. 26.
43. ф.3518, оп.1, спр.1, арк. 86-87.
44. Там само.
45. ф.1065, оп.1, спр.14, арк. 18.
46. Доценко О. Літопис української революції : в 2-х т. / О. Доценко. – Львів, 1924 –.– кн.
5. Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – 1924. – С. 13.
47. Там само. – арк. 12-13.
48. ф.1065, оп.2, спр.7, арк. 626.
49. ф.1429, оп.2, спр.53, арк. 9.
50. Доценко О. Літопис української революції : в 2-х т. / О. Доценко. – Львів, 1924 –.– кн.
5. Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – 1924. – С. 273.
51. ф.1429, оп.2, спр.53, арк. 75.
52. Там само. – арк. 89зв.
53. ф. 3518, оп.1, спр.1, арк. 6.
54. Там само. – арк. 6-7.
55. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАЛ), Ф.368, оп.1, спр.92, арк. 1-2.
56. ЦДВОУ, ф. 3696, оп. 1, спр.66., арк..15.
57. ф.1429, оп.2, спр.90., арк. 129зв.
58. ф.1429, оп.2, спр.53., арк. 97.
59. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади Міністра Центральної Ради та Директорії / І. Фещенко-Чопівський. – Житомир : КВО „Житомирський вісник”, 1992. – С. 64.
60. ф.1065, оп.2, спр.48, арк. 119-120.
61. ф.1065, оп.2, спр.9, арк. 63.

Соловьёва В.В. Политика Директории УНР относительно новосозданных государств на территории Российской империи.

Исследованы формирование и развитие дипломатических, военно-политических и экономических связей Директории УНР с соседними и географически близкими государствами и государственными новообразованиями образовавшимися вследствие распада Российской империи и активизации национально-освободительных движений.

Ключевые слова: Директория УНР, внешняя политика, «окраинные государства», чрезвычайная дипломатическая миссия, двухсторонний договор, Балто-Черноморский союз.

Solovyeva V.V. The policy of the Directory of UPR in relation to the newborn state establishments on the territory of the former Russian empire.

In the article the formations and development of diplomatic, military-political and economic relations of the Directory of UPR with the contiguous and geographically close states and the newborn ones, which appeared because of disintegration of the Russian empire and activations of national liberation motions are investigated in the article.

Key words: Directory UNR, foreign policy, “bordering countries”, extraordinary diplomatic mission, bilateral treaty, Baltic-Black Sea alliance.

УДК 947.7 (477-Дон) «1920»

Тарасенко Л.Б.

ВИКОРИСТАННЯ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯН

У статті йдеться про використання найму робочої сили в сільському господарстві Донбасу в 20-і рр. ХХ ст. та його вплив на соціальне розшарування селян.

Ключові слова: селянство, підприємницька діяльність, наймана праця, Донбас, соціальне розшарування.

Інтерес дослідників до змін, що відбувалися в українському селі в минулому та призводили до певних зрушень, не вщухає. У 20-і роки минулого століття з метою подолання економічної кризи і збереження політичної влади більшовики використали світовий досвід організації сільськогосподарського виробництва на ринковій основі. Вони надали селянству певні можливості вільно господарювати, працювати на себе, створили умови для розгортання приватної ініціативи та підприємництва, завдяки чому отримали значні позитивні досягнення. Проте зазначене закономірно призвело до інтенсивного соціального розшарування сільського населення. Зростання заможної куркульської та середняцької верстви відбувалося серед іншого за рахунок використання найманої праці найбідніших верств селянства.

Актуальність питання змушує вчених час від часу повертатися до його дослідження. До висвітлення окремих аспектів означеної проблеми в останні роки звертався ряд дослідників, котрі висвітлювали процеси соціального розшарування селянства в 20-х рр. ХХ ст., збільшення його заможного прошарку, розвитку підприємницької діяльності селян, основні організаційно-господарські форми становлення системи приватного підприємництва в різних галузях економічного життя суспільства, в тому числі в сільському господарстві: В.М. Смирнов [1, 2], О.О. Сушко [3, 4], Лехан Л.Б. [5], А.А. Лубчинський [6], В.Є. Паскаленко [7].

Проте на регіональному та місцевому рівнях проблема використання найму робочої сили в сільському господарстві в роки непу та його вплив на соціальне розшарування селян майже не досліджувалася, що, з огляду на це, і є метою даної публікації.

Із приходом до влади на Україні більшовиків ліквідація капіталістичних порядків і заборона експлуатації людини людиною поширювалася й на українське село. Але, не дивлячись на заборону, приватне наймання робочої сили в сільському господарстві поряд з орендою землі не зникли та продовжували існувати. Це було викликано збереженням приватної власності на засоби виробництва та їхньою нестачею у більшості селян, а також аграрним перенаселенням. В силу заборони факти найму та оренди приховувалися, як тими, хто здавав, так і тими, хто брав у наймання засоби виробництва та робочу силу [8, 39-40].

Навесні 1925 р. радянський уряд визнав за необхідне впровадження деяких економічних заходів, які б сприяли заохоченню та пожвавленню підприємницької діяльності серед селянства. У їх числі – затвердження дозволу на наймання робочої сили на селі та усунення обмежень щодо сезонності її використання протягом періоду збирання врожаю [1, 64].

Потреба в найманій праці в селянських господарствах залежала від багатьох факторів: урожайності, землезабезпеченості, співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, ставки податку, хлібозаготівельної політики держави тощо.

Щодо Донецької губернії, то до відчуження робочої сили вдавалися в середині 20-х рр. в Артемівській окрузі – 19,3 %, в Луганській – 28 %, в Маріупольській – 17,5 %, в Сталінській – 17 %, в Старобільській – 16,2 % селянських господарств [підраховано за: 9, 97]. Наймання робочої сили здійснювали в Артемівській окрузі – 1,6 %, в Луганській – 2,3 %, в Маріупольській – 2,1 %, в Сталінській – 1,7 %, в Старобільській – 1,8 % селянських господарств [підраховано за: 9, 97].

Отже, між пропозицією та попитом на робочу силу в сільському господарстві Донбасу існувала велика різниця. Тому значна кількість селян мала знаходити застосування своїй праці поза межами сільськогосподарського виробництва. На відміну від інших регіонів, промисловий розвиток Донбасу дозволяв поглинати надлишок селянської робочої сили.

Для бідняцьких селянських господарств робота в наймах була головним, а, інколи, навіть, єдиним джерелом засобів до існування, оскільки посів господарств бідняцької групи, що складав до 3 десятин землі, не забезпечував родину продовольством навіть у врожайні роки, і господарства повинні були доповнювати свій бюджет заробітками на стороні [10, 20]. Так, бідняцькі господарства у 1925 р., наприклад, давали сільському господарству 82,3 % всіх наймитів [11, 67].

Посів середняцької групи від 3 до 12 десятин не давав великих товарних надлишків, але забезпечував родину засобами до існування. Селяни цієї групи, як правило, власними зусиллями вели господарську діяльність, дуже рідко використовуючи оренду землі та наймання робочої сили. Середняцькі господарства відчужували 15,9 % робочих рук [11, 67]. Звичайно, що для них заробіток у наймах був лише додатковим до головного заробітку, який вони отримували від власного господарства.

Третя група із посівом від 12 десятих і більше – це заможники, котрі мали вже значні товарні надлишки. Як один із засобів збільшення виробництва сільськогосподарської продукції вони використовували найману працю. Це й була куркульська верхівка села. До цієї групи відносилися також і багатосімейні середняцькі господарства, котрі в залежності від складу родини мали великі наділи й, відповідно, більший посів [10, 20]. У заможних господарствах праця найманих робітників використовувалася для розширення господарства і утворення нагромаджень [12, 17].

Зазначимо, що для членів заможних господарств, серед яких відчужували робочу силу всього 0,4 %, «робота в наймах» полягала переважно в обробітку чужих наділів своїм реманентом і худобою [11, 67]. Завдяки такій особливості, вони використовувалися переважно на поденній роботі на досить обмежений термін. Окрім того, представники заможних господарств могли служити в різних установах, працювати на більш кваліфікованих та краще оплачуваних роботах. Нерідко заможні господарства вважали за вигідніше відпускати своїх членів на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу – сільськогосподарських наймитів [12, 13].

Щодо використання найманої праці бідняцькими господарствами, то в них робітник лише доповнював брак робочої сили, не сприяючи нагромадженню, бо прибутку не мав і сам господар, який працював нарівні з наймитом і способом життя, харчуванням, тривалістю робочого дня, навіть оплатою праці був не в кращому становищі, ніж той [12, 17]. Бідняцькі селянські господарства наймали частіше за все робітника з робочою худобою та реманентом, щоб обробити свій невеличкий наділ. У такому випадку обробіток земель проводився на надзвичайно важких, часто-густо кабальних умовах – за відробіток або споловини [13, 282-283].

Отже, використання найманої праці в заможних та вищесередніх селянських господарствах, як одна з форм підприємництва, приносило їм певний прибуток та дозволяло нагромаджувати капітал. Біднота внаслідок відсутності сільськогосподарського реманенту змушена була вдаватися до його найму на тяжких для себе умовах. Зазначене відбивалося на соціальному розшаруванні селянства, поглиблюючи його.

У Донбасі кількість найманих працівників у сільськогосподарському виробництві була невеликою і майже не змінювалася протягом другої половини 20-х рр.: у 1925 р. складала 16 000 осіб [14, 111-112], у 1928 р. - 16 602 [15, 242]. Головним чином це були жінки та підлітки. Зустрічалися випадки, коли використовувалася праця малолітніх (молодше 12 років). Таке явище, зрозуміло, було викликано тим, що праця цих категорій наймитів оцінювалася дуже низько. Селянам чоловічої статі було вигідніше відволікатися на заробітки на промислові підприємства, рудники та шахти.

Посилення наступу на заможне селянство після ХУ з'їзду ВКП(б) призвело до зрушень у його складі, так, відповідно, й у складі сільськогосподарського пролетаріату. Вже в 1927-1928 рр. відбувалося уповільнення росту найманих працівників, передусім, в заможних господарствах, а з початком масового колгоспного руху різке скорочення їхньої кількості.

Протягом 20-х років режим постійно обмежував можливості подальшого розвитку найбільш міцних господарств. Так, на відміну від інших селянських господарств, «куркулі» повинні були наймати робітників не на умовах «Тимчасових правил», а на більш сурових умовах Кодексу законів про охорону праці. Однак Кодекс, що первісно призначався для застосування у промисловості, не враховував специфіки сільськогосподарської діяльності. Зокрема, він вимагав 8-годинного робочого дня, що на селі, особливо під час стради, коли селяни працювали набагато довше, було нереально. Фіксація ж в угодах про найм довжини робочого дня «від сходу сонця до заходу» або «повний селянський, а не 8-годинний», розцінювалось як «серйозні порушення умов праці найманих робітників» і «куркульська експлуатація». В дійсності, найбільшої експлуатації наймити зазнавали в середняцьких господарствах, де господар сам працював у важких умовах і не бачив необхідності створювати для наймита пільгові умови [8, 51-52].

Влада всіма засобами надавала підтримку батрацько-бідняцьким верствам села, захищала їхні права та інтереси. Але, ховаючись за більшовицькими лозунгами, просто не могла допустити неконтрольоване зростання заможності міцних господарств, бо вбачала в цьому для свого існування велику небезпеку. На самому ділі «капіталістична експлуатація» батраків була швидше гучним політико-ідеологічним гаслом, ніж економічною категорією.

Таким чином, в умовах низького рівня механізації виробничих сільськогосподарських процесів середньо- та багатопосівні господарства не могли обійтися без залучення додаткових робочих рук, тому вдавалися до найму робочої сили. Дозволені в 1925 р. державою, відносини найму робочої сили на селі розвивалися, поширювалися і наростали аж до кінця 20-х років. Ведення господарства з систематичним застосуванням найманої сили сприяло зростанню та зміцненню заможних господарств, поглиблювало соціальне розшарування на селі та було однією з ознак «куркуля-експлуататора». Із початком «наступу на куркуля» та колективізацією відбувалося поступове скорочення та заборона найму робочої сили.

Література

1. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків, 2002. – 302 с.
2. Смирнов В.М. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921-1929 рр.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01/ Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2006. – 31с.
3. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УРСР (1921-1929). Наукове видання. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 94с.
4. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1929рр.): історико-теоретичний аспект: Дис...д-ра іст. наук: 07.00.01/ К., 2004. – 503с.
5. Лехан Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. –Харків, 2002. – 18 с.
6. Лубчинський А.А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

7. Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 22 с.

8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / Ганжа О.І., відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – 208 с.

9. Україна. Статистичний щорічник. 1926 р. – Харків, 1926. – 407 с.

10. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 422.

11. Гуревич М.Б. Питання сучасного сільського господарства України. З передмовою М.М. Вольфа / Гуревич М.Б. – Харків, Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – 182 с.

12. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Лях С.Р. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.

13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / [Редкол.: В.И. Юрчук (гол.) та ін.] – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1976. – Т. 1. – 1918-1941. – 1007 с.

14. Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921-1925 гг.): Исторический очерк. Под ред. д-ра ист. наук З.Г. Лихолобовой / Курдюмова Е.А. – Донецк: Донбасс, 1976. – 143 с.

15. Україна. Статистичний щорічник. 1929 р. – Харків, 1929. – 399 с.

Тарасенко Л.Б. Значение использования наемного труда в социальном расслоении крестьянства Донбасса в 20-е гг. XX в.

В статье рассматривается влияние найма рабочей силы на социальное расслоение крестьян Донбасса в 20-е гг. XX в.

Ключевые слова: *крестьянство, предпринимательская деятельность, наемный труд, Донбасс, социальное расслоение.*

Tarasenko L. The importance of employment in the social stratification of the peasantry of Donbas in the twenties of the 20th century.

The author examines the impact of labour recruitment in the social stratification of peasants of Donbas in twentieth of the 20th century.

Key words: *peasantry, entrepreneurial activity, employment, Donbas, social stratification.*

УДК 792.071.2.028 «364»

Шендрикова С.П.

КРЫМСКИЕ ИСТОРИИ ФАИНЫ РАНЕВСКОЙ (90-ЛЕТИЮ ОКОНЧАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ ПОСВЯЩАЕТСЯ)

Освещается роль российской интеллигенции: актёров, режиссёров, драматургов, и в частности, Фаины Раневской в период гражданской войны на Крымском полуострове в становлении нового государства на «обломках» Российской империи.

Ключевые слова: *лихолетье, голод, благотворительные сборы, постановка, концерт.*

Крупнейшая драма начала XX столетия – Гражданская война в России – и по сей день привлекает внимание учёных-историков, политиков, журналистов, писателей и просто неравнодушных к истории великой некогда державы граждан. Однако на сегодняшний день нет однозначных ответов на сложнейшие вопросы о том, что же это за исторический феномен – Гражданская война в России? Когда она началась и когда закончилась? На этот счёт в научной и популярной литературе, как отечественной, так и зарубежной, высказываются различные точки зрения специалистов и «не очень», порой явно противоречивые.

Гражданскую войну в разное время изучали и рассматривали с двух противоположных сторон – со стороны победителей и со стороны побеждённых. Хотя признанное мнение говорит о том, что у Гражданской войны, в какой стране она ни проходила бы, нет побеждённых и нет победителей.

Целью данной научной статьи является освещение посредством документальных фактов, биографических свидетельств, прессы периода Гражданской войны роли российской интеллигенции: актёров, режиссёров, драматургов и, в частности, великой русской актрисы Фаины Раневской, оказавшейся волей судеб в «горниле этой страшной войны» – на Крымском полуострове в становлении нового государства «на обломках» Российской империи через служение искусству. Неоспорим тот факт, что времена самых грандиозных переворотов и самых трагических катастроф истории Искусство всегда оставалось Путеводной звездой прогресса.

Причины войны нельзя свести только к виновности какой-либо из сторон: «красных» или «белых». Её исторические предпосылки следует искать в идеологической ситуации, царившей на тот момент в российском обществе. Ещё до февраля 1917 года Россия постепенно входила в состояние гражданской войны. Кроме того, причины её кроются в бездействии основных политических сил страны от февраля 1917 года приблизительно до лета 1918 года. Вот что по этому поводу можно прочитать на страницах журнала «Театр и искусство» за 1917 год: «Что будет с нами и что нам делать? Порою берёт страх и оторопь перед тем равнодушием, с каким мы относимся к поглотившей нас катастрофе. Мы как-то все... смотрим с любопытством на преходящие события... Всё это пройдёт и быльём порастет. Не пустяки только одно, единственное одно – что умерла Россия. Для нас, людей живого русского слова, это не только трагедия общего свойства, это ещё и наша личная, частная трагедия. Мы лишаемся своей аудитории, своего читателя, своего зрителя, своего склада мысли, своей духовной сущности. Едва ли можно сомневаться в том, что немедленно вслед за заключением «похабного» мира начнётся не только экономическое порабощение России, то есть бывшей России, но и духовное угнетение её» [1, с. 821-822].

Россия традиционно была страной, где цена человеческой жизни всегда оставалась ничтожно малой. В период же Гражданской войны взаимное ожесточение людей резко возросло. Фронт этой страшной братоубийственной войны проходил не только через леса и поля, деревни, сёла, города, он проходил через семьи, через судьбы людей. Кровавая мясорубка этой войны втягивала людей чаще всего вопреки их желаниям. Нередко всё решали обстоятельства.

Война стала причиной огромных человеческих жертв (более 13 миллионов человек убитыми и умершими от голода, холода, болезней). Более 2,5 миллионов граждан России эмигрировали за рубеж. Николай Измайлов в газете «Царь-колокол» от 20 октября 1920 года в своей статье «За что борются генерал Врангель и русская армия» приводит страшную статистику тех лет для русского народа: «...до революции в России в год на каждую тысячу народа

рождалось 39 человек, а умирало 25. То есть, годовой прирост населения на каждую тысячу был равен 14. В 1919 году смертность возросла втрое, а рождаемость уменьшилась тоже втрое. В 1919 году на каждую тысячу народа родилось 13, а умерло 75. Убыль равна 62 на каждую тысячу. Это значит, что не прошло бы и 15 лет, как русский народ исчез бы с лица земли...» [2].

Помимо невосполнимых человеческих жертв война причинила огромный ущерб народному хозяйству страны, тем самым на долгие годы отбросив далеко назад в историческом процессе Россию.

В период революции и гражданской войны интеллигенция особенно остро испытывала все тяготы лихолетья - голод, холод, отсутствие элементарных условий для работы: «...в Мариинском театре... дневного спектакля не было ввиду отсутствия топлива... Вечером шла опера «Князь Игорь». Перед третьим актом... оркестр исполнил Марсельезу...» [3, с.814].

Трагические события военного времени отразились на театрах самым печальным образом: «падение сборов началось ещё с пятнадцатых чисел октября, под влиянием слухов о выступлении большевиков. С понедельника 23 падение сборов приняло угрожающий характер, а со среды 25 – катастрофический. В этот день иные театры играли, иные – нет...» [4, с.763].

В газетных театральные афишах того времени стало традиционным давать информацию следующего характера: «...вход в театр допускается в верхнем платье» [5], и наоборот: «...театр отапливается» [6], хотя последнее встречалось невероятно редко и же ближе к исходу гражданской войны.

В тяжелейших условиях военного времени интеллигенция России не только продолжала вести творческую работу: ставить спектакли, организовывать выставки, писать научные труды, но занималась активнейшим образом общественной деятельностью, стараясь найти общий язык с любой политической властью во благо спасения России, не теряя при этом своего «лица» и не позволяя манипулировать своими убеждениями. Так, в своём воззвании ко всем неравнодушным к интересам искусства обращается Александр Александрович Кудряшов: «...прекрасные слова Платона о том, что мир не будет совершенным до тех пор, пока цари не станут философствовать или философы не станут царствовать, остаются девизом многих. Всегда разделяя эту точку зрения, я хотел бы предложить всем, для кого дороги интересы искусства, будет ли то поэзия или живопись и музыка, соединить свои силы в Союз Любителей Искусства...» [7].

Гражданская война кровавой нитью прошла через Крымский полуостров: Советская Социалистическая Республика Тавриды (январь-апрель 1918 года); период немецкой оккупации (май-ноябрь 1918 года); военная интервенция Антанты в Крыму (ноябрь 1918-апрель 1919гг.); Крымская Советская Социалистическая Республика (апрель-июнь 1919г.); период Деникина (июнь 1919-март 1920гг.); Врангель и его разгром в битве за Перекоп (апрель-ноябрь 1920г.) [8].

Период Великой Октябрьской Социалистической Революции, интервенции, Гражданской войны (1917-1920гг.) в истории Крыма весь пронизан трагическими событиями, за которыми стоят не только «Судьбы

Родины», а прежде всего судьбы, сотни, тысячи судеб людей. Благодаря своему географическому расположению, Крымский полуостров в разные периоды ведения военных действий играл важную роль в обороне южных рубежей. Не стал исключением и период гражданской войны, в ходе которой Крым стал «ареной» тяжёлых и упорных боёв, постоянной смены власти, оккупации иностранными войсками, а значит, как результат всего этого неизбежны были разруха, голод, смерть.

Война это всегда экзамен на прочность, проверка моральных качеств человека, его умение адаптироваться к реальности, способность в любых жизненных обстоятельствах оставаться человеком с большой буквы, не поступаясь своими принципами, взглядами на окружающую действительность; сохранить стойкость и силу духа, и даже в полуобморочном состоянии от голода, оставаться интеллигентным, порядочным, высоконравственным гражданином общества.

Свидетельством порой нечеловеческого героизма тех лет является местная крымская пресса, в которой то и дело печатались афиши о бесплатных благотворительных спектаклях, концертах, праздниках в фонд раненых, голодающих, детей-сирот и пр. фонды. Так, на страницах газеты Таврический голос за 9 января 1920 года говорится о том, что в Театре Актёра в городе Симферополе во время спектакля «Тёмное пятно», прошедшего с большим успехом, бенефициант А.П. Волжин обратился к публике с просьбой сделать пожертвования на борьбу с эпидемией тифа. В результате чего артистами театра был произведён сбор пожертвований среди публики, который дал 6 734 рубля, 45 копеек. Сумма была передана секретарю бригады государственной стражи И.К. Кравченко для представления Губернатору [9].

Годы братоубийственной гражданской войны принесли в Россию, Украину и в частности, Крым смерть и разруху. Но вместе с тем, в этот период на полуострове наблюдается большой духовный, культурный и интеллектуальный расцвет. Одной из причин тому было сосредоточение в Таврической губернии всей мощи российской научной и творческой интеллигенции. Справедливости ради надо отметить и тот факт, что именно в 1918 году на полуострове был открыт первый в Крыму университет. И в этом же году силами труппы Драматического театра (бывшего Дворянского) одно из представлений, а именно, спектакль «Власть тьмы» по пьесе Л.Толстого, было дано «в пользу Симферопольского Народного университета» [10].

Владимир Вернадский, Максимилиан Волошин, Константин Тренёв, Николай Самокиш – вот те имена, вошедшие в золотую копилку нашей истории, судьбы которых тесно связаны с Крымом в период Революции и Гражданской войны.

Страшными страницами памяти остался наш полуостров 18, 19, 20, 21 годов XX столетия и в судьбе великой русской актрисы – Фаины Георгиевны Раневской.

В Крыму будущая известная актриса бывала задолго до начала гражданской войны в детском возрасте со своей семьёй. И конечно это были летние месяцы отдыха, когда к жемчужному побережью устремлялись все

более или менее имущие. Исключение не составила и семья Гирши Фельдмана, отца Фаины Георгиевны, из Таганрога. Так, летом 1910 года, отдыхая в Евпатории, 15-летняя Фаня просто влюбилась в молодую актрису Художественного театра Москвы Алису Коонен, отдохавшую тогда в доме своих родственников Андреевых [11, с.15].

Ещё в глубоком детстве Фаина Георгиевна проявляла всяческие способности к сценическому искусству, то и дело кого-то пародируя, кривляя, подражая кому-то, при этом даже не догадываясь, что что именно актёрское ремесло, как железом, пригвоздит её к многострадальной Родине и станет её судьбой до конца дней. После неудачных проб поступить в Москве на актёрские курсы, она волей случая оказалась в Малаховском дачном театре на летний сезон, где выходила в массовках. Но это «счастливое» время закончилось так же быстро, как само лето, и Фаина Георгиевна после долгих мытарств подписала договор на 35 рублей в месяц «со своим гардеробом» на роли «героини-кокет» с пением и танцами в антрепризу Ладовской в город Керчь. Здесь Раневская успела отыграть всего один сезон, т.к. сборов практически не было: театр в то время был всегда пуст. На закрытии театра шла пьеса «Под солнцем юга». Фаина Георгиевна в этой постановке играла гимназиста. Спектакль приехал посмотреть с целью отобрать понравившихся актёров в свою труппу антрепренёр из Феодосии Новожилов. В результате чего, распродав весь свой гардероб, Ф. Раневская перебралась из Керчи в Феодосию. Но и здесь её ждала неудача. В конце театрального сезона Новожилов сбежал из Феодосии, не заплатив актёрам ни копейки. В связи со всеми сложившимися обстоятельствами Фаина Георгиевна вынуждена была покинуть солнечный, но на сей раз негостеприимный полуостров и перебраться в Кисловодск [12, с.27]. так заканчивается первая, но не последняя актёрская страница в Крыму для Фаины Раневской.

Октябрьская революция и великие перемены застали Раневскую в Ростове. На тот момент она успела познакомиться и подружиться с женщиной, которая стала для неё одной из ближайших немногочисленных подруг, а если точнее – самым близким человеком. Соединившая в себе и театр, и любовь, и семью, кстати сказать, многие, часто ссылаясь на эту человеческую близость, приписывали Раневской лесбийскую слабость к Павле Вульф. А Фаине Раневской надо было быть рядом с Павлой Леонтьевной, чтобы впитывать её культуру, лексику, её профессионализм, стиль. Павла Вульф учила её быть актрисой, чувствовала её талант, влюблённость в сцену и преданность театру [13, с.31].

«Красный Крым» - самое страшное воспоминание Фаины Раневской, её кошмар, её ад. Именно в этой связи она не оставила нам книгу своей жизни, безжалостно в одночасье порвав её на мелкие кусочки бумаги, разбросав по пустой и одинокой комнате своего жилища: «Забыть такое нельзя, сказать об этом в книге моей жизни тоже нельзя, – вот почему я не хочу писать книгу «О времени и о себе» [14, с.37].

И тем не менее, очень много судьбоносных моментов связывают Фаину Георгиевну с Крымом. Полагаем, что немногим известен тот факт, что именно в

Крыму она взяла сценический псевдоним Раневская. В 1920 году Фаина Георгиевна играла на сцене Первого Советского театра (ныне Крымский Академический Русский Драматический театр им. М.Горького). Режиссёру П.А. Рудину в знак благодарности за сотрудничество и творческий тандем, начинающая актриса подарила книгу, подписав впервые, как: «Фаина Раневская». Рассуждая над тем, почему же актриса взяла своим сценическим псевдонимом фамилию чеховской героини из «Вишнёвого сада», в котором она так часто играла на крымских подмостках и в Симферополе, и в Евпатории, и в Керчи, понимаешь, что это неслучайно: и Фаину Георгиевну, и Любовь Андреевну объединяли такие черты, как восторженность, эмоциональность, мечтательность, незащищённость [15, с.74].

Мы уже упоминали ранее, что Фаина Георгиевна в свой крымский период была практически начинающей, безызвестной на тот момент актрисой, о чём свидетельствует отсутствие в афишах крымской периодической печати того времени хоть каких-то упоминаний о ней как о действующей актрисе, состоявшей в штате труппы театра. Однако в газете «Ялтинский вечер» за 15 сентября 1920 года в открытии зимнего сезона говорится от первых гастролей труппы актрисы Павлы Вульф, вместе с которой выступала и Фаина Раневская [16]. Первые сценические шаги Раневской не всегда были удачными. Так, после одной из самых крупных неудач на крымских подмостках она поклялась себе, что больше не выйдет на сцену: «Первый сезон в Крыму, я играю в пьесе Сумбатова Прелестницу, соблазняющую юного красавца. Действие происходит в горах Кавказа. Я стою на горе и говорю противно-нежным голосом: «Шаги мои легче пуха, я умею скользить, как змея...» После этих слов мне удалось свалить декорацию, изображавшую гору, и больно ушибить партнёра. В публике смех, партнёр, стена, угрожает оторвать мне голову. Придя домой, я дала себе слово уйти со сцены» [17, с.33].

И первый свой выговор за инцидент во время спектакля Фаина Раневская получила именно в Крыму: «...почему-то вспоминается теперь, по происшествии более шестидесяти лет, спектакль-утренник для детей. Название пьесы забыла. Помню только, что героем пьесы был сам Колумб, которого изображал председатель месткома актёр Васяткин. Я же изображала девицу, которую похищали пираты. В то время, как они тащили меня на руках, я зацепилась за гвоздь на декорации, изображавшей морские волны. На этом гвозде повис мой парик с длинными косами. Косы поплыли по волнам. Я начала неистово хохотать, а мои похитители, увидев повисший на гвозде парик, уронили меня на пол. Несмотря на боль от ушиба, я продолжала хохотать. А потом услышала гневный голос Колумба-председателя месткома: «Штраф захотели, мерзавцы?» Похитители, испугавшись штрафа, свирепо уволокли меня за кулисы, где я горько плакала, испытав чувство стыда перед зрителями. Помню, что на доске приказов и объявлений висел выговор мне, с предупреждением» [18, с.36-37].

Такое не забывается, как говорила сама Фаина Георгиевна, как и многие неудачи творческой жизни. Из дневника актрисы: «...18, 19, 20, 21 год – Крым – голод, тиф, холера, власти меняются, террор: играли в Симферополе,

Евпатории, Севастополе, зимой театр не отапливался, по дороге в театр на улице опухшие, умирающие, умершие, посреди улицы лошадь убитая, зловоние...» [19, с.43]. Или вот ещё читаем строки: «Шла в театр, стараясь не наступить на умерших от голода. Жили в монастырской келье, сам монастырь опустел, вымер – от тифа, от голода, от холеры. Сейчас нет в живых никого, с кем тогда в Крыму мучились голодом, холодом, при коптилке» [20, с.36].

Да, Крым помимо жесточайших нечеловеческих условий жизни, подарил Фаине Раневской встречи и знакомства с необыкновенными людьми, известными уже на тот момент, людьми талантливыми, но главное – участливыми, высоконравственными, интеллигентными. Опять же на страницах своего дневника актриса с теплотой и нежностью вспоминает Максимилиана Волошина, который не дал ей и Павле Вульф умереть в Крыму с голоду: «Было это в Крыму, в голодные трудные годы времён гражданской войны и «военного коммунизма»... Все эти дни вспоминала Макса Волошина с его чудесной детской и какой-то извиняющейся улыбкой... С утра он появлялся с рюкзаком за спиной. В рюкзаке находились завернутые в газету маленькие рыбёшки, называемые камсой, был там и хлеб, если это месиво можно было назвать хлебом. Была и бутылочка с касторовым маслом, с трудом раздобытая им в аптеке. Рыбёшек жарили в касторке. Это издавало такой страшный запах, что я, теряя сознание от голода, всё же бежала от этих касторовых рыбок в соседний двор. Помню, как он огорчился этим. И искал новые возможности меня покормить» [21, с.49].

Именно в опалённом войной Крыму Фаина Раневская познакомилась с композитором А.А. Спендиаровым. Было это в Феодосии, старик приехал туда в надежде дать концерты и заработать хоть какие-то деньги. Фаина Георгиевна помогла Спендиарову организовать один концерт, на котором в зрительном зале сидело всего три человека: Фаина Раневская, её ученица и Павла Вульф. Раневская вспоминает, что после концерта маэстро сказал: «Я счастлив! Какая была первая скрипка, как он играл хорошо!» На что Фаина Георгиевна «по молодости лет своих» очень удивилась, ведь в результате концерт не принёс ожидаемых сборов. И чтобы хоть как-то помочь старику в данной ситуации, актриса обратилась к комиссару, который распорядился выбрать Спендиарову «пуд муки, пуд крупы» [22, с.40-41].

С теплотой и нежностью вспоминает Ф. Раневская знакомство и дружбу с Константином Андреевичем Тренёвым, который однажды принёс свою первую пьесу Павле Леонтьевне Вульф, на тот момент игравшей в местном театре города Симферополя. Фаина Георгиевна обратила внимание, что драматург очень неловко себя чувствовал, часто извинялся и называл свою пьесу «Грешницей». «В моей долгой жизни не помню, чтобы я относилась к кому-либо из драматургов-современников так нежно и благодарно, как к Тренёву», - говорит в своём дневнике Ф. Раневская [23, с.48-49].

Все эти страшные годы голода и нужды в Крыму Фаина Раневская жила в семье Павлы Вульф, которая, будучи на тот момент уже состоявшейся актрисой, делила с начинающей коллегой, подругой и просто близким

человеком «свой кров, свой стол», несмотря на то, что у самой Павлы Леонтьевны на руках была малолетняя дочь Ирина.

Крымский период для Ф. Раневской и П. Вульф закончился в 1923 году. Они отправились в Казань на зимний сезон 1923-24гг. Голод к тому времени кончился, началась «НЭП», но по-прежнему была нужда в деньгах. И актрисы, как «странствующие пилигримы» отправились в поисках «лучшей доли» [24, с.44].

Подводя итоги, в заключении хотелось бы отметить, что несмотря на страшные годы мытарств и страданий, Крым Фаина Раневская вспоминает как один из ярчайших и знаковых периодов своей жизни. Именно на Крымском полуострове она познала горечь неудач и прелесть успеха, как начинающая актриса. Здесь, в Крыму она встречалась, знакомилась и дружила потом долго с такими знакомыми в отечественном искусстве людьми, как Анна Ахматова, Макс Волошин, Константин Тренёв.

Однако и для Крыма в истории театрального искусства, как в период своего творчества, так и на современном этапе Фаина Раневская внесла неоценимую лепту, сама того не осознавая.

Все они: писатели, художники, музыканты, актёры, будучи такими незащищёнными, неумело приспособившись к условиям «нового времени и нового государства», беззаветно служили своей Музе, своему народу.

В истории гражданской войны на сегодняшний день открываются всё новые и новые «белые пятна». Это не только судьбы отдельных людей. Однако дальнейшее изучение данного исторического периода посредством новых документов и фактов позволит нам ответить на многие вопросы, терзавшие современников долгие десятилетия. Это очерчивает дальнейшие научные перспективы в рамках изучаемой темы.

Література

1. Журнал «Театр и искусство», №49, 1917, с.821-822.
2. Газета «Царь-колокол», - 20 октября 1920, с.1.
3. Журнал «Театр и искусство», №49, 1917, с.814.
4. Журнал «Театр и искусство», - События и театры, №44-46, 1917, с.763.
5. Газета «Южные ведомости», 1917, 17 февраля, №38, с.1.
6. Газета «Крымская мысль», 1920, 1 февраля, № 26, с.1
7. Газета «Волна», - Театр и искусство, А.А. Кудряшов. – 1918, 26 мая, №11, с.4.
8. П.Н. Надинский. Очерки по истории Крыма – ч.2, Симферополь: Крымиздат, 1957. – 302 с.
9. Газета «Таврический голос» - Театр и музыка, 1920, 9 января, №13, с.4.
10. Газета «Южные ведомости», 1918, №2(14), с.1.
11. Алексей Щеглов. Фаина Раневская, вся жизнь. Захаров – Москва, 2008, с. 15 – 344с.
12. Алексей Щеглов. Фаина Раневская, вся жизнь. Захаров – Москва, 2008, с. 27 – 344с.
13. Алексей Щеглов. Фаина Раневская, вся жизнь. Захаров – Москва, 2008, с. 31 – 344с.
14. Алексей Щеглов. Фаина Раневская, вся жизнь. Захаров – Москва, 2008, с. 37 – 344с.
15. Литературно-художественное издание. Посвящается столетию памяти А.П. Чехова. «Наш Чехов». Коллективный сборник, Казеева И.И. «Антон Чехов и Фаина Раневская: перекрестие судеб», - Ялта, 2004 – с.74, - 108с.
16. Газета «Ялтинский вечер», 1920, 15(28) сентября, №334, с.1.

17. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.32-33 – 223с.
18. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.36-37 – 223с.
19. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.43 – 223с.
20. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.36 – 223с.
21. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.42 – 223с.
22. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.40-41 – 223с.
23. Дмитрий Щеглов. Фаина Раневская: «Судьба-шлюха». – Москва, АСТ. Астрель, 2010., с.48-49 – 223с.
24. Алексей Щеглов. Фаина Раневская, вся жизнь. Захаров – Москва, 2008, с. 44 – 344с.

Шендрикова Снежана Павловна. Кримські історії Фаїни Раневської (90-річчю закінчення Громадянської війни присвячується).

Висвітлюється роль російської інтелігенції: режисерів, акторів, драматургів, а саме Фаїни Раневської в період громадянської війни на Кримському півострові в становленні нової держави на «уламках» Російської імперії.

Ключові слова: *лихоліття, голод, благодійні збори, вистава, концерт.*

Shendrikova Snizhana. Faina Ranevskaya's Crimean stories (devoted to the 90-th anniversary of the end of the Civil War).

The role of Russian intelligence – actors, theatric directors, as well as that of Faina Ranevskaya, - in the period of Civil War on the Crimean peninsula and their importance in the establishment of a new state on the debris of Russian empire.

Key words: *hard times, femine, charity, performance, concert.*

РЕЦЕНЗІЇ

Баженов Л.В.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

ОНІПКО Т.В. ВИРОБНИЧІ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РР.): МОНОГРАФІЯ / ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА ОНІПКО. – ПОЛТАВА : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

У рецензованій монографії зроблена спроба висвітлення історичного досвіду виробничої діяльності споживчої кооперації України щодо забезпечення внутрішнього ринку товарами першої необхідності та продуктами харчування в період непу. На нашу думку, слухним є те, що в монографії представлений комплексний аналіз тих галузей споживчої кооперації, які безпосередньо займалися виробництвом промислових товарів першої необхідності та продуктів харчування. Поза увагою Т.В. Оніпко не опинилися ті виробничі галузі споживчої кооперації, які сприяли забезпеченню внутрішнього ринку дефіцитними товарами, і, тим самим, давали можливість державі спрямувати основні кошти на відродження важкої промисловості.

У вступі автором з'ясована актуальність обраної для вивчення теми, визначено об'єкт, предмет, мету та хронологічні межі дослідження. На наше переконання, запропонована Т.В. Оніпко структура монографії не викликає заперечень, бо дає змогу всебічно проаналізувати внесок виробничих галузей споживчої кооперації України (промисловість, хлібопечення та громадське харчування) у відродження економіки УСРР за роки непу.

Цінним у монографії є те, що у першому розділі, відповідно до наукової традиції, автором подано історіографічний та джерелознавчий аналізи досліджуваної теми, що фактично зроблено вперше. Безперечною заслугою Т.В.Оніпко є залучення до наукового обігу широкої документальної бази, раніше невідомих фактів, архівних матеріалів та статистичних даних, що сприяло комплексному й ґрунтовному дослідженню проблеми.

Заслуговує схвалення авторська спроба показати досвід конкурентного змагання кооперативних організацій не лише з приватним, але і державним сектором виробництва товарів та продуктів харчування в умовах боротьби за споживача.

Оперуючи широкою історичною джерельною базою, автор рецензованої монографії обґрунтувала думку про те, що під час ринкової економіки 1920-х років радянська влада прагматично використовувала кошти та потенціал споживчої кооперації не тільки для вирішення гострих продовольчих проблем, але й для широкомасштабної індустріалізації країни. Таке авторське трактування базується на тому, що хлібопекарська галузь та громадське харчування не лише в силу виробничих потреб, але під тиском держави у числі перших за власні кошти розпочали механізацію та реконструкцію промислових підприємств.

У рецензованій монографії належне місце відведено з'ясуванню того, яку роль відіграла споживча кооперація у подоланні голоду 1921–1922 рр. Цікавим

видається висвітлення досвіду кооператорів щодо розширення асортименту та покращення якості страв у закладах громадського харчування в умовах конкурентної боротьби з приватним сектором.

Позитивним моментом дослідження є наявність у ньому ряду додатків, які переконливо підтверджують ті чи інші положення монографії.

Авторські висновки з належною повнотою відповідають окресленим дослідницьким завданням. Поділяємо висновок Т.В. Оніпко про те, що навіть в умовах регламентації та контролю виробничої діяльності з боку держави, організації споживчої кооперації довели свою конкурентоспроможність і здатність до самостійних господарських ініціатив у ринковому середовищі.

До переваг монографії слід віднести не лише зроблені автором висновки з досвіду нової економічної політики, але й цікаві пропозиції та рекомендації щодо підтримки виробничих галузей споживчої кооперації на державному рівні у сучасних умовах.

Аргументованим вважаємо судження Т.В. Оніпко про те, що здобутки кооперативних організацій у сфері промислового виробництва в умовах непу мають не тільки науково-теоретичне значення, але й можуть бути корисними і творчо реалізованими на практиці нині з метою забезпечення населення якісною продукцією вітчизняного виробництва. Результати дослідження можна залучати для написання спеціальних та узагальнюючих робіт з історії України, національної економіки, аграрної історії, розробки конкретних напрямів вирішення сучасних проблем соціально-економічного характеру.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що монографія Т.В. Оніпко «Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.)» – високоякісний науковий доробок, який значно розширює та доповнює сучасні знання з історії споживчої кооперації України в ринкових умовах 1920-х років, характеризується науковою новизною, ґрунтовними висновками та узагальненнями, а також важливим практичним значенням.

Баженов Л.В.

Рецензия на монографию: Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія / Тетяна Володимирівна Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

Bazhenov L.V.

Review on a monograph: Onipko T.V. Production industries of consumer cooperation of Ukraine in the context of new economic policy (1921-1928): Monograph / Tetyana Volodymyrivna Onipko. – Poltava : RVB PUET, 2010. - 381 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Баженов Л.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач Центру дослідження історії Поділля Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка.

Бодрухина Ірина Миколаївна – аспірант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Вергунов Віктор Анатолійович – доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений працівник сільського господарства України, директор ДНСГБ УААН.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Даниленко Олександр Вікторович – доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Константинова Вікторія Миколаївна – докторант Запорізького національного університету, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Крапівін Олександр Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Курок Олександр Іванович – кандидат педагогічних наук, професор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лановюк Л.П. – доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м.Київ).

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мігаль Сергій Володимирович – асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Носенко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Підченко Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Соловйова Вікторія Вікторівна – доктор історичних наук, проректор з наукової роботи Бердянського університету менеджменту і бізнесу.

Тарасенко Лідія Борисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Шендрикова Снежана Павловна – кандидат історических наук, доцент, докторант кафедри історії України, Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті
УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

**ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ
ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА**

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниці, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровськ, 1999. – С. 52.
3. ...

Билык А.Ю. Инженер А.В.Ливеровский – талантливый организатор железнодорожного строительства.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.

Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.

Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Абакумова В.І.	ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТОРІВ ЗА СВІДОМІСТЬ СУСПІЛЬСТВА НА РУБЕЖІ 80-90-х рр. ХХ ст.	3
Бодрухina І.М.	ВИРІШЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ПРОБЛЕМИ У ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХХ ст.	8
Вергунов В.А.	СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНУ ДОБУ 1917-1920 РР.: ІСТОРИКО - АРХІВНИЙ НАРИС	14
Гаухман М. В.	ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ЖОВТНІ 1905 Р. (за матеріалами київської преси)	25
Даниленко О.В.	“ІМПОРТ ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІВ”: ВИКОРИСТАННЯ ЗАХІДНОГО ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УСРР (1920-ті рр.)	31
Константінова В.М.	РОЗБУДОВА МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНИХ УСТАНОВ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПВДЕННОЇ УКРАЇНИ (1861-1904 рр.)	43
Крапивин А.В.	К ВОПРОСУ О НОВОМ МИРОПОРЯДКЕ ПОСЛЕ СОБЫТИЙ В ГРУЗИИ 2008 ГОДА	49
Кривуля О.О.	СТВОРЕННЯ МІФІВ ПРО ЖІНОК В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 20-30-і роки ХХ ст.	58
Курок О. І.	ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ГРУНТОЗНАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	68
Ладига О.І.	МІФИ СУЧАСНОЇ МОЛДАВСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ПРО УЧАСТЬ РУМУНСЬКИХ ВІЙСЬК У БОЯХ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ	73
Лановюк Л.П.	БУТИ ЧИ НЕ БУТИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ (ІЗ ІСТОРІЇ РОВИТКУ АГРАРНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ)	84
Ласкавий Д.В.	БРИТАНСЬКІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЗА ПЕРСЬКО-МЕСОПОТАМСЬКУ НАФТУ У 1918–1928 рр.	90
Мігаль С.В.	ОКУПАЦІЯ КІПРУ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ У 1878 РОЦІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	96
Носенко О.В.	ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗЕМСТВ ТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	102
Підченко С.А.	ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ОКРУЖНИХ ТА РАЙОННИХ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ ДОНБАСУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20-Х РР. ХХ СТ.	109
Соловйова В.В.	ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР ЩОДО НОВОПОСТАЛИХ ДЕРЖАВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	114
Тарасенко Л.Б.	ВИКОРИСТАННЯ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯН	125
Шендрикова С.П.	КРЫМСКИЕ ИСТОРИИ ФАИНЫ РАНЕВСКОЙ (90-летию окончания гражданской войны посвящается)	129

РЕЦЕНЗІЇ

Баженов Л.В.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ОНШКО Т.В. ВИРОБНИЧІ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 рр.): МОНОГРАФІЯ / ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА ОНШКО. – ПОЛТАВА : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.	138
Відомості про авторів		140
Оголошення		141

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 28

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 18.11.2010 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 10,58
Обл. друк. арк. 11,63
Наклад 300 прим. Вид. № 25. Замовлення № 72. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2